

Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig

Nyisztor Tinka,
Tóth G. Péter,
Tötszegi Tekla
tanulmányai

Granasztói Péter
Tanyai naplók

Kovács Ákos András –
Szűcs Zoltán Gábor
Hogyan olvassuk
a 18. század
magyar politikai
irodalmát?

A KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

előfizetői felhívása a 2009. évre

Kedves Olvasónk!

Szerkesztőségünk 2009-ben a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

36. *Mezőgazdaság kollektivizálása*

37. *19. századi nemzetépítő diskurzusok*

38. *Középkori és kora újkori társadalmak*

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!

Előfizetés esetén a 40%-os terjesztői jutalék megmarad a lap számára.

Az előfizetési díj 4000 Ft, egy szám ára 1000 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

1113 Budapest, Valkói u. 9.

UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003

számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van

az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.

Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával.

Adószámunk: 18255030-1-43

Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidőktől fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
POZSGAI PÉTER
WÉBER KRISZTINA olvasószerkesztő

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, Benda Gyula Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

„Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig” című blokkunkat Granasztói Péter szerkesztette.

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,
és olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

Címlapon William Hogarth karikatúrája:
Creddulity, Superstition and Fanaticism (1761)

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.

ISSN 1586-2410

TARTALOM

TÁRSADALOMNÉPRAJZ: A TEXTUSTÓL A SŰRŰ LEÍRÁSIG

Tóth G. Péter	Tárgyak, férgek, démonok. Társadalmi válságtünetek és demonológiai diagnózisok a kora újkori Magyarországon	5
Tötszegi Tekla	Ruhatár és státusteremtés a kalotaszegi Mérán	43
Nyisztor Tinka	Egy gazdálkodó család hétköznapi táplálkozása Moldvában	72

FORRÁSOK ÉS OLVASATOK

Granasztói Péter	Tanyai naplók. I. Táj- és Népkutató Tábor, Kiskunhalas, 1939. július	99
------------------	--	----

KÖRKÉP

Pozsony Ferenc	Magyarfenes. Egy falu az észak-erdélyi autópálya szomszédságában	141
Kovács Ákos András – Szűcs Zoltán Gábor	Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát?	147

FÓRUM

Markó György	Morcos válasz egy „marcona” történésznek	175
Csikány Tamás	A hadtörténelem támadólagos védelme egy morózus hadtörténésszel szemben	181
Pollmann Ferenc	Második nekifutásra. Még egyszer a „marcona” történelemről	184

KÖNYVEK

Elméletek és történetek.

Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): Történetelmélet I–II.
– Granasztói György 190

A magyar várostörténet horizontján.

Bácskai Vera: Városok és polgárok Magyarországon
– Sonkoly Gábor 205

Távoli közelmúlt.

Horváth Sándor (szerk.): Mindennapok Rákosi és Kádár korában.
Új utak a szocialista korszak kutatásában
– Koltai Gábor 212

Szerzőink 220

Contents 221

Abstracts 223

Tóth G. Péter

Tárgyak, férgek, démonok

*Társadalmi válságtünetek és demonológiai diagnózisok
a kora újkori Magyarországon*

1580 szeptemberétől 1581. január 3-ig David Reuss, Körmöcbánya segédlelkésze a környéken pusztító járvány apropóján tizenöt részből álló prédikációsorozatban emlékezett meg a pestis jeleiről. A prédikációkat 1581-ben jelentette meg orvosi témájú, de teológiai művében.¹ Reuss személye egyesítette a lelkész és az orvos társadalmi szerepvállalását. Önmagát – a kortársi gyakorlatnak megfelelően² – lelki orvosnak titulálta. Prédikációi – a teológiai tartalom ellenére – korának tudományos felismeréseit közvetítették a hívek felé.

Művében a pestis hat nevét határozta meg olvasmányai és az 1577-es járvány szimptomái alapján. A pestis (1.) a *vadász csapdája* (*laquem venantis vel venatoris*), mivel az ördög vadász, aki megsebzti a testet, az ember pedig üzött vad, akinek a testét széttroncsolja. 1571-ben áldozócsütörtök estéjén a Schülersbergen egy hadseregnyi fekete lovas vágatott keresztül. Ez volt az a pillanat, amikor a pestis kitört. A pestis (2.) *ártalmas pusztító járvány* (*pestis calamitatis vel perditionis*), mivel ez a „test nyálkás, váladékos romlása vagy pusztulása, városról városra, házról házra vándorol, amikor is mindenkit megfertőz.” Káros hatásai miatt az iskolákat be kell zárni, sérül a jószomszédi viszony, megbénul a kereskedelem, a bányákban leáll a termelés. A pestis (3.) *éjszakai rettegés* (*timor nocturnus*), mivel az orvosok szerint sokan a betegségtől való félelem miatt kapják el. A pestis (4.) *nappali démon* (*dämonium meridianum*), amely gyorsan öl, mint a nyíl és a testbe jutva a nemesebb szerveket támadja meg. Ha a bubók a fül mögött jelennek meg, akkor a pestis az agyvelőt roncsolja szét, ha a hónaljban jelentkeznek, akkor a szívet mérgezi; ha a combon jelentkeznek a dudorok, akkor a májat támadja. Ha csak az agyvelőt éri a pestis, akkor van remény a felépülésre; ha a szívet, akkor közel a vég; ha a májat, akkor pedig már remény sincs. A pestis (5.) a *sötétségben járkáló nyugtalanság* (*negotium perambulans in tenebris*), mivel a bubók a lelket izgatják fel, ezért nem szabad senki előtt eltitkolni. És végül a pestis (6.) *tömeges pusztulás*, mivel egy nap alatt annyian halhatnak meg, mint máskor havonta, és a régi családokat éppúgy elragadja, mint az újakat, szegényeket úgy, mint gazdagokat.³

¹ Reuss 1581/1582. Ismerteti Rákóczi 2004: 63–67; Rákóczi 1987. Reuss a prédikációkat később, 1586-ban Nagybányán is megismételte (Borsa 1965: 349.)

² Lásd Frankovith Gergely, Mélius Péter vagy Vásárhelyi Gergely példáját.

³ Rákóczi 2004: 63–67.

Reuss arra a következtetésre jut, hogy ez a fokozódó félelem és a félelemből következő megbetegedések a boszorkányok éjjeli tevékenységével vannak összefüggésben, akik az „ördög arái”, seprűkön és vasvillákon lovagolnak, és ártani tudnak a jóhiszemű embereknek. Reuss kifejti, hogy ezek csak éjfélig árthatnak és az egyetlen ellenszer a hit, az Isten ígéje, „az örök égi hamisítatlan igazság”. A pestis szimptomáit meghatározva pedig arra a meggyőződésre jut, hogy jogos az Úr haragja, mert: felvetette fejét és terjed az eretnenség; a családokon belül dúl az erőszak; a szegények éheznek, mert éheztetik őket; rablás és gyilkosság jellemzi a mindennapokat; a kegyetlenségben sokan örömeiket lelik; földrengések, háborúk és járványok tizedelik az emberiséget. Végkövetkeztetése: az ördög szabadon grasszál, az embereket pedig ezért fekélyek borítják, akiket daganatokkal és más bőrbajokkal (*rachitis*, *abcessus*) jelölnék meg. Reuss szerint azonban kivételt képeznek saját városa és a bányavárosok lakói, akik dacolva a katolikus offenzívával, megtartották a lutheri tanítások tisztaságát, ezért az ő fejük felől elhárult a veszély.⁴

A Reuss munkáját méltató Rákóczi Katalin szerint a protestáns lelkészek értettek ahhoz, hogy „az egészségtan tanításait úgy közvetítsék, hogy az egyben a katolicizmus ellen vívott küzdelemben is fegyver és pajzs legyen” (*Wehr und Waffe*).⁵ Mint láttuk, Reuss a pestistől való megmenekülés sikerét használta fel arra, hogy egyrészt egyházát ellentámadásra készítse a katolikusokkal szemben, másrészt, hogy saját nyáját is lelkileg megtisztítsa, a boszorkányokat kiüldözze, az igaz vallástól eltévelyedőket visszafogadja.

A boszorkányság és a varázslás, de még a hétköznapi mágia tevékenységeinek és tárgyainak társadalmi szintű kárhoztatására (elbeszélői diabolizálása) a világi bíróságok intézményesített és normákkal szabályozott eljárásain túl az egyházak is vállalkoztak. A mágikus tevékenységek szisztematizálásával a kánonjogi normaszövegekben, az egyházi közösségek zsinati határozataiban ritkábban, a prédikátorok szerzői vállalkozásaiban viszont egyre gyakrabban találkozhatunk a 16. század közepétől. Nagyszébenben a szász evangélikusok zsinata például 1577-ben; Medgyesen pedig a magyar reformátusok zsinata 1595-ben hozott a mágikus tevékenységeket elítélő, a híveket fenyítő, egyházi kánonokat.⁶ Mégis, inkább a tekintélyen alapuló egyéni szerzői kezdeményezések voltak a nagyobb hatásúak.⁷

Annak, hogy az egyéni kezdeményezésre kidolgozott szisztémákból mennyit és hogyan építettek be az egyházi és a világi, társadalmat fegyelmező mechanizmusokba, nem csak a szerzőkre nézve volt tétje. A katolikus és protestáns prédikátorok egymásra licitálva vették sorra és lajstromozták a mágikus tárgyat vagy prédikálták ki a mágiával foglalkozókat, hogy saját egyházuk eredmé-

⁴ Rákóczi 2004: 63–67.

⁵ Rákóczi 2004: 63–67.

⁶ Fekete 1874: 478.

⁷ A boszorkányperek tárgyi bizonyítékairól és a hétköznapi mágia eszközkészletéről bővebben Tóth G. 2009.

nyességét propagálhassák. A „babonás” tevékenységekre vonatkozó motívumokat a szerzők a Szentírásból, azon belül is a *mózesi törvények*ből merítették. Ezek a prédikációk, de nevezhetjük őket szakértői történeteknek is, a teológiai problémát olykor valódi jogi környezetben is elhelyezték, hiszen a mózesi törvényekre a boszorkányperek vádbeszédeiben is hivatkozni kezdtek már a 16. század végén.⁸ Jellemző még, hogy sok prédikátor büntetőjogi szerepet is vállalt.⁹ Nem véletlen tehát, hogy a 16–17. században néhány büntetőjogi perbeszéd a prédikációkra, a prédikációk pedig a vádbeszédekre hasonlítottak.

A társadalmi válságokat jelző csodás esemény a kortársak szerint sokféle lehetett, ezeket „igaz” vagy „hamis” prófécia, jóslat, esetleg csoda formájában rögzítették. Idesorolták az üstökösök felbukkanását, a kettős napjelenségeket, a földrengéseket, a mennydörgést, a pusztító forgószeleket, a viharokat, az időjárás anomáliákat; a vér-, tej-, kő-, béka- és kígyóesőket, a halak csodás repülését; emberi testrészek, levágott fejek és végtagok égből hullását; emberi és állati szörnyek születését; monstriumok tömeges megjelenését. A gonosz és képviselőinek (démonok, ördögök, boszorkányok, gonosz emberek) tevékenységére utalhatott az is, ha pusztított a pestis, ha szárazság, majd éhínség tizedelte az embereket. Vad népek, lázadó parasztok kegyetlenkedéseiben is a démonikus erők elszabadulását látták. Ez a logika csak ott lehetett érvényes, ahol a társadalom levonta a tanulságot és az egyént, illetve a közösséget sújtó károk a gonosz jelenlétével magyarázta. Nyilvánvaló, hogy a társadalom aktív résztvevői még két lépést tettek: valakit boszorkánysággal gyanúsítottak, végül rendszabályokat foganatosítottak a gyanúsított ellen. Bizonyos társadalmakban ez boszorkányüldözéshez vezetett.¹⁰

PROBLÉMAFELVETÉS

A demonológiának éppúgy, mint az orvostudománynak érdekében állt meghatározni saját tárgyi bizonyítékainak körét, amennyiben a közösségeket nyugtalanító helyzetekben hatékony segítségére kívánt lenni a társadalomnak. A terápia megválasztása igényelte a kórkép leírását, az ok és okozati összefüggések feltárását, a helyes diagnózis felállítását, végül a kezelés protokolljának kialakítását.

Ehhez kapcsolódóan számtalan kérdés merült fel, amelyek a társadalom szinte minden tagját foglalkoztatták a kora újkori Európában, így Magyarországon is. Például lehet-e a démonok létezésére és a sátáni erők elszabadulására következtetni a mindennapi életben használatos tárgyak (fazekak, edények) megmozdulásából; és fordítva, ezeknek a tárgyaknak a megmagyarázhatatlan

⁸ Erről bővebben Tóth G. 2005.

⁹ Alvinczi Péter kassai prédikátor életéhez: Kemény 1910 és Milecz 1865: 203–205; Klaniczay – Kristóf – Pócs 1989: 1. 3. A feketebátori prédikátor perbeli közbenjárásáról Schram 1970: I. 40–43, No. 15. és Kristóf 1998: függelék.

¹⁰ Paul Bohannan *Social Anthropology* (1963) című művéből a szillogizmus boszorkányságra vonatkoztatott példáját Gustav Jahoda (1975) nyomán idézi Pócs 1983: 136.

„viselkedése” utalhat-e a démonok, az ördögök vagy a Sátán létezésére, kísértéseire? Lehet-e a furcsa, „csodás”, különleges tünetekkel jellemzett betegséget, a boszorkányok tevékenységével magyarázni; és fordítva, a furcsa, „csodás” különleges tünetek bizonyítékai-e a boszorkányok tevékenységének? Képesek-e a démonok az emberekkel (főként) asszonyokkal fizikai, szexuális kapcsolatot teremteni, és ennek bizonyítékaként gyermekeket nemzeni; és fordítva, ha efféle gyermekek, monstroomok, szörnyszülöttek, emberi torzók születnek, akkor utalhatnak-e a Sátán közreműködésére? A Purgatóriumból visszajáró lelkek, kísértetek, élő halottak képesek-e tárgyi bizonyítékát adni e világi kísértéseiknek, jelenlétüknek; és fordítva, az e világi kísértések tárgyi bizonyítékai utalhatnak-e a Purgatórium létezésére vagy az élő halottak tevékenységére? Vannak-e jósjelei a végítélet bekövetkezésének vagy azok csak a biblikus hagyományokból, prófécia-ákból ismertek; és fordítva, ha eszkatalogikus jelek tűnnek fel, azokat a végítélet bizonyítékaként kell-e értelmezni?

A legtöbb így feltett kérdés – melyet a mindennapi életvilágok mikroszintjén éppúgy megfogalmazhattak, mint a széles nyilvánosságot jelentő társadalmi makroszinten –, olyan formális szillogizmuson alapult, amely a jog, a teológia és az orvoslás normatív várákozásaiból tevődtek össze és formális követelményei a jog, a teológia és az orvoslás saját beteljesedési rendszerén keresztül jutottak érvényre. A válaszadás ugyancsak több szinten zajlott. A témát tudományosan vizsgáló tudósok egyrészt saját nyelvi rendszerükön belül maradtak, maguk között diskurálva vitatták meg a világ működését meghatározó fontos kérdéseket, másrészt tudományukat népszerűsítendő a köznéphez fordultak, hogy praktikus és hasznos tanácsokkal lássák el őket a túlélés érdekében. Az előbbi diskurzus eredményeit az orvosi, teológiai, fizikai „szakirodalom” közölte; utóbbit például a kalendáriumokban tették közzé. A kétféle irodalom, változatos módon és változó minőségben gyakorolt befolyást a társadalmi nyilvánosságra, közöttük pedig az átmenet és az átjárás zónája viszonylag széles volt. Tegyük kísérletet e formális logikán alapuló, a társadalmi válságtünetek tárgyi bizonyítékait (előjeleket, próféciaakat, jóslatokat, csodákat) rendszerező tudományos szak-, illetve népszerűsítő irodalom bemutatására; vizsgáljuk meg vázlatosan az e témáról értekező széles körű európai vitairódalom kortárs magyarországi recepcióját.

A MÁGIKUS ÉS A TERMÉSZETI CSODÁK DIAGNÓZISIRODALMA

A csodás jelekről változatos műfajú szövegek tudósíthattak célközönségüknek megfelelően.¹¹ A kora újkori csodalátások műfajait a humanista szerzők Cicero *De divinatione* műve szerint határozták meg, elkülönítve a természetfeletti kinyilatkoztatásokat (*ostenta*), az előjeleket (*portenta*), a megnyilvánulá-

¹¹ Ennek magyarországi irodalmáról M. Zempléni 1974.

sokat (*monstra*) és a csodákat (*prodigia*).¹² Az 1520-as évek végén megjelenő, majd az 1550–1590 között megszorodó előjel- vagy csoda-antológiák szerzői azonban ennél változatosabb kategóriákat határoztak meg. Egyrészt azért, hogy elkülöníthessék a teológiai jellegű csodákat az orvosi és a természettudományos észleletektől, másrészt azért, hogy a történeti hagyományként fenntartott teológiai, orvosi példákat elkülöníthessék saját koruk megfigyeléseitől.¹³ Közülük kiemelkedik a Magyarországon is ismert vagy a magyarországi példákra is utaló német evangélikus Conrad (Wolffhart) Lycosthenes (1518–1561) és Jobus Fincelius (1526/30–1589); illetve a téma katolikus szakértőjének számító francia Pierre (Launay) Boaistuau (1500–1566)¹⁴ és az itáliai orvos Ulysses Aldrovandi (1522–1605) munkássága.¹⁵

Aldrovandi összegző munkáját alapul véve¹⁶ beszélhetünk az egyházak dogmatikus tanításait közvetítő csodákról (*miracula*), az ettől lényegileg eltérő természeti tüneményekről (*mirabilia*), a csodás jelekről (*prodigia*), az előrejelzésekről (*praesagus*) és a mondai alapú rejtélyekről (*mystica*). Műfaji szempontból is elkülönülnek a jelen észleletei (*observationes*) a múlt csodáit összegyűjtő történeti példáktól (*historica*).

A csodajeleket kizárólagosan gyűjtő antológiák mellett számos egyéb forrás is rögzíthette – akár napi szinten is – a múltból ismert, a hírből hallott vagy a megtapasztalt, látott csodaszerű jeleket. Az ördögi jelenésekkel, a kísértésekkel, a szellemjárásokkal vagy a boszorkányok e világi tevékenységével foglalkozó irodalom valósággal megszorodott a 16–17. században mind protestáns, mind katolikus

¹² Cicero, *De divinatione*, Liber prior XLII.93. Erre reflektál Szent Ágoston *Etymologiae* XI. 3. Minderről Ramos 1995: 226–227.

¹³ 1531 és 1600 között keletkezett előjel-antológiák: 1531: P. Vergilius, *De prodigiis*; 1532: Camerarius, *De Ostentis*; 1532: F. Nausea, *Liber Mirabilium*; 1552: Obsequens-Lycosthenes, *Prodigiorum Liber*; 1553: Peucerus, *Teratoscopia*; 1555: Frytschius, *Catalogus Prodigiorum* (I); 1556: Fincelius, *Wunderzeichen* (I); 1557: Lycosthenes, *prodigiorum ac ostentorum Chronicon*; 1557: Goltwurm, *Wunderzeichen*; 1559: Fincelius, *Wunderzeichen* (II); 1560: Boaistuau, *Histoires Prodigieuses*; 1561: A. Paré, *Des Monstres et Prodiges*; 1562: Fincelius, *Wunderzeichen* (III); 1563: Frytschius, *Catalogus Prodigiorum* (II); 1570: Sorbinus, *Tractatus de mostris*; 1575: C. Gemma, *Cosmocrítica*; 1585: M. C. Irenaeus, *De monstris*; 1591: A. Dubenus, *Catalogus Prodigiorum*; 1595: Weinrichius, *De ortu monstrorum*; 1595: J. Colerus, *Wunderwercken*; 1597: A. Angelus, *Wunderbuch*. Az 1600 és 1662 között működő csodaészlelők: C. Bauhinus, J. Landray, J–G Schenccius, J. Riolan, F. Licetus, J. Jonstonius, U. Aldrovandus, Stengelius, C. Schottus. Minderről részletesen: Ramos 1995: 228–229.

¹⁴ Pierre Boaistuau 1560-ban jelentette meg csodamegfigyeléseit *Histoires prodigieuses* címmel Párizsban. Észleleteit 1556 és 1560 között gyűjtötte, melyhez kommentárként felhasználta az antik auktorok, az egyházatyák démonokról értekező gondolatait, a skolasztikus és a humanista kommentárokat, valamint korának démontanait. Elsősorban Lycosthenes munkája inspirálta, tőle sok példát kompilált. Műve az emberi kegyetlenségek (kannibalizmus, élveboncolás, gyilkosságok) és a világéget hirdető égi jelek horrorisztikus példatára. Észleleteivel a Sátán hatalmának megerősödését vélte igazolni. (Ramos 1995: 233.)

¹⁵ Textológiai szempontból az előjel-antológiáknak három típusa alakult ki: 1. *Teratoscopia* 2. *Catalogum* 3. *Thaumatographia*. (Ramos 1995: 228–233.)

¹⁶ Aldrovandi munkájának értékelését lásd Czeizel – Sibelka Perleberg 1986.

oldalon.¹⁷ Ilyen csodahistóriákra bukkanhatunk a nyilvánosságnak szánt regionális és lokális (például városi) krónikákban; a személyes, de az emlékezetre méltó dolgokat rögzítő diáriumokban, naplókban; a modern műfajnak számító havi, heti újságokban, röplapokon; az egyházi propaganda és hitvitázó irodalomban; a kortárs látomásirodalomban; a prédikációkban; a hit tárgyi bizonyítékaival és ellenbizonyítékaival érvelő lelkészi vizsgátelekben, a lelki orvosló könyvekben és az orvosi észleletgyűjteményekben. E számtalan műfajú irodalomban a közös vonás az, hogy mindegyik vállalkozott legalább a jelek szimptomatikus leírására, kisebb részük pedig annak magyarázatára, okainak meghatározására is.¹⁸

A makrokozmikus jeleket tudós demonológusok, orvosok, természettudósok vették számba, írták le, majd csoportosították, katalogizálták. De így tettek az egyéni életutak mikrokozmosz „csodáival”, individuális epizódjaival is. Az angyali üdvözlés, a szeplőtelen fogantatás vagy a Krisztus születését jelző csillag „degenerált” ellenjeleiként sorra vették az ördögi látogatások eseteit; az emberekkel, asszonyokkal folytatott démoni kapcsolatokat; az ennek eredményeként keletkező szörny- és torzszülöttek példáit és a születésükre utaló üstökösök felbukkanását. Ezek az esetek felfűzhetőek voltak az Antikrisztus eljövételét hirdető apokaliptikus vízióirodalom és szöveg hagyomány nagyelbeszéléseire.¹⁹ A démonok tevékenységének középkori antológiái mellett azonban a kora újkor szerzők inkább a gonosz elszabadulásához vezető emberi tevékenységekre fókuszáltak. Ekkor jutottak nagyobb szerephez a boszorkányok és a varázslók is, és bontakoztak ki a boszorkányszombat-látomások diabolikus formái. Ennek megfelelően vált szükségessé a gonosz jelenlétére utaló nyomok és bűnjelek rögzítése, illetve a hatékony ellenakciók kidolgozása.²⁰

A gonosz jelenlétének katolikus (legtöbbször jezsuita vagy ferences) és protestáns (legtöbbször evangélikus) exemplum-irodalmának szerzői a lajstromozás mellett bőségesen foglalkoztak a lehetséges megoldásokkal, a gonosz elleni küzdelem „helyes” és „helytelen”, „igaz” és „hamis”, „jó” és „rossz” módjaival, az igaz prófécia felkarolásával és a hamis próféták elítélésével. A gonosz jelenlétének felfedezésével és az exorcizmus propagandisztikus használatával kimondatlanul az volt a célja mind a katolikus, mind pedig a protestáns egyházaknak, hogy a maguk karizmáját „felépítsék”, a másik fél hitelességét pedig lerombolják.²¹

A gonosz jelenlétét vizsgáló, számbavételező kortárs szakirodalom külön gyűjtötte az egyéni életvilágok mikrokozmoszát (lakóház, emberi test) fenyegető, megszálló *indiciumokat* a makrokozmikus, a tömegeket, az egész emberiséget fenyegető jelektől. Az alábbiakban elsősorban az individuális epizódoknak a szel-

¹⁷ Az 1560–1630-as közötti évek európai nyugtalanságairól és Urbain Grandier Loudoni esetéről, mint fordulópontról Clark 1997: 401–422. Ugyanerről Pócs 2001: 142–144.

¹⁸ Gyakorlatilag minden itt felsorolt műfajú forrást és a fent említett szerzők munkáit átkutatva dolgozta fel Hans Harter egy 1533-as ördögi kísértetjárás teljes történetét (Harter 2005).

¹⁹ Ramos 1995: 239–241.

²⁰ Clark 1997: 371.

²¹ Az egyházak karizmatikus erejének az ördögűzésekkel történő demonstrációjáról, annak jogi és politikai idiómáiról Clark 1997: 579–581. A karizma jelentőségéről Clark 1997: 582–601.

lemek, visszajáró lelkek, démonok és boszorkányok tevékenységét jelölő tárgyi bizonyítékait vesszük sorra.

A HAJIGÁLÓDÓ TÁRGYAK PSEUDO-CSODÁI ÉS A PURGATÓRIUM KÉRDÉSE

Amennyiben a szillogizmuson alapuló alpremisszaként a tárgyak furcsa „viselkedését” mint olyan csodajelet vizsgáljuk, amely a mikrokozmosz világ (környezet, lakóház) megfertőződésére, megszállottságára utalt, a boszorkányperekben ennek az alábbi jegyzőkönyvezett eseteit és bűnjel bizonyítékait találhatjuk.

1629-ben Kolozsvárott, özvegy Szabó Andrásné Sára (alias Kerekes szüle) perének iratai között olvashatjuk Szász Bálintné Margit asszony vallomását, aki a boszorkány jelenlétét így észlelte:

„Az házunknál való *hajigálkodás* nyilvánvaló dolog, mert mint *kövel, szántó vassal és késsel is hajigálkodtak* és szúrtak, hol egyikünkhöz, hol másikünkhöz.” (Kiemelés tőlem – T. G. P.)²²

1685-ben a Bornemisza Anna megbűvöltetése miatt Szamosújvárott vizsgálódó Buday Mihály és Pásztóhi György a gonosz és a boszorkányok jelenlétét az alábbi tanúvallomással is bizonyítottak láttá, amit megküldött Apafy Mihály erdélyi fejedelemnek. A gerlai nemes Bolgár Jánosné Csizmadia Anna hallotta Szabó Mártonnétól, aki Kerner Zachariást idézte, hogy

„... egykor csak meg nem ijedett maga is, mert az felesége nem volt otthon s úgy kezdettek feléje *holt szénnel hajigálni*.” (Kiemelés tőlem – T. G. P.)²³

1694-ben Debrecenben Seres György tanú így vallott Gyarmathi Anna Horváth Istvánné ellen:

„A gyertya világánál – ugyan a szolgáló vette eszibe – magunk is láttuk, hogy a fejünk alatt levő párnán ember ganéj volt, a melyből feleségem a tűzbe takarván, egy *üres fazekat hozzáhajítottak*, azután *gyertyatartókat, kannákat is hajigáltak* hozzám.” (Kiemelés tőlem – T. G. P.)²⁴

A legtöbb ehhez hasonlatos bűnjelet a tanúvallomásokban rögzítették, de olykor az ítéletszövegekben is felbukkant, mint önálló jogi kategória, nevesített vád. 1720-ban Debrecenben Sarkadi Judit ellen vádként fogalmazódott meg, hogy fenyegetőzése után a házakban hajigálódás történt:

²² Komáromy 1910: 93–99, No. 43.

²³ Herner 1988: 158.

²⁴ Komáromy 1910: 173–175, No. 141.

„Azután a házokban nagy hamar, *hajigálás esett*, minden edények helyekből kihányattak. Hogy megfogták, mindjárt elmúlt az házban a *hajigálás*.” (Kiemelés tőlem – T. G. P.)

A nyilvánvaló és hitelesnek felfogott bizonyíték miatt az ügyész halálítéletet kért, az asszonyt megégették. Megállapítható az is, hogy gyakorlatilag minden példánk a protestáns (református és antitrinitárius) és a tanult/tanított/prédikált teológiai műveltséggel rendelkező városi környezetben került jegyzőkönyvezésre. Ahogy a hajigáló ördöghöz vágott teli tintásüveg látható foltot (bizonyosságot) hagyott Luther dolgozószobájának falán, úgy követői is sorra fedezték fel környezetükben a gonosz jelenlétét a tárgyak hajigálódásaiból.²⁵ Ez a csodás, de a reália műfajába tartozó történet a tárgyak furcsa „viselkedésével”, természetfeletti mozgásával illusztrálta a hely megszállottságát, az ördög, a Sátán jelenlétének tényét.²⁶ A Luther hatására kivirágzó, de a Luthertől függetlenül ismert alaptörténet Magyarországon is előfordult mind a demonológiai jellegű irodalomban, mind a boszorkányperekben. Sőt – majd mint látni fogjuk – a katolikus-protestáns hitviták egyik meghatározó kulcstörténete lett.

Bornemisza Péter evangélikus lelkész saját észleletein és példáin keresztül igazolta az ördög jelenlétét, az igaz evangélikus hit karizmatikus erejét. Ettől a vélt karizmatikus erőttől fűtve (a történetek szereplőinek jóváhagyása nélkül) adta ki nyomtatásban észleleteit, hogy korának „bűnös” szokásaira, Isten büntető kezére és az ördögök jelenlétére hívja fel a közvélemény figyelmét.²⁷ Bornemisza 1577 körül a Nyitra megyei nemes, Babindali Gergely úr házánál, Luther példájának megfelelően a gonosz jelenlétét vélte kiolvasni a tárgyak kísérteties megmozdulásából:

„Híttak vala engem Babindali házához, Nyitra vármegyébe: és ott hagyigálkodtak az gonosz lelkek. Estve vacsora előtt, ül vala mellettem egy szolgabíró, ki hozzám képest jütt volt oda: *azt úgy agyítá, hogy ottan betörik az feje, egyebeket is hagyigált*, énmeltem is *ütötte az falt*, de csak ruhámat sem illette: míg ott voltam szép dicséreteket és könyörgőseket mondtam, és írva náluk hagytam az könyörgő imádságot, hogy az szerint segítségül hívják az urat, és életjeket megjobbítsák, azután rövid nap eltávozott.” (Kiemelés tőlem – T. G. P.)²⁸

Isten büntető kezét vélték felfedezni a Belső-Szolnok megyei Füzes város protestáns lakosai is, amikor 1587-ben azt diagnosztizálták, a Sátán megszállta

²⁵ Luther leírja, hogyan kínozza egy „hajigáló kísértet” (*Poltergeist*) a Torgau melletti Stüptz falu lelképásztorát. (Luther 1983: 78.) Személyes küzdelméről a hajigáló ördöggel Wartburgban: Luther 1983: 78–79.

²⁶ Hunter 2005: 311–353.

²⁷ Erről bővebben az 1580-as évek politikai látomásainak kontextusában Tóth G. 2008.

²⁸ Bornemisza 1578: 130, 254.

a helybéli lelkész házat.²⁹ A Takáts Sándor által a zay-ugróci levéltárban talált feljegyzés szerint egy visszajáró lélek Bonczhiday Bálint odavaló prédikátor családját és Sajka Jánost húsz hétig éjjel-nappal zaklatta, míg azután kétségbeesésükben Dobokay Mihály szamosújvárnémeti prédikátor segítségét kérték:

Dobokay a hívásnak eleget téve elment a nevezett házhoz, és ott maga is tanúja volt a „Sátán” kísértésének. Dobokay beszámolójából kiderül, hogy a házat megszálló, almát, szilvát, piszkafát hajigáló „Sátán” valójában egy elkárhozott lélek, akit Isten arra ítelt, hogy kísértései által másokat „próbáljon”. A kísértet epileptikus rohamra hasonlatos tajtékozó dühében nyállal fröcsköli össze az ördögűzésre érkező lelkészeket. Lelkisége ellenére valóságos, fizikailag is megtapasztalható testnedvet bocsátott ki. A leírásban „szinte” érezzük, hogy jelenlétében erős, undort keltő szag terjeng a szobában. Beszéde kezdetben zavaros, ami csak az ördögűző lelkészek terápiás párbeszédére rendeződik. Részeg módjára táncszókat gajdol, erősen káromkodik. Kísértetünk végül azt is elmondja, hogy nem itt – Füzesen van a teste, hanem Alőrön, és lelkét is valóságosnak gondolt dimenzióban helyezi el, ki nem mondva a Purgatóriumban. Az ördögűző prédikátor imával és fahusággal próbálja a visszajáró lelket távozásra bírni. A „Sátánt” paplanba csavarja, majd addig veri, amíg az mozog, ám mikor szétnyitja a paplant, csak ágyforgácsot talál. Úgy tűnik csak az ima segít.³⁰

A füzesi elbeszélésnek bizonyosan két szerzői rétege volt. Az első rétegben – vélhetően ez volt a történet magja –, leírták az incselkedés formáit, tárgyi jeleit és az első diagnózist: a házat a Sátán szállta meg, ezért szükség van a lelkész ördögűzői közreműködésére. Az elbeszélés második rétege viszont – ami a segítségül hívott szamosújvárnémeti prédikátor, Dobokay Mihálytól származik – erősen problematikus, legalábbis a protestáns olvasat felől közelítve. Ebben nem a Sátán, hanem egy visszajáró halott képe bontakozik ki, aki az emberiség bűneire figyelmeztető médiumként üzen az élőknek. A feltáró nyomozás hatására a „Sátánból” idővel egy táncos kedvű, a lelkészekre köpködő ördög, majd egy halott bűnös ember lesz, aki bűnei miatt kénytelen kísértetni. Utóbb az is kiderül, hogy a káromlásokat szó szerint „fröcsögő” (erősen nyáladzó) ember még él és teste sem nyugszik sírban. Lénye mindenképp átmenetet képez az ördögi lélek, a visszajáró halott, a beteg megszállott és a bűnös ember karakterek között. A lelkészek pedig kezdetben az ördög, később pedig az Isten közvetlen médiumaként értelmezik az eléjük táruló jeleket. Mindez beleillik Luther és követőinek exemplumai közé,³¹ a probléma csak ott van, hogy ez a visszajáró lélek, a középkori hagyományoknak és az ekkor újra kibontakozó katolikus elképzeléseknek

²⁹ Füzes 1556-ban lett reformátussá. Az Ördögös–Füzes szókapcsolattal a 17. században bukkant fel a település neve, ahol a helynévben előforduló „ördögös” jelző használata valószínűleg kapcsolatba hozható az alábbi történettel, amit 1587. november 14-én vetett papírra Dobokay Mihály lelkész.

³⁰ Takáts 1921: 230–239; Dézsi 1928: 212–220.

³¹ Dömötör Ákos szerint Luther hatását tükrözik az ördög képében megjelenő halottak történetei. (Dömötör 1992: 159.)

megfelelően a tisztítótűz kínjaitól szenved. A későbbi katolikus példák ugyanis a hasonló történetekkel a Purgatórium létét kívánták igazolni. Ezen az 1580-as évek végi katolikus és protestáns egyvelegesen azonban nem csodálkozhatunk. A tiszta elképzelések zavarba ejtőbbek lettek volna e „zavaros idők”-ben.

A későbbi protestáns történetekben véletlenül sem a katolikus Purgatórium-képzet igazolását szolgálták a tárgyak hajigálódásai, hanem kizárólag azt, hogy a démonok és a Sátán e világon volt képes jelen lenni, emberi áldozatait kísérteni, megszállni. A tárgyi bizonyítékok pedig kizárólag a Sátán és/vagy szolgálóinak létét bizonyították. A történetek protestáns fókuszpontjaként az isteni üzenet közvetítői jelölődtek ki, ellentétben a katolikus elképzelésekkel, ahol a Purgatórium létezése volt fontos. A közvetítők pedig lehettek visszajáró kísértetek, feltámadt (újra)élő halottak, de maga a Sátán is, aki a halottak lelkét vagy azok testét használja fel az emberek félelmeinek izgatására. A hajigáló kísértet (*Poltergeist*) esetét Luther tette népszerűvé. Ennek köszönhetően követői inkább kritika nélkül terjesztették, semmint megkérdőjelezték volna: valóban lehetséges-e a tárgyak megmozdulása, képesek-e a szellemek, a kísértetek, a démonok a tárgyakat mozgásra ingerelni? Erre csak egy évszázad múlva kérdeztek rá, amikor kibontakozott – a főleg Joseph Glanvill (1636–1680) *Sadducismus Triumphatus* (1662–1663) című munkájának apropóján – az a széles spektrumú tudományos, demonológiai vita, mely a démonok/szellemek által „mozgatott” vagy „mozdíthatatlan” tárgyakról és a kísértetek létezéséről szólt.³²

A protestáns történetek mellett a katolikus propaganda is hasznos közvetítő eszközt látott a visszajáró halottak észleleteiben és az arra utaló zörgő tárgyak, tárgyi bizonyítékok felsorakoztatásában. Bizonyos értelemben a katolikus egyház jobb helyzetben is volt, mint a protestáns egyházak, hiszen a csodatörténeteket az ereklyekultusz meglévő hagyományaira alapozva értelmezhetette át és tölthette meg új tartalmakkal az ellenreformáció idején. Ebben jutottak nagy szerephez a csodákat igazoló tárgyi bizonyítékok is, melyekben nem a Sántát vélték felfedezni az evangélikusoktól ismert elképzelés szerint, hanem a purgatóriumi lelkekkel való kommunikáció isteni lehetőségét. Egy-egy esetet – a történetekben rejlő propaganda miatt – egészen magas szinten is felkaroltak, mint például azt az 1643-as pozsonyi kísértethistóriát, melynek bizonyítását Lósy Imre, majd Lippay György esztergomi érsekek is buzgón pártfogoltak. Az érsekek nem fukarkodva az anyagiakkal sem, magyar, latin, német, cseh, lengyel és olasz nyelven is kinyomtatva terjesztették a történetet és tárgyi bizonyítékainak rajzait Európa-szerte.³³

Az általuk pártfogolt kísértetnek, Johann Clemens egykori bírónak – a médiumként jelentkező Regina Fischer cselédlány állítása szerint –, azért kellett a Purgatóriumból visszajárnia, hogy vagyonának tekintélyes részét, melyet

³² Joseph Glanvill II. Károly angol király idején írta le a tedworth-i fantomdobos kísértéseit, aki egy családot addig gyötört (doboló hangokat keltett éjjelente, vadul csapkodta a bútorokat, pozdorjává zúzott egy ágyszózat), míg egy pap a szobát meglátogatva el nem űzte onnan. (Clark 1997: 296–297.)

³³ Kopchani 1643. A különböző nyelvű variánsok címléírása Kulcsár 2003–2004.

vérdíjként még életében nem fizetett meg, a szegényeknek szétosztassanak. A visszajáró lélek azt is kérte Reginától, hogy menjen el az özvegyéhez, és ígértesse meg az asszonnyal, hogy teljesíti a fogadalmat, melyet még életében tett, hogy elkészítteti a pozsonyi székesegyház (a Koronázó Dóm) számára a Szűzanya szobrát, ölében a keresztről levett Jézussal. Az üzenet szerint mindaddig ki nem szabadulhat a Purgatóriumból, amíg a bűnös pénzt kegyes célra nem fordítják és a szobrot el nem készítik.

Regina bizonyítékokat követelt arról, hogy valóban az elhalt Johann Clemens lelkével került kapcsolatba, és az nem káprázat csupán. A lány szobájában volt egy terítővel letakart ládikó, amire a lélek rátette a kezét. Mintha tüzes bélyegzővel égették volna, úgy maradt a terítón át és a fán a lélek jobb kezének teljes lenyomata. A kézjel mellé a lélek keresztet is égetett, jelezve, hogy nem gonosz

szándék vezérli. (1. kép) Ennek a kegyes – a túlvilágról üzent és tárgyi bizonyossággal is szolgáló (és az itt élőknek anyagi haszonnal is kecsegtető) – gondolatnak hamar pártfogója akadt Kopchanyi Mihály szeremi püspök és pozsonyi prépost személyében, aki az esztergomi érsek segítségét kérte. 1642. július 12–24. között 32 tanút hallgattak ki különbíróság előtt az ügyben, hogy a csodás eseményeket szemtanúságukkal is hitelesítsék. A tanúk megvizsgálták a faládikán és a terítón ütött nyomatot, és megállapították, hogy az valóban Johann Clemens jobb kezétől származik, mert a mutatóujj felső perce hiányzik. Márpedig Clemensnek ezt az ujjpercét mérgezés miatt a sebész még életében leoperálta.

A második bizonyság abból állt, hogy Kopchanyi püspök lepecsételt levelet bízott a lányra, adja át a kísértetnek. Ebben felszólította, feleljen a levélben feltett kérdésekre. A kísértet ahol három ujjával a levelet megfogta, az nyomban keresztülégett. (2. kép) A kérdésekre azt felelte, hogy az általa bűnös módon szerzett pénzt otthonában megtalálják, amit örökösei átadnak. Mikor Regina még ezek után is kételkedett, és kívánta, hogy egy deszkára égesse bele újra kéznyomatát, a lélek ezt haragosan megtette. Kikapta Regina kezéből a zsebkendőjét,

1. kép

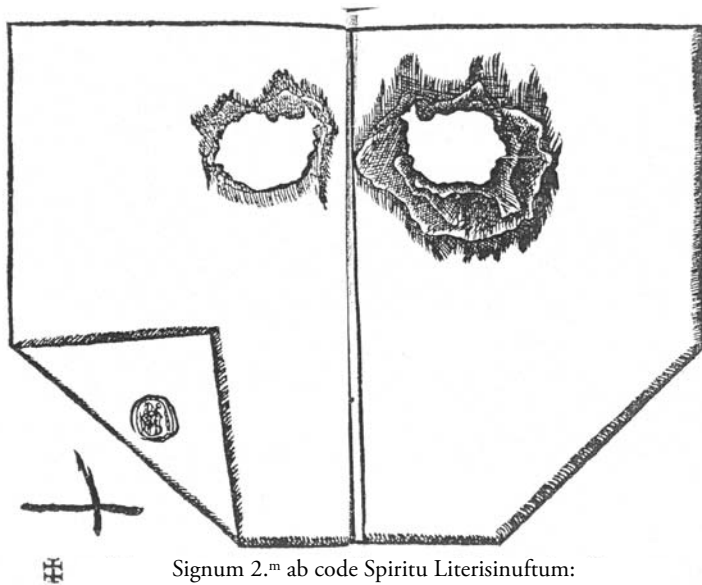
Az 1. jelként leírt, vászonba égett és kereszttel jelölt tenyérlenymomat rajza

Signum I. Manus, cum figno
Puella: apparente

Crucis appressæ, à Spiritu
relictum

A 2. jelként leírt átégett levélpapír

Signum 2.^m ab code Spiritu Literisinuformum:
 unà cum 4.º Signo. ... videlicet urceolo imprefsæ.

rátette a deszkára, majd akkora erővel vágta oda a kezét, hogy a kigyulladt zseb-
 kendő lángja magasra csapott fel és a deszka elrepült.

Folytatva az eseményeket: most már a hatóságok is beavatkoztak az ügybe, és elrendelték az ellenőrzést. Éjjelente 18–20 egyházi személy sorakozott fel Regina szobája előtt és várta Johann Clemenst. A lélek nem engedte, hogy Reginán kívül más is megláthassa, de bőségesen szolgált jelekkel, amelyek bizonyosságot tettek jelenlétéről. Ilyenek voltak: puskarobbanáshoz hasonló csattanás, amikor megérkezett; ezt valamennyi tanú tisztán hallotta. Majd egy különös tünemény: a láthatatlan kéztől eredő vízlocsolás. Volt Regina szobájában egy szenteltvíz-tartónak használt agyagedény. Ebből egyszer csak fogyni kezdett a víz, és a tanúk érezték, hogy valaki locsolja, permetezi őket. Majd ugyanez a láthatatlan kéz felemelte az edényt, és úgy csapta a földhöz, hogy az darabokra tört. Végül a tanúk hallhatták Clemens hangját is: kérdéseikre felelt, s félóráig tartó beszélgetésbe elegyedett velük. Volt egyéb megnyilatkozása is a szemmel nem látható jelenésnek: felemelte az erszényt, amelyben az időközben Reginának átadott 200 forint volt, háromszor odakocintotta az asztalhoz, és végül úgy vágta a lány lába elé, hogy az ijedtében megint csak elájult. A jegyzék végén Regina látomásainak leírása következett, ennek során a megtisztult Clemens lelke fehér galamb képében távozott el és a leánynak többé nem jelent meg.³⁴ (3. kép)

³⁴ Az esetet és a forrásokat ismerteti Gaibl 1910: 85–129.

Kopchanyi püspök a tanúvallatás jegyzőkönyvét, az esztergomi érsek hitelesítő oklevelét, illetve a csodás tárgyi bizonyítékokat a pozsonyi káptalannál helyezte letétbe; örök bizonyságául a Purgatóriumnak. A német nyelvű jegyzőkönyvet pedig latin, cseh, lengyel, olasz és magyar nyelvre is lefordította, azokat a tárgyi bizonyítékok hitelesített rajzaival egyetemben 1643-ban megjelentette.³⁵ A nyomtatványok segítségével az eset híre gyorsan terjedt Európában. A latin nyelvű verziót Gisbertus Voetius utrechti kálvinista professzor – ezzel vitára szólítva a katolikusok ellenfeleit – szóról szóra újraközölte 1648-ban, majd 1655-ben is.³⁶ A fogadalmi Mária-szobor is elkészült, amit 1647-ben III. Ferdinánd császár, magyar és cseh király kiegészítő mecenatúrájával állítottak fel a Koronázó Dómban. Róla Lippay György *Mária halatra váltaknak es meg-holtaknak annya ... mely a purgatorium-béli lelkek meg-szabadulásokért... tiszteltetik* címmel nyomtatványt is megjelentetett a pozsonyi jezsuiták nyomdájában.³⁷ Az oltár és annak története még a 18. században is kultikus tiszteletnek örvendett.³⁸ Az oltárt a 20. században ugyan átalakították és a fogadalmi szobrot is többször átfestették, de az ma is a dóm egyik központi helyén áll. A Johann Clemenstől beszerzett bizonyítékok, mint pseudo-csodajelek pedig ma is láthatóak a turisták előtt is nyitott templomi kincstárban a szent ereklyék és az egyházi kincsek társaságában.

A tárgyi bizonyítékok, az esztergomi érsek hitelesítő oklevele, de még III. Ferdinánd támogatói hozzáállása sem győzte azonban meg a pozsonyi és a trencsén megyei evangélikus egyház vezető képviselőit. Lányi Zakariás superintendens már 1644-ben vitairatban támadta a Kopchanyi püspök által felkarolt csodasemény hitelességét. A Pozsonyban meghalt Clemens polgár hazajáró szellemét

3. kép

A 3. jelként leírt, deszkába égetett tenyérnyomat rajza

✠ Signum 3.^m Manus, iterum imprefsæ ab codem Spiritu.

³⁵ Kopchani 1643. Az egy példányban sem fellelhető magyar nyelvű nyomtatványvariáns címe: „Előszámlálása azaz Beszámoló néhány megjelenés rendkívüli eseményeiről, amelyek Pozsonyban történtek”.

³⁶ Voetius 1655: 1141–1163.

³⁷ Mária halatra váltaknak 1647.

³⁸ Kerezt Fára 1706.

pseudo-spiritusnak, csaló léleknek degradálta; a pártoló pápista papokat Lucifer szolgáinak, az egész ügyet pedig a Sátán szemfényvesztő csalásának nevezte.³⁹

Hasonló – a katolikusok szemszögéből – pozitív kicsengésű eset zajlott a dalmáciai Buccariban 1699. május 15-én, ahol két kanonok vizsgálatot folytatott Jačint Dimitri zengi püspök lelkének állítólagos hazajárása tárgyában. A horvát nyelvű tanúkihallgatási jegyzőkönyv szerint Agata Pavlačić, a püspöki palota kulcsárnője eskü alatt vallotta, hogy a püspök lelke a nagyhéten hazajárt, az ajtót olyan erővel rántotta ki, hogy a zár is beletört. A kísértet bűnösnek mondta magát, a templom kijavítását sürgette, és arra kérte azokat, akiknek megjelent, hogy miséket mondjanak érte. A kulcsárnő a kísértetet azzal igazolta, hogy bemutatva azt a fekete kereszt alakú jelet, amit a püspök a kezében lévő kereszttel az asszony homlokára rajzolt, és amit azóta sem tudott lemosni. Amikor pedig a kulcsárnővel egy 12 éves leányka aludt, ez is úgy megijedt, hogy rögtön hazaszaladt. A háznagy a szavahihetőbb igazolás végett elrendelte, hogy a kulcsárnő melletti szobában minden este darabontok aludjanak, hogy a kísértetet tetten érhessék. Ám ezek úgy elaludtak, hogy csak az asszony kiabálására ébredtek fel, sőt ijedjükben az ajtót sem találták. A kihallgatott poroszlók is úgy vallottak, hogy a megjelent kísértet emberhez, de nem a püspökhöz, hanem András paphoz hasonlatos. A vizsgálati irat megerősítette a vallomásokat, de azokról véleményyt nem mondott. Nyomtatvány hiányában az eset különösebb visszhangot nem keltett sem a katolikus, sem a protestáns kortársakban.⁴⁰

IDEGEN TÁRGYAK AZ EMBERI TESTBEN, MINT A TESTI-LELKI FERTŐZÉS JELEI

A környezetben észlelt anomáliák, jelek mellett a demonológusok és orvosok másik megfigyelési és vitaterepe az *emberi test* volt. Pontosabban a démonok által birtokba vehető, a tárgyakkal és a férgekkel történő démoniákus vagy természetes módon megfertőződő áldozatok teste. A testet veszélyeztető kórképeknek három típusa rajzolható körül a kortárs orvosi, demonológiai irodalom alapján. A fertőző tárgyak, férgek, démonok mint kórokozók, annak megfelelően különíthetők el egymástól, hogy azok a képzetek, hiedelmek, ideológiák mentén megnyire, vagy hogyan tárgyasultak/objektiválódtak a beteg testben, oda hogyan jutottak, legalábbis a magyarázatok szintjén. E szerint beszélhetünk (1.) a testbe lőtt/helyezett/került (projektált) idegen tárgyokról,⁴¹ (2.) a testbe bűvő féregszerű

³⁹ Láni 1643.

⁴⁰ Kukuljević Sakcinski 1852: 320–324.

⁴¹ A betegség közvetlen oka egy beteg ember vagy állat testébe behatoló konkrét tárgy, amit valamilyen lény, élőlény (mitikus lény, állat alakú lény, állat, betegségdémon, rosszindulatú vagy transzcendens tudású ember, boszorkány, varázsló) lőtt ki. (Honko 1959: 32–33.) A Hexenschuss irodalmát áttekintve Weiser-Aall 1936/1937: 1576–1578.

konkrét élőlényekről,⁴² illetve (3.) a test démonikus, ördögi, isteni, szellemi megszállottságáról.⁴³ Ezt az egyszerű hármas felosztást Lauri Honko *Krankheitsprojekte* című, a betegségek laikus, népi, folklorisztikus magyarázataival (interpretációs formáival) foglalkozó munkája alapján határozhatjuk meg.

Az alább részletesen is idézett észleletek és csodajelek szüzszerű inventáriumát így foglalhatjuk össze. Az észleletek magyarázatai alapján a jelek spontán hatásra, véletlenszerűen vagy Isten büntetéseként, esetleg a Sátán, az ördögök és a démonok, illetve ezek szolgálai a boszorkányok tevékenységének tulajdonítva keletkezhetnek. Efféle jelek lehetnek a benyelt, megevett; belőtt, beinjektált; a testnyílásokon át bebújt; a szájon, az orron, a fülön, a szemén, a bőrön át, a végbélen, a vulván át a testbe behatoló; ott betegséget okozó, a testnedvek egyensúlyát felborító; keringési zavarokat, idegen zárványokat okozó tárgyak, férgek és démonok. Ezek a bőrön fekete foltok, fekélyek, kelések formájában mutatkoznak; a testben (fejben, szívben, bélrendszerben, fogban, bőrön, bőrben, végtagokban) pedig erős fájdalmat okoznak. Ott egyesek az alannal szimbiózisban élnek vagy abban élőködnek; azt belülről, a létfontosságú szerveket szűrve, csípve, rágva, emésztve sorvasztják. Az így diagnosztizált tárgyak között lehet tű, nyílhegy, szeg, tüske; emberi haj-, hajcsomó, szőr-, szőrgolyó, köröm, csont, fog, feldúsult gennyszerű testnedv, alvadt vér; üveg, üvegszilánk, fadarab, faforgács, szalma, kender, csepű, holtszén és kődarab. Az így diagnosztizált férgek között lehet kígyó, nadály, giliszta, légy, hernyó, rovarlárva, béka, göte (víziborjú), egér és kutyakölyök vagy ezek bőre, tojása, lárvája, ürüléke, csontja, szőre. Ezek mindegyike a testből távozhat kihányással, kivizeléssel, a széklettel ürülve, szüléssel; a bőrből, szemből kifordulva, vagy gyógyulással, halállal a testből spontán eltávozva. Az így érzékelhetővé, láthatóvá váló jeleket a demonológusok, orvosok és bírósági szakértők vagy a betegség kórképét meghatározó tünetjelként vagy teológiai, igazságügyi bizonyítékként, bűnjelként kezelik.

Ennek a történetűsűrítménynek mind a katolikus, mind a protestáns prédikációs irodalomban, illetve az orvosi észleleteket rögzítő szakmunkákban megtaláljuk a konkrét elbeszéléseit. A tárgyakat benyelő-ürítő ember „igaz” és

⁴² Olyan féreg, ami a testbe fúródik, ahol mozgásával vagy rágásával fájdalmat, halált okoz. (Honko 1959: 33–34.)

⁴³ Honko 1959: 29–32. Honko ötféle magyarázattípust (tabuszegés, élet-lélek elvesztése, megszállottság, betegséglövés, féregmagyarázat) írt körül, de jelen keretek között csak hármat vizsgálunk, mivel a másik kettő csak lazábban kapcsolódik témánkhoz. Honko európai, elsősorban skandináv példák mellett egyiptomi, indiai, észak- és közép-ázsiai, kis-ázsiai, valamint észak- és közép-amerikai, eszkimó, inka, azték, illetve polinéziai példák alapján vonta le következtetéseit. (Honko 1959: 22–34.) Honko a fent említett öt típusból álló felosztását E. Clements tanulmányából kölcsönözte (Clements 1932: 185–252), aki viszont Max Bartels 1893-ban meghatározott 11 betegségcsoportja alapján foglalta össze a „betegségek primitív koncepcióinak” formáit. Bartels témánkhoz is kapcsolódó csoportjai: 1) démonok, 2) szellemek, kísértetek, 3) állatok vagy állatok szellemei, 4) szopó vagy rágó démonikus lények, 5) a testben található látható vagy láthatatlan idegen anyagok, dolgok, 6) mérgek, 7) a test rendellenesége vagy integritásának elvesztése, 8) rontás vagy átok következménye, 9) isteni büntetés vagy jutalom, 10) betegség „szelek”, 11) szemmelverés. (Bartels 1893: 9–44.) Minderről lásd még: Rogers 1944: 559–564.

„hamis” mirákulumainak magyarországi szerzői között említhetjük például Temesvári Pelbártot és Vásárhelyi Gergelyt a katolikus oldalon; Bornemisza Pétert, Alvinci Pétert, Kecskeméti C. Jánost, Tofeus Mihályt a protestáns oldalon.

Temesvári Pelbárt példái közül idézhetjük annak az asszonynak a történetét, aki egy jövendőmondótól szemfájásra cédulát vásárolt ezzel a felirattal: „A démon vájja ki a szemedet és helyét töltsd ki trágyával!” A cédula hasznos volt, mert az asszony szeme meggyógyult. Amikor viszont hallotta, hogy a prédikátor elítéli az ilyen írásokat, penitenciát tartott, többé nem hitt ezekben a babonás dolgokban, amitől egészsége még jobb lett.⁴⁴ Egy emberöltővel később az evangélikus Bornemisza Péter egy istenfélő parasztember esetét ismertette meg olvasóival, akit a diagnózis szerint megszállt az ördög, tünetileg elszáradt, és aki mintha csak a közkiáltás gyanúsításával élt volna:

„... sok szó közt sírván kiáltotta, hogy az ördögök eljöttek és őtet örök kínra viszik. Kért enni, innya, de mikor odavitték, azt mondta: kenderrel, *szöszvel rakva a hasa, és torkom, és semmit el nem nyelhetett*, és egy-néhány nap nem ehetett-ihatott, de igen éhezett, szomjúhozott.” (Kiemelés tőlem – T. G. P.)⁴⁵

A saját bűnük vagy az ördög incselkedései miatt áldozattá váló emberek eset-történetei mellett azonban a boszorkányok, mágikus szakértők tevékenységével kapcsolatos rontáselbeszélések voltak a legszínesebbek és egyben a legvitatottabbak. A boszorkány bába által testbe lött/küldött/injektált tárgyak alaptörténetét a *Malleus maleficarum*-ból ismerjük és ennek hatására számos további szerzőtől.⁴⁶ Az Európa-szerte ismert prédikátor Georg Stengel (1584–1651) a *Mundus theoreticus divinatorum iudiciorum* (röviden *Iudicia Divina*, 1651) című munkájában például egy olyan asszonyról értekezett (a Malleustól meghihletve), akinek testében hajcsomókat, levágott ujjakat, gyapjút, diót, körmöket, üveget, köveket, fadarabokat és tojáshéjakat találtak.⁴⁷ Vásárhelyi – a már idézett, Kassán megjelent – munkájában (1623) ugyanezt az esetet írta le,⁴⁸ de a történetet a puritán Alvinczi Péter (1570–1634) kassai prédikátor (Pázmány Péter legnagyobb ellenfele) is feldolgozta *Postillák* (1633) című művében.⁴⁹ A teológiai problémát jelentő csodák mellett ugyanezek a történetek a tárgyakat benyelő-ürítő ember orvosi látteleiteiként is feltűnnek. Jean Baptiste van Helmont (1579–1644) spanyol–németalföldi orvos *Ortus Medicinae* című nagyszabású és egyben legismeretesebb munkájában (Amsterdam, 1648)⁵⁰, melyben a halálokokkal és a halottakkal

⁴⁴ Temesvári 1499: 319–320.

⁴⁵ Bornemisza 1578: 213.

⁴⁶ Lib. II. I. Cap. XIII. Sprenger – Krämer 1580: 340–342.

⁴⁷ Schneider 1982: 1290. Hivatkozik rá Dömötör 1992: 358, 195. Stengel exemplumaiból merített Taxonyi János győri jezsuita is.

⁴⁸ Vásárhelyi 1623: 376–377.

⁴⁹ Alvinczi 1633: 474–475. „Oculi vasarnapra tartozó praedikátiú, Ex. Lnc. 11. A. vers. 14. Ad. 29.” címmel az ördögűzésről és a Sátán hatalmáról szóló rész után.

⁵⁰ Van Helmont 1648: 596–603.

foglalkozott, önálló fejezetet szentelt (*Tractatus de injectis materialibus*) a testben lévő, oda nem illő tárgyak tudományos magyarázataival. Ebben összegyűjtötte korának híres-hírhedt történeteit a betegek testéből kihulló, kioperált, megszült, kinyomott tárgyakról, és azokról az orvosokról, akik lényegében a teológiától függetlenül, természettudományos eszközökkel és szemlélettel vizsgálták már a jelenséget Paracelsus óta, de akik vallották még annak lehetőségét, hogy a tárgyakat a boszorkányok lőhették áldozataikba.⁵¹

Nem sokban változott ehhez képest a 18. század közepének tudományos paradigmája. A bajor Johann Martin Maximilian Einzinger von Einzing (1725–1798) *Dämonologie oder systematische Abhandlung von der Natur Macht des Teufels* című (Leipzig, 1775) Christian Thomasiussal vitatkozó jogi traktátusában a „természettudományos” olvasatnak megfelelően vette sorra a kortárs szakirodalomban számon tartott, testbe injektált tárgyakat. Ő is említette vasszőgek, hajszálak, fadarabok, viaszdarabok, üveg, túske, fonalak, kavicsok, tű, tubák és dohányrudacsok (cigaretta), papír, toll, fémpénz, halszálka, fémgolyó, összesodort gyapjúcsomó, tojánhéj, állat- és emberfog lenyelését, kihányását. Véleménye szerint ez a jelenség azon a hiedelmen alapult, miszerint a boszorkányok elhitték áldozataikkal, hogy a tárgyakat belevarázsolták, belelőtték a testükbe. Számosan pedig a rontást gyógyításnak leplezve látszólag kivarázsolták pácienseik testéből az elrejtett démoni dolgokat.⁵² A teológia megszállottság elképzeléseitől eltérően – aminek ugyancsak „jele” lehetett a számtalan „idegen” tárgy testbeli előbukkanása – ez utóbbi orvosi tünettörténetek a delíriumban, részegségben, tudatlanságban, kényszerképzetek hatása alatt lenyelt tárgyak eseteiről beszéltek.

FÉRGEK A TESTBEN, MINT A TESTI-LELKI FERTŐZÖTTSÉG MÁGIKUS BIZONYÍTÉKAI

A testbe került idegen tárgyak mellett heves vita alakult ki orvosok és teológusok között a 17. század végén és a 18. században a testben élősök, oda természetes vagy természetellenes módon bebújó állatok, vagy a boszorkányok rontása által a testbe juttatott férgek, hernyók, lepkék, csúszómászók eseteivel kapcsolatban. A sikló, béka, egér, gyík, pók, féreg, bőrfarkas vagy a ma is használt rák betegségnek is utalnak erre a – nem ritkán betegségdémonként is értelmezett – magyarázatokra. Ezek szájon, fülön, orron vagy a végbélen, vulván át jutottak az emberi testbe, ott megrekedve fejlődhetnek ki, ahol folyton „rágják”, emésztették az életfontosságú szerveket.⁵³

A benyeléssel való megfertőződés problematikája már korábban is felbukant, például a mirákulum-elbeszélésekben vagy a szentek legendáiban. Kapisztrán János levelezéséből ismerjük Kürty Balázs familiárisának csodaelbeszélését,

⁵¹ Clark 1997: 236–237.

⁵² Dömötör 1992: 195.

⁵³ Magyary-Kossa 1929: II. 284.

aki a Szent közbenjárását kérte, miután egy békát nyelt le véletlenül.⁵⁴ Temesvári Pelbárt ehhez hasonló története határeset a valódi mirákulum és az orvosi csoda-történet között, melyben egy bűnei (nyelveskedése) miatt a szájra tapadt és ott 13 évig parazitaként, emberáldozatával szimbiózisban élő békáról szolt.⁵⁵

A spontán benyeléssel történő önkéntelen megfertőződés egyházi, irodalmi exemplumai mellett ismerjük ennek orvostörténeti változatait is, például a tizenöt éves háború idején Magyarországon járt német katonaoorvos, Tobias Cober (1570k–1625) „observatioit” egy gyíkot (*lacerta*) nyelt férfi, Georgevith István különleges kúrálása kapcsán.⁵⁶ Hasonló orvosi magyarázatot találtak Batthyány Boldizsárné Zrínyi Dorottya szívájékon keletkező szorításos tüneteire is 1576-ban, mivel azt egy véletlenül benyelte nadálynak (pióca) tulajdonították. Ez szó szerint azzal okozott fájdalmat áldozatának, hogy belülről „csípte” annak szívét.⁵⁷

A kórképek mellett érdemes a hozzájuk rendelt magyarázatokat is sorra venni. Elsőként azokat, ahol a tüneteket – az idegen tárgy, féreg benyelését –, nem spontán következménynek tartották, hanem például Isten büntetésének. Az 1530-as években röplapok tudósították a Német-Római Birodalom olvasóközönségét, hogy Magyarországon csodás jelek figyelmeztettek a bűn szétáradására és a pogány törökök keresztények feletti győzelmére. A hírlapi csoda szerint kígyók serege árasztotta el Magyarországot, és azok tömegesen bújtak az emberekbe, hogy belülről rágják szét őket Isten büntetéseként. A „kígyóepidémia” híre még két emberöltő után is rémülettel töltötte el a németországi közönséget.⁵⁸ Hasonlóan az Isten büntetését vélte kiolvasni Istvánffy Miklós krónikáiró a mohácsi csatatéren elesett Kórógyi Péter családtörténetéből. A „vasgyomrú” Kórógyinak az ősei miatt – mivel azok Szent Gellért püspök gyilkosai voltak – azzal kellett együtt élnie, hogy képes volt eleven egeret, macskák elmetszett farkát, ebdögök férges húsát undorodás nélkül lenyelni. Erre II. Lajos király udvarában, mások nevétségére többször is biztatták, ám az Istentől kapott büntetés jele az lett, hogy amikor templomba ment volna, „hasa megindult” és ott „rútította” össze magát.⁵⁹

A kígyó lenyelése azonban nemcsak Isten büntetését jelenthette, de az ördög kísértését (olykor megszállását) is. A mágikus tudás megszerzésének kígyónyelvéssel elérhető víziója merült fel Frankovith Gergely életrajzi elemeket is tartalmazó lelki orvosló könyvében (1588), aki orvostudományát magától a Szentlélektől eredeztette. Ám a tudomány megszerzése előtt Frankovithnak meg kellett küzdenie az ördög kísértéseivel is, aki kígyó alakjában kívánt száján át belébúj-

⁵⁴ Pettkó 1901: 222; Magyary-Kossa 1929: II. 285.

⁵⁵ Temesvári 1499: 330.

⁵⁶ Az 1606-ban lezárult dunántúli hadieseményekről beszámoló részben Coberus 1685: III. 23. Ismerteti Magyary-Kossa 1929: II. 104.

⁵⁷ Magyary-Kossa 1929: II. 104.

⁵⁸ Miskolczi Gáspár a Jeles vadkertjében (1702) közli Franczius leírását az 1530-as években észlelt kígyóepidemiáról, ahol több ember „fertőződött” meg az Isten büntetéseként a világot elárasztó kígyókkal. Franczius minden bizonnyal azt a flugblatot használta, melyet később Hollander (1905: 141) nyomtatványgyűjteménye alapján Magyary-Kossa (1929: II. 107–110.).

⁵⁹ Tállyai 2001: 228–229. Ezt az adatot lásd Ipolyi 1854: 364.

ni.⁶⁰ A kígyónyelés mágikus (ördögi) jelentésére világít rá egy 1565-ös kolozsvári boszorkányper is. A tanúk szerint a vádlott, Botzi Klára azzal dicsekedett, hogy varázsmesterségének tudását korábbi házigazdájától szerezte, aki mikor egy kígyót megfogott, azt varázsigék mormolása közben megfőzte, egy részét megette, másik részét Klárának adta. Mikor ez is megette a kígyót: „íme megvilágosodtak szemei és érzékenyek lettek fülei”, és a kígyóknak, békáknak, egyéb állatoknak, fűnek és fának szólását értette meg.⁶¹

A salátalevéllal együtt benyelt légy/*incubus* középkori eredetű története, melyet – többek között – Johann Weyer (1563) is felhasznált munkájában, mint az ördög csalfáságainak egyik exemplumát, Magyarországon Kecskeméti C. János (1615) prédikációiból ismerjük.⁶² A légy mint benyelhető betegségdémon fontos motívuma volt a Bornemisza Anna erdélyi fejedelemné megbűvöltetésével kapcsolatos boszorkánypereknek is. A fejedelemné betegségét ugyanis számos kortárs orvos és teológus is vizsgálta, akik közül egyesek boszorkányrontást, míg mások melankóliát diagnosztizáltak. A beteg (vagy egyes vélemények szerint a boszorkányok által megszállott) fejedelemasszony magatartását a környezetéből származó leírások szerint kényszerképzetek, a viselkedését meghatározó hiedelmek befolyásolták. A boszorkányoktól megbűvöltnek gondolva magát, zavarodottságában minden légyben boszorkányt látott. Ha valamely szobába bement, udvari embereinek előbb minden legyet ki kellett onnan űznie, és ha véletlenül mégis valamilyen eszközére légy szállt, nyomban megérezte a szagát, és a szoba egész bútorzatát meg kellett változtatni, új asztalokat, asztalkendőt, tányért, kést és (fehér vászonnal) begöngyölt kanalakat kellett hozni.⁶³ Az 1688. augusztus 5-én meghalt fejedelemasszonyról Andreas Gunesch kelneki evangélikus lelkész krónikájában a következőt jegyezte le:

„A legyek nagyon felidegesítették, amelyek őt ugyanis csodálatos módon kitartóan és mohón követték. Ezekről jobban félt, mint a kutyától, vagy a kígyótól. Ugyanannyira, hogy ha apródjai közül azokon bárhol is legyet ülni látott, az tisztátalan volt 10–14 napig, s nem volt szabad a szeme elé kerülniük. Nekik ez bizonyára kedvező volt, amiért gyakran, midőn nyugalomra vágytak, csalárdul tettek, mintha a legyektől volnának bemocskolva.”⁶⁴

⁶⁰ Frankovith 1588: 99–100.

⁶¹ Eötvös Orbán és Asztalos Péter vallomásai Botzi Klára dicsekvéseiről Komáromy 1901: 190; Komáromy 1910: 1–6, No. 3.

⁶² Dömötör 1992: 277. A kígyó, légy alakban távozó megszálló démonokról és kiűzésükről Pócs 2001: 190.

⁶³ Schmeitzel Márton (1679–1747) az erdélyi származású hallei történészprofesszor beszámolója kortárs krónikák alapján. Idézi: Herner 1988: 43. Vö. még Müller 1854: 30; Ipolyi 1854: 428. A tünetekről Herner 1988: No. 145 és 157.

⁶⁴ Trausch 1847: II. 238–239; magyar fordítása Herner 1988: 53.

Fischer Dániel (1695–1746) késmárki és zempléni orvos 1716-ban a felső-magyarországi vármegyékben zajló boszorkányperek kapcsán⁶⁵ értekezett azokról a testi bajokról, melyeket az ördög rabjai (*mancipii diaboli*), a boszorkányok (*sagis*) okozhatnak. Fischer lélektani (*pneumatogico*) és természettani (*physicum*) dolgozata szerint a „maniát”, „furort”, görcsöket, epilepsziát, „melancholiát”, némaságot, süketséget, vakságot, fejfájást, „contracturákat”, meddőséget, impotenciát, gonosz fekélyeket és más bajokat (*morbi magici*) a boszorkányok okozzák azzal, hogy általuk szüretelt almában, körtében, szilvában, dióban mérget, lárvákat és rovartojásokat helyeznek el, amit az áldozatok akaratlanul is elfogyaszthatnak.⁶⁶ Fischer a mádi prédikátortól, Kecskeméti Jánostól, konkrét boszorkányvallomásokot is ismerhetett. A perekben boszorkánymesternek, kapitánynak tartott Nyitrai Jankóné például apróra metélt, sertésről származó szőrt rakott a fülén keresztül egy gyermek fejébe, miközben onnan az inakat a nyakából sorra kihúzgálta. A boszorkány által rendelt, a szőrférgeket kiirtó fürdetés sikertelensége miatt a gyermek meghalt, Nyitrainét pedig 1715. augusztus 17-én máglyán kivégezték.⁶⁷

A benyelés mellett az ürítés jeleinek értelmezése is fontos volt mind teológiai, mind orvosi szempontból. 1686-ban Nürnbergben jelent meg Georg Abraham Mercklin (1644–1702) *Lindenius renovatus* című munkája, melyben Johann Anton Van der Linden (1609–1664) először 1637-ben, majd 1642, 1648, 1651 és 1662-ben megjelent orvoséletrajzi leírásait, orvosi észleleteit rendezte és közölte újra.⁶⁸ Mercklin könyvében hosszasan recenzálta Weyer, Bekker, Bodin, Praetorius és mások elméleteit a boszorkányrontás attribútumairól, annak jogi és orvosi szakértői szemrevételezéssel megállapítható jeleiről. Összehasonlította a mágikus betegségek ismérveit az orvosi tünetleírásokkal és a megszáltság teológiailag meghatározott ismérveivel. Ezek közötti hasonlóság alapján foglalkozott a testbe került idegen tárgyak, férgek és állatok vizsgálatával.

Mercklin szerint mágikus eredetű betegségről akkor beszélhetünk, ha a kórkép alapján annak természetes okait kizártuk, ha azt orvosi eszközökkel gyógyítani már nem lehet. Ennek megállapítására azonban szükség van az orvosi diagnosztika bejáratott tesztjeire is, mint például a vizelettel teli edény tüzetes vizsgálatára, hogy abban a salakanyagok aránya magas vagy alacsony, idegen tárgyak szemmel is láthatóak-e benne vagy sem. Ugyanilyen tesztnek számított, ha a beteget verbénás főzettel fürdették és ennek hatására szemmel láthatóan bőre színe megváltozott vagy idegen tárgyak bújtak ki a bőr alól.⁶⁹ (Hasonló diagnózist és egyben kúrát javasolt

⁶⁵ Fischer 1716. Az ehhez kapcsolódó 1715-ös sárospataki úriszéken lefolytatott perben egy vérrrel teli pogácsával mérgezi áldozatait Tóth Jánosné: Schram 1982: III. 296–297, No. 562.

⁶⁶ A munkát ismerteti: Wespri 1774: I. 88–89; Magyary-Kossa 1940: IV. 48–49, No. 125.

⁶⁷ A mádi és a tállyai boszorkányokról: Schram 1982: III. 297–301, No. 563; Hodossy 1902: 221–222.

⁶⁸ A kötet 1688-ban már ott van Johann Heinrich Bisterfeld evangélikus teológus örökösének, Peter Wiederstein nagyszabeni könyvtárában. (Viskolc 2003, függelék.) Miként Wespri István debreceni könyvtárában is, aki gyakran hivatkozik a *Lindenius renovatus*ra magyarországi orvoséletrajzaiban: Wespri 1774; 1787: index.

⁶⁹ Thorndike 1958: VIII. 531.

Dudith András (1580), és rá hivatkozva Pápai Páriz Ferenc (1690) is az ebagos gyermek szőrférgeinek azonosítására, majd pedig eltávolítására).⁷⁰

Mercklin a szakirodalom áttekintése mellett konkrét eseteket is – összesen 16-ot – szemügyre vett, így például egy lelkipásztor 12 éves fiának (az ismerősök elbeszéléseiből rekonstruált) kórképét. Megfigyeléseit természettudományos szakmai közönség előtt az *Ephemerides medico-physicae Germanicae curiosae* folyóiratban tette közzé, amit 1698-ban gyűjteményes formában is kiadott.⁷¹ Az említett fiú tünetileg epileptikus ájulásoktól szenvedett, gyomra pedig legfeljebb csak a tejet vette be, lényegében mindent kihányt. Testéből apró lények távoztak hányással, vizelettel és széklettel. Alkalmanként lepkék, legyek, hernyók, fehér és fekete férgek ürültek belőle, melyek még sokáig éltek ezután. A fiút rokonai állítása szerint belülről egy nagy féreg „rágta”, amit csak a tej tudott megnyugtatni. Mivel időközben egy másik gyermek a kertben egy furcsa fehér tojást talált vörös ábrákkal, illetve a háziállatok is hullani kezdtek, a lelkipásztor családja boszorkányságra gyanakodott. Emiatt újból konzultáltak az orvossal. Gyanújukat azzal is igazolták látták, hogy a fiúból már nemcsak hernyók távoztak, hanem négy béka is, melyeknek belsejében újabb férgeket és bogarakat, illetve emberi spermát találtak.⁷² A kisebb békák után varangyok és kígyók bújtak ki a végbélen, ráadásul az egyik kibújt vipera még meg is marta áldozatát. Végül több hónap elteltével törött edények, haj, fehér és vörös tojáshejdarabok, kések, orvosságos üvegcsek és kulcsok potyogtak a gyermekből. Mercklin a rontás ellenkúrájával élt, féregűző amuletteket, kenőcsöt és szentelt gyertyákat használt a „varázslatra”.⁷³

Az efféle morbid történeteknek ismerjük kortárs magyarországi reáliáit is. Testbe került idegen tárgyak, férgek, rontásból következő csodaelbeszélését Vásárhelyi Gergely jezsuita prédikátor rettenetes példái között (1623) is olvashattuk. Vásárhelyi az alábbi történetet az 1618-as tömeges hanyvári boszorkányüldözés eseménysorához kapcsolta:

„A Dunántol csak közel Hamburghoz [Hanyvár, Alsó-Ausztriában, közel a magyar határhoz], azon üdőbe egy aszonyállatot égettenec meg, ki korpáiba tikiainac oly eledelt kevert vala, kiuel nagy sok tikmonja lőt volna. Azonba egy mezaros ebe uduarara menuén á korpát meg eszi, haza menuén Gazdaiahoz tekereguén, és szokása szerint fáidalmat szenueduén, tikmonyat ganelic, meg nem sok üdő mulua az mezaros csodaiara töbet hullat, mind az ebel együt falu biraiához menuen panaszkodec, nagy ördögi téteményéről ebeuel, azonban meg ásítani kezduén és óhaitani az eb,

⁷⁰ Dudith András levelét idézi: Magyary-Kossa 1929: I. 356–357; Pápai Páriz 1984: 414–415. A témáról bővebben: Deáky – Krász 2005: 232–243.

⁷¹ Mercklin 1698. Ezt 1715-ben újra kiadták.

⁷² Mercklin egyik szerzői forrása Willis épp a szexuális betegségeket, főként a férfiaság megkötését (ha a férfi nem tudott spermát üríteni) tartotta a mágikus betegségek és megszállottság egyik jelének. (Thorndike 1958: VIII. 531.)

⁷³ Thorndike 1958: VIII. 531–533.

biro előtt-is hasonló tikmonyat vet ki. Meg foguan az kire gyanakodik vala az aszony-állatot, vallást tőt, hogy tikiainac eledelt csinalta volna nem az ebne, miért ötte meg.”⁷⁴ (Kiemelés tőlem – T. G. P.)

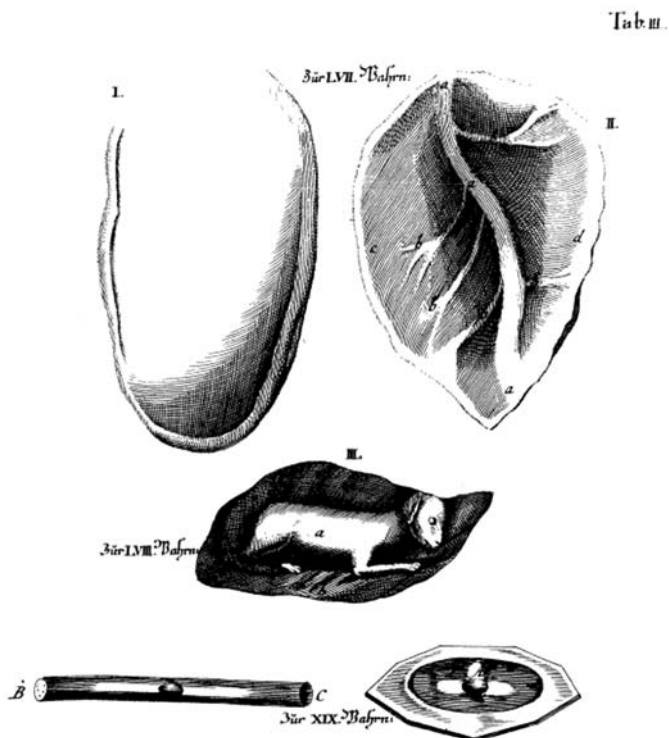
A boszorkányrontás miatt tojásokat „ganajló” kutya történetére hasonlító esetekkel azonban nemcsak a teológia, de az orvosi szakirodalom példatáiraiban, észleletgyűjteményeiben is találkozhatunk. A utolsó ítéletet hirdető csodák megkérdőjelezése és annak félresikerült természetfeletti eseményekké (fals mirákulumokká) való degradálása fontos propagandaeszköze volt a hitvitázó irodalomnak. A vitától függetlenül bekövetkező „csodás események” azonban továbbra is magyarázatra szorultak. A 16–17. század meghatározó társadalmi „élménye” volt például az eszkatalogikus idők eljövételét idéző monstrumok, szörnyszülöttek megjelenése. Ezek tudományos tanulmányozása, megjelenésüknek, létrejöttüknek természettudományos és orvosi értelmezése viszont a jósjelekkel kapcsolatos szkepticizmus gondolati magvait ültették el. Ulysses Aldrovandi (1522–1605) például, mint a bolognai egyetem orvosa és természettudósa, kutatási főirányként az ásványok, növények, állatok és – ami témánkat illetően a legfontosabb – a monstrumok (torzult emberi és állati magzatok, csecsemők és kifejlett példányok tetemei) gyűjtésére és vizsgálatára szakosodott. A monstrumokat tudományának tárgyi bizonyítékaiként egy muzeális gyűjtemény részeként preparáltatta, konzerváltatta. Monstrumokról szóló híres művében a „boldogtalan anyaméhék által világra hozott torzszülötteknek kér figyelmet”, melyeket „az elemek bűnei”-nek és a „vak véletlen tévedésének” nevez. Hasonló következtetésre jutott Ambroise Paré *Des Monstres et prodiges* (1573) című művében, aki bőségesen illusztrálva mutat be a monstrumként interpretált „összenőtt ikreket”, a „farkasfoggal”, „farkastorokkal” született fogyatékos csecsemőket. Fortunio Liceti (1577–1657), itáliai orvos Aldrovandihoz, és Paréhoz hasonlóan szintűgy kritikával illette azokat a véleményeket, melyek a szörnyszülöttek megjelenését összefüggésbe hozták Isten büntetésével, a bűn szétáradásával. Hangsúlyozta, hogy az ezekre a lényekre használt latin terminus semmi mást nem jelent, mint hogy megmutatni (*monstrare*). Munkája, *De Monstrorum Natura Causes* a 17. században az egyik legnépszerűbb könyvnek számított Európában.⁷⁵

Hasonló késztetésből gyűjtötte össze Spindler Pál pozsonyi orvos is a megfigyeléseit (*observationes*) önálló kötetbe, ahol például egy kutyakölyköt székelő gyerekről és egy kutyának életet adó asszonyról is szót ejtett. Spindler 1630 és 1664 között jegyezte le eseteit saját és kortárs levelezőpartnerei (a pozsonyi Rumbaum és a soproni Jeremias Scholz doktor) elbeszélései alapján. Doktor Spindler observatióit Rayger Károly pozsonyi orvos tette közzé nyomtatásban 1691-ben, amelyben számos más, szüléssel kapcsolatos – a pozsonyi asszonyok

⁷⁴ Vásárhelyi 1623: 379.

⁷⁵ Huet 1983: 73–87; Foucault 1966; Daston – Park 1998; Findlen 1990: 292–331.

4. kép

Carl Rayger észlelete a kutyát szülő asszony fétuszáról*Alhandp. zum VIII. Theil.*

által űzött – praktikát is ismertetett.⁷⁶ Rayger saját és Spindlertől kölcsönzött, latinul jegyzett megfigyeléseit később németre is lefordították, és 1760-ban újra közzétették a Német-Római Császári Akadémia (Leopoldina) hivatalos folyóiratában.⁷⁷ Ezekben a leírásokban szerepelt egy Vas megyei asszonynak az 1638-ban megesett története, aki – miután veszett kutyák marták meg –, kutyakölyökhöz hasonlatos, fehéres „tömegű” csomót „szült”.⁷⁸ Az orvosi észlelet tárgyi

⁷⁶ Rayger 1691: 175. Rayger Spindler megfigyeléseire hivatkozik Rayger 1691: 122. Ismerteti Magyary-Kossa 1931: III. 353–354, No. 1283.

⁷⁷ Rayger 1760.

⁷⁸ Az efféle üszögnek, üszögyereknek, vagy a Weszprémi István által „tsudállatosan egybe-nőtt Ektelen Eszköz”-nek nevezett élettelen csomóról, orvosi szaknyelven molárol általában Deáky – Krász 2005: 74. Egy magzatként elhalt gyermeknek több hónap után a hasfalán történt csodás kifordulásáról a bécsi orvosi kar dékánja, Mathias Cornax tudósított 1549-ben. (Vida 1994: 130.)

bizonyítékeként Rayger a kutyakölyök rajzát is közzétette.⁷⁹ A megmart és a csodás kutyambriót ürítő asszony kórképéről és a betegségmagyarázatról Spindler minden bizonnyal Batthyány Ferencné Lobkowitz Poppel Évától értesülhetett, aki maga is nap mint nap foglalkozott orvoslással és sűrűn levelezett orvosokkal, így magával Spindlerrel is. Spindler 1638-ban épp vizitelni járt Poppel Évánál, amikor a történetet hallhatta.⁸⁰ (4. kép)

Az észlelet magyarázatát minden bizonnyal meghatározta az a 16. század második felétől ismert elmélet, mely szerint a képzelőerő (*imaginationis*) a testi jelenségek egész sorát tudja előidézni, különösképpen fejlődési rendellenességeket az újszülötteknél. A képzelőerő – a terhes nő „rácsodálkozása” – hatással van a koraszülésekre, a deformációkra (dongaláb) és a bőrelváltozásokra (anyajegyek). A képzelet egy bevéső erő (*potentia conformatrix*) közvetítésével hat, amit a nő hirtelen ijedtsége és kéjes érzései csak fokoznak. Így azok az asszonyok, akiket terhességük alatt egy farkas megijesztett, farkashoz hasonló gyermeket hoznak a világra, és ez történik más állatokkal, békával, macskával való ijesztő találkozás esetében is. A terhesek „rácsodálkozás”-ának elméletét sok neves orvostudós vallotta a 16–17. században.⁸¹

Rayger Károly Spindler észleletei mellett Ruland Márton és a maga empirikus tapasztalatairól is beszámolt a Mercklin által is használt tudományos fórumon, az *Ephemerides medico-physicae Germanicae curiosae* című periodikában. 1677-ben értekezett egy szentgyörgyi cipészről, aki megunva évekig tartó altesti bajait, felvágta hasát, és már a koporsóban feküdt, amikor kétujjnyi vastag „kigyó” távozott belőle.⁸² 1678-ban pedig egy olyan fiúgyermekről tudósított, aki kutyakölyökhöz hasonlatos lényt ürített magából széklettel együtt.⁸³ Az állatokat, kutyákat, kígyókat ürítő/szülő ember/asszony története párhuzamos a demonológiai irodalomban azokkal az esetekkel, ahol a megszállott áldozatokból állat, kutya, kígyó képében távoznak a démonok. Hogy ezeket végső soron

⁷⁹ LVIII. Wahrnehmung. Rayger 1760: 87 = Rayger 1691: 58. Ismerteti Magyary-Kossa 1931: III. 353, No. 1283.

⁸⁰ Kincses 1993: 37–38, 190, 247.

⁸¹ 1635-ben posztumusz adták ki a löweni orvosprofesszor, Thomas Fienus (Feyens) (1567–1631) a képzelőerőről (*De viribus imaginationis*) szóló könyvét. Ebben az imaginációt (képzelőerőt) elsőrendű erőként ábrázolta. A jelenséget elsőnek Paracelsus írta le (1525–1526), majd Ambroise Paré (1552) és Donatello olasz orvos (1556). Efféle képzelgésre, képzelőerőre (*imaginatio*) hivatkozva beszél a boszorkányságról több per ügyésze is, többek között 1742-ben Fejér vármegye (Schneider 1934: 19–20; Klaniczay – Kristóf – Pócs 1989: I. 231–232), 1744-ben a Váci püspökség úriszéke (Schram 1970: I. 466–471, No. 193) előtt. Erre hivatkozva mentik fel a vád alól 1768-ban Németh Panna sorkitótfalui csordásnőt (Schram 1970: II. 534–543, No. 400). A képzelőerőről és a rácsodálkozás babonás fanatizmusáról William Hogarth (1697–1764) készített karikatúrát 1726-ban *Cunicular or the Wise men of Godliman in Consultation* címmel, melyben egy akkor híres esetet, Maria Toft szélhámos nyúl születéseit örökítette meg.

⁸² Rayger 1677: Ismerteti Magyary-Kossa 1929: I. 103–110.

⁸³ Rayger 1678: 98. Ismerteti Magyary-Kossa 1931: III. 353, No. 1283.

démonnak, avagy állatnak feltételezték, az a demonológia és az orvosirodalom nézőpontjainak különbségéből fakadhatott.⁸⁴

A PURGÁLÁS PAPI ÉS ORVOSI PARADIGMÁI: A DÉMONŰZÉSTŐL A FÉREGŰZÉSIG

A férgectől, kígyótól, légytől, démonoktól való megfertőződés irtózatát a kortárs szakértők egyaránt tekinthették természetes elmebeli megháborodásnak; a boszorkányhiedelmek túlzásokból fakadó káros következményének; a boszorkányok szemfényvesztő, a betegeket megcsalató ördögi tevékenységének; vagy ténylegesen elkövetett boszorkányrontásnak. Ezen elméleti síkok között egyaránt lavírozhatott pap és orvos, függetlenül attól, hogy társadalmi szerepe szerint az orvosi vagy a demonológiai álláspontot képviselte. A valódi lényekkel (léggel, békával, gyíkkal, kígyóval stb.), a démonokkal vagy a „csak” káros képzetekkel, hiedelmekkel⁸⁵ megfertőzött test tisztítása továbbra is közös feladata volt orvosnak és papnak egyaránt, legalábbis a 18. század közepéig.

Az exorcizálásakor észlelt tárgyak, illetve az exorcizálásban használt tárgyak mágikus erejével evangélikusok és katolikusok egyaránt tisztában voltak. Luther – iróniától sem mentes történetében elbeszélve – a tintásüveget vágta az ördög-höz; követői – mint a már említett Bornemisza Péter, Dobokay Mihály – a szó és a Szentírás ördögűző erejét husángok használatával egészítették ki. Az alábbi példában szereplő ferencesek ugyancsak széles, tinta–papír–írás arzenállal felfegyverkezve fogtak az ördögűzéshez. Katona Lajos közölte azt az 1665. évi bajorországi esetet leíró, de még a 18. század második felében is kéziratosan terjesztett ördögűző könyvecskét, melyben az exorcizáló eljárás – minden részletre kiterjedő – rendjét írták le. A különlegessége abban állt ennek a munkának, hogy a katolikus rituálékban meghatározott módszerek kereteit jelentősen kitágította. Ahogy Katona fogalmazott: „Nem éri be a szokásos eszközökkel, hanem igen körülményes és apróra felsorolt eljáráshoz folyamodik”. A hatás növelése érdekében az imák ereje mellett „csodálatos, vagy a mi ezzel egyre megy, bűvös erejű tárgyak” segítségét vették igénybe, a „szokottakon” (tömjén, szenteltvíz) kívül mindenféle szentelt dolgot, amit az egyház más-más célokra és jelentéssel alkalmazott.

⁸⁴ Rayger Károly a szifilisz betegséget is úgy írja le, ami mintegy a koponya csontos belsejét is „kírálja”. Spindler Pál 1630-as megfigyelése alapján egy pozsonyi süket koldus esetét említve bemutatja a „rágás” hatását a koponyán, ahol nyílt seb keletkezett, melyen át az üszkös-gennyes „agyvelőt” is látni vélték. (Rayger 1691: 1.) Ismerteti Magyary-Kossa 1931: III. 341, No. 1235.

⁸⁵ A melankóliás képzelődés tárgyasululásáról a *Magyar Hírmondó* 1784. március 22-ei száma is beszámolt. Egy komáromi cigányasszony, Lakatos Józsefné farsang tájékán terhesen megkívánt a piacon árusított halakból néhányat, melyekből levest akart készíteni. Miután nem kapott belőlük, a hírközlő szerint ennek következményeként egy hering és egy pontyfejű monstrumot hozott a világra. A szerző a hírt, a halfejeknek a látvány és a képzelődés hatására való méhbeli kifejlődését természettudományos problémának értelmezi.

Az eljárás, melyet a könyvecske részletesen előírt, Katona szerint nagyjában a következő:

„Először is egy varázserejű cédula készítendő, mely a rája írt igék és a rá ütött pecsét hatalmánál fogva űzi ki az ördögöt (vagy ördögöket) a megszállott személyből vagy dologból. E cédulának már az anyagát is exorcisálni kell, a mire külön formula szolgál. Ugyanilyennel teendő a célra alkalmassá az írás többi anyaga és eszköze: a tinta és toll is. Erre jön a pecsét megáldása és végül az eljárás eredetének leírása után, az utolsó lapon vannak felsorolva a pecsét viaszának összetevői, melyeknek hosszú sorából alig van az egyháznak valamely szentelt holmija mellőzve. A 19. lapon olvasható használati utasítás szerint az, a ki az ilyen módon elkészített cédulát, mint talizmánt vagy amuletet magán viseli, ment marad mindenféle ördögös ártalomtól. A ki azonban mar Ilyennel meg van rontva, annak a varázserejű írást be is kell vennie. Hasonlóképen be kell azt adni a boszorkánysággal, vagy bármely más ördögös mesterséggel (maleficium) megrontott marhának is, avagy legalább, ha szarvasmarháról van szó, a szarvába fúrt lyukon kell ide bedugni.”⁸⁶

Hogy még mire is lenne alkalmas az így előállított cédula, azt ugyancsak elősorolja a könyvecske. Kertben elásva, házban elhelyezve véd a boszorkányok támasztotta elemi csapások, mint a zivatar vagy a férgek ellen; nemkülönben megvédi a gazdasági épületeket, malmot, pincét, csúrt és kiválóan hasznosak nehézszületés vagy betegségek esetén. Vagyis lényegében mindenre jó, amit a középkori egyház a beneficiumokkal a maga „fehér mágiája” segítségével megvédett, de amit a 16–17. századtól már mind a protestáns egyházak, de még a katolikus egyház hivatalos vonala mint babonás eljárásokat elutasított.⁸⁷ Talán csak a ferencesek voltak abban a kivételes helyzetben, hogy ezt a hagyományt feléleszteni és/vagy közvetíteni is tudták a 17–18. század népi kultúrájában.

A környezetnek, a házaknak a *magia naturalis* eszközeivel történő megtisztítása, az időjárás *beneficiumokkal* való befolyásolása mellett hasonló méretű feladatnak bizonyult a testben megszálló tárgyak, férgek, démonok megtalálása, áthárítása, kiűzése és elpusztítása. A témához számos szerző szólt hozzá Magyarországon is, köztük Samorjai Máté János (1585–1652) református prédikátor, aki az „ördögi késérteteknek jelenségéről” értekezve az ördögűzés protestáns kézikönyvét kívánta lelkésztársainak megalkotni:

„Élünk azért külömb külömb féle Szent irásoknak olvasásával, s-főképpen imádsággal, böjtöléssel, hogy Isteni szegétséget nyerhessünk a’ Sátánnak eltávoztatására.”⁸⁸

⁸⁶ Katona 1902: 60–70, 105–107.

⁸⁷ Thomas 1970: 570–583, 591; Clark 1997: 294–311. Temesvári Pelbárt ezzel kapcsolatos állásfoglalása: Temesvári 1499: 319–320.

⁸⁸ Samorjai 1636: 213.

A nyulacskákat szülő Maria Troft esete Hogarth karikatúráján

A „megfertőzött” test megtisztítása a kortárs katolikusoknak is fontos feladat volt, annál is inkább, mivel a hiteles ördögűzés propagálása az egyházak tekintélyét erősítette. Az egri egyházmegye például önálló agendás könyvet (*Rituale Agriensis* 1666) adott ki az ördögűzés rituáléját egyértelműsítve papi felhasználóinak:

„Az exorcista óvakodjék, hogy bármiféle gyógyszert adjon, vagy tanácsoljon a betegnek, avagy a megszállottnak; hanem ezt a kezelést hagyja az orvosra. [...] Amíg exorcizál, inkább a Szentírás szavait használja, mint a sajátját, vagy másét. És parancsolja meg az ördögnek: mondja meg, hogyha vajon a [megszállottnak] a testében valaminő bűvös dolgot, vagy gonosz jelet, avagy eszközt tart, azt hányja ki; vagy pedig amennyiben testén kívül másutt vannak ilyenek, azokat fedje fel.” *A „megtalált holmit” pedig az exorcizáló égesse el.*⁸⁹ (Kiemelés tőlem – T. G. P.)

Orvos és pap munkaköre az exorcizálásban aszerint vált el, hogy azt az orvossággal vagy a szó erejével hajtották-e végre. Mindegyik fél (orvos és pap; protestáns és katolikus) egyetértett viszont abban, hogy a gonosz lélek által „megferteztetett” varázsló személyt már csak a hóhér szakértelme mentheti meg a kárhozattól, esetükben csak a drasztikus technikák a hatékonyak, ám ekkor is legfeljebb csak a megrontott áldozataikon tudnak segíteni. Katolikus és protestáns oldalról a „helyes” ördögűzésnek és a lelki gyógyításnak óriási tétje volt. Nem véletlen, hogy a témát mindkét oldal a széles nyilvánosság előtt propagálta.

⁸⁹ *Rituale Agriense* 1666: 288–319. A magyar fordítása Sugár 1987: 267–280.

A babona elleni harc vallásos fanatizmusának kigúnyolása

A Purgatórium létezésének katolikus propagandája és nemlétezésének protestáns cáfolatai mutatták meg a leginkább a probléma lényegét.

Magyarországon már a 16. század végén találunk arra példát, hogy a katolikus és a protestáns egyházak szinte párbajhoz hasonlatos módon viaskodnak a lelki betegekért, azok sikeres gyógyításáért. Az Erdélyben épp csak lábát megvetett jezsuita rend 1584-ben hirdette meg sikeres ördögűzéseit az önmagát sikeres akcióikkal 1587-ben elhíresítő protestáns egyházakkal szemben Kolozsvár környékén. Tofeus Mihály (1624–1684) erdélyi református püspök a gyulafehérvári páterekkel csapott össze egy magát démoniákusnak mondó/érző goromba parasztember felett,

akiből miután a „pápista” papok nem tudták az ördögöt kiűzni, egy kígyót parancsolt ki erőlesen, orvosi segédlet mellett. Ezzel egyrésztől rávilágított a katolikusok gyógyítói tehetetlenségére, másrésztől lerontotta diagnózisuk hitelességét: ördög helyett „csak” férget üzött az álördögösből.⁹⁰ (5–6. kép)

A másik fél hitelrontására ellenpéldát is hozhatunk. 1730-ban Városi Antal, a trencsényi jezsuita kollégium rektora levélben bizonygatta, hogy egy állítólagos ördögös embert próba után elbocsátottak, mondván Mlinarik Vencel nem megszállott, legfeljebb eszelős „hypochonder”, és ezt paptársai Palkovics György illavai és Halacz Márton kochanóci plébánosok is megerősíthetik. Ezek a pápi nyilatkozatok azonban nem azért készültek, hogy a jezsuiták felvilágosult „tudását” hirdessék, hanem kizárólag Kermann Dániel (1663–1740) evangélikus lelkész törvényszék előtti lejárata miatt. Kermann ugyanis, miután a jezsuiták elbocsátották a beteget, vállalva annak „melancholiáját”, kedélybetegségét és megszállottságát gyógyítani, egy füst alatt meg is térítette a beteget. E térítés viszont nemcsak egyházi, de világi törvényekbe is ütközött, melyet a katolikus egyház arra használt fel, hogy Kermann elfogatta és felette törvényes, halálos ítéletet követelt. A képviselt vádak szerint Kermann családja folytán az ördögösből nem démonok, „csupán” egerek távoztak.⁹¹ (7. kép)

A közös motívum a történetekben, hogy mindkét oldal a demonológiai problémát degradálta orvosivá. Így ezzel az ördögűzés szertartását misztikumától és karizmatikus aurájától fosztotta meg. Ez pedig attól a tényről függetlenül is bekövetkezett, hogy mindkét fél – a saját oldalán – ezt akarta elkerülni. A tanulmányunk elején felvetett problémák, hogy a társadalomban észlelt bajos jelek mit jelentettek, úgy tűnik aszerint változhatott, hogy azt katolikusok vagy protestánsok olvasták. De különbség adódott abból is, hogy a probléma megoldására az orvosok vagy a teológusok vállalkoztak. A fenti példákból is láthattuk, hogy a 17. században és a 18. század elején a lelket gyóntatással kényszerítő ördögűző pap; a testet purgálással tisztító orvos; a kínzás fegyverével élő boszorkányvadász (bíró, inkvizítor, hóhér) társadalmi szerepei mennyire egybemosódhattak. Lényegében mindegyikük a test purgálásán, megtisztításán keresztül próbált a bajokon – lett legyen egyéni vagy közösségi – segíteni. Az általuk képviselt szerepekben nem volt különbség az egyéni és a társadalmi szintek között sem. Pap, orvos és bíró egyaránt a test felől közelített a társadalmi bajokhoz. Az eretnek, a balhitű ember teste; a nyavalyás beteg vagy a bűnös-bűnöző ember teste kiváló médium volt ehhez a társadalmi szintű kísérletezéshez.

⁹⁰ A történetet Cserei Mihály (1852) I. Apafi Mihály asztalnoka örökölte meg magyar nyelvű históriájában. Ezt közli Magyary-Kossa 1908: 276; Magyary-Kossa 1929: II. 104–105.

⁹¹ R. Kiss 1905: 210–219; Klaniczay – Kristóf – Pócs 1989: II. 864–865. Kermann Dániel peréről Zsilinszky 1889; 1899. Kermann 1732-ben III. Károly király jóváhagyásával életfogytiglani börtönre ítélték. 1740-ben a börtönben halt meg, miután halálos ágyán erőszakkal „megtérítették” (a halott szájába tették a szenteltostyát). A ehhez hasonló „egérhajtó” történet „nevetséges” voltáról készített karikatúrát William Hogarth (1697–1764) az álszent prédikátorokról 1761-ben készült rajzaival.

A vallásos fanatizmus kigúnyolása William Hogarth karikatúráján

Pap, orvos és bíró éles szakmai, társadalmi elkülönülésére csak a felvilágosodás idején került sor, amikor már nem a katolikus és a protestáns egyházak képviselői küzdöttek saját ördögűzéseik hitelességéért, hanem a vallás képviselői az orvosokkal kerültek szembe az 'ördögűzéssel kontra természettudományos eszközökkel gyógyítás' vitában. 1735-ben Johann Georg Heinrich Kramer (1684–1742) a Temesvidéken szolgáló osztrák katoniorvos arról számolt be a *Commercium Litterarum Noricum* nemzetközi tudományos szaklapban, hogy egy ördögi megszállottságot „színlelő”, „eszels embert” sikerült meggyógyítania a helyesen alkalmazott gyógyszerek segítségével. Ennek azért volt jelentősége, mivel korábban jezsuita papok próbálták belőle az ördögöt kiűzni sikerte-

lenül.⁹² A cikk annak volt példája, hogy a természettudós orvos mintegy felülkerekedett a hitelét veszített papokkal szemben. Ennek az orvosi győzelemnek persze sok-sok példája akadt a korban, amit az is bizonyított, hogy mind több politikai karikatúra jelent meg a pap és az orvos társadalmi szerepének túldimenzionált ábrázolásaival, nevetségessé téve a nyilvánosság előtt ismert párvialukat. (8. kép)

Az ördög és a démon kiűzése papi feladat volt a középkortól mind katolikus, mind protestáns oldalon. A felvilágosodással ennek a purgáló-exorcizáló tevékenységnek az egyházi jellege kérdőjeleződött meg és szorult a társadalmi nyilvánosság perifériájára, míg orvosi jellege megerősödött és a nyilvánosság fókuszpontjába került. A konkrét tárggyal, féreggel fertőzött beteg gyógyítása, majd a tárgyak eltávolítása, megsemmisítése, a testnedvek egyensúlyának helyreállítása, a testbe bújtt féreg bélrendszerből való purgálása laikus és professzionális orvosi feladat volt a 17. századtól. Ám annak felismerése, hogy ezzel az eljárással az orvosi szerep is társadalmilag felértékelődhet, csak a 18. században jelent meg.

Ahogy a beteg teste kiváló médium volt erre a feladatra, az észlelet leírása és a kúra tanulmányozású közlése kiváló médium volt az orvosi szerep jelentőségének társadalmi szintű bemutatására is. Amíg az orvost a középkorban, de még a kora újkorban is gyakran vizelettel teli üvegcset méricskélve ábrázolták (vagyis elsősorban passzív diagnosztaként), addig a 18–19. században az orvosábrázolás legkedveltebb attribútuma (főleg a politikai karikatúrákon) a beöntő klistély lett, mint a gyógyítás aktív és univerzális eszköze.⁹³ Ez a klistély mint fegyver meredezett az orvosok kezében a testi-lelki purgálás papi feladatát szimbolikusan is kiséjtítve. A 18–19. századi kortársaknak – az értelmiséget értve alatta – pedig egyértelművé vált, hogy a papok és az orvosok közötti társadalmi szintű viadalt az orvosok nyerték meg. Hozzá kell azonban tennünk, hogy e társadalmi szerepek

8. kép

*Francisco de Goya antiklerikális sorozatának
58. számú képe*

⁹² Wespremi 1787: 402–403.

⁹³ Helfand – Julien 1976: 1145–1170; Vida 1994: 21–22.

közötti versengés még nem ért véget. Orvos és pap ma éppúgy küzd a nyilvánosság kegyeiért és a betegek/áldozatok mediatiszált testéért, mint ahogy tették ezt a 17–18. században az akkori képviselőik.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alvinczi Péter 1633: *Postilla az az: egy mas vtan koevetkezoae Praedikativk az vrnapi szent Evangelivmok szerént roevíd Magyarázatockal és világos tanúságoeckal. Mellyek az nemes szabad kiralyi varosban Cassaban Praedikáltattak, ALVINCI PETER pap által. Es mostan ki Nyomtatták oe maga gondviselese által. Cassan, Schvlcz Danielne Tipographiájába.* M.DC.XXXIII. 4r. 705 (helyesen 706) lap. (In: Szabó Károly 1879: Régi Magyar Könyvtár [RMK] I. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 628.)
- Bartels, Max 1893: *Die Medicin der Naturvölker. Beiträge zur Geschichte der Medizin.* Johannes G. Mayer, Leipzig. (Reprint: Reprint-Verlag, Leipzig, 2004.)
- Bohannon, Paul J. 1963: *Social Anthropology.* Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Bornemisza Péter 1578: *Oerdoegi Kisirtetekroel, avagy, Roettenetes Vtalatossagaarol ez meg fertezetet vilagnac. Es azbol valo ki tisztogatasarol az mi Vruc Iesus Christusnac.* Sempte [1579] [RMK I. 148.]
- Borsa Gedeon 1965: Három tévesen feltételezett XVI. századi hazai nyomda (Eperjes, a kolozsvári jezsuiták műhelye és Nagybánya). *Magyar Könyvszemle* (81.) 4. 347–349.
- Clark, Stuart 1997: *Thinking with Demons: The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe.* Oxford University Press, Oxford.
- Clements, Forrest E. 1932: Primitive Concept of Disease. *University of California Publications in American Archeology and Ethnology* (32.) 2. 185–252.
- Coberus, Tobias 1685: *Observationum medicarum Castrensiū Hungaricarum decades tres. / In usum publicum hoc tempore recusae cum indice & praefatione Henrici Meibomii, Meibom, Heinrich, 1638–1700.* Lunderwald Friederich, Helmstadii.
- Czeizel Endre – Sibelka Perleberg Artúr 1986: Ulysses Aldrovandi 1642ben kiadott „A torzszülöttek története” című művének ismertetése és értékelése. *Orvostörténeti Közlemények* (32.) 113–114. 9–36.
- Daston, Lorraine – Park, Katharine 1998: *Wonders and the order of nature: 1150–1750.* Zone Books, New York.
- Deáky Zita – Krász Lilla 2005: *Minden dolgok kezdete A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. század).* Századvég, Budapest.
- Dézi Lajos 1928: Ördögi kísértet- és lélekjárás 1587-ben. *Ethnographia* (39.) 1. 213–220.
- Dömötör Ákos 1992: *A magyar protestáns exemplumok katalógusa.* (Folklór Archívum 19.) MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.
- Dudith András 1961: Rövid kommentár az üstökösök jelentőségéről. In: Mátrai László (szerk.): *Régi magyar filozófusok. XV–XVII. század.* Gondolat, Budapest. 16–41.
- Fekete Lajos 1874: A gyógytan a régi magyaroknál. *Századok* (8.) 6. 380–395.

- Findlen, Paula 1990: Jokes of Nature and Jokes of Knowledge: The Playfulness of Scientific Discourse in Early Modern Europe. *Renaissance Quarterly* (43.) 2. 292–331.
- Fischer, Daniel 1716: *Tentamen pneumatologico-physicum de mancipiis diaboli seu sagis*. (4-r. 24 l.) Ex officina Kreusingiana Vitembergae.
- Foucault, Michel 1966: *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*. Gallimard, Paris.
- Frankovith Gergely 1588: *Hasznos Es Fölötte szikseges könyv, az Isten fiainak es vtet feloe hiueknek lelki vigasztalásokra es testi epoeletoekre szerezetoet Frankovith Gergely D.(oc-tor) által. Mellyben sok rndbéli betegsegoek ellen valo orvossagokis be vannak irua, melylyeket Isten az oe nagy io voltrbul es aiandekrbol, Emboeroeknek egessegekre rendoelt. Ecclesiast. 38. Tiszteld az oruost az sziksegert. 1588. Esztendoeben. 4r. «Nyomatot Monyorokereken Manlius Janos altal.» Ajánlása Nádasdi Ferenczhez, Sopron várme-gyéhez és annak alispánjához, Megyeri Imréhez, kelt Sopronban julius 16-án 1588. [RMK I. 223.]*
- Gaibl, Alexander M. 1910: *Narratio rei admirabilis oder Beschreibung einer Wunderlichen Tat die sich vom 24. Juli 1641 bis 29 Juni 1642 in Pressburg zugetragen hat von Alexander M. Gaibl*. Katolisch-Literarischen Aktiengesellschaft, Pozsony-Pressburg.
- Hammer, Matthäus 1654: *Rosetum Historiarum. Das ist: Historischer Rosengarten. Darinnen aus vielen bewehrten Historicis kurtze und denckwürdige Historien / als liebliche Rosen /abgebrochen / mit füglichen Sententien teutsch und lateinisch gezieret / aus welchen man den guten Geruch allerley Tugenden kan nehmen / hingegen die Laster als spitziige Stacheln fliehen und meiden*. Gedruckt zu Zwickau, bey und in Verlegung Melchior Göpnern und Andreae Löfflers. (<http://www.zeno.org/Literatur/M/Hammer>) – Letöltés: 2009. január 20.
- Helfand, William. H. – Julien, Pierre 1976: Medicine and Pharmacy in French Political Prints. The Revolutionary Period. In: József Antall – Gábor Buzinkay – Ferenc Némethy (eds.): *Acta congressus internationalis XXIV historiae artis medicinae, 25–31 Augusti 1974*. Museum, Bibliotheca et Archivum Historiae Artis Medicinae Semmelweis nominata, Budapestini, 1145–1170.
- Herner János 1988: *Bornemisza Anna megbüvöltetése. Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben, 1678–1688*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest – Szeged.
- Hodossy Imre 1902: Feltételes ítéletek boszorkányperekben. *Jogtudományi Közlöny* (37.) 26. 221–222.
- Hollander, Eugen 1905: *Die Karikatur und Satire in der Medizin*. Ferdinand Enke, Stuttgart.
- Honko, Lauri 1959: *Untersuchung über eine urtümliche Krankheitserklärung*. (Folklore Fellows. Communications No. 178.) Academia Scientiarum Fennica, Helsinki.
- Huet, Marie-Helene 1983: Living Images: Monstrosity and Representation. *Representations* (1.) 4. 73–87.
- Hunter Michael 2005: New light on the 'Drummer of Tedworth': conflicting narratives of witchcraft in Restoration England. *Historical Research* (78.) 201. 311–353.
- Ipolyi Arnold 1854: *Magyar Mythologia*. Heckenast Gusztáv, Pest. (Reprint: Európa, Budapest, 1987.)
- Jahoda, Gustav 1975: *A babona lélektana*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.

- Katona Lajos 1902: XVII. századbeli ördögűző könyvecske. *Ethnographia* (13.) 2. 60–70, 103–111.
- Kemény Lajos 1910: Alvinczy Péter életéhez. Kassa város jegyzőkönyveiből. *Irodalomtörténeti Közlemények* (20.) 1. 102–106.
- Kerezt fára Fel-feszítettetett, 1706: *Kerezt Fára Fel-feszítettetett, avagy Kereszten meg-haló Jesus Férfiakból, és Azszony állatokból álló Congregatioójának, Mely A' szeréncsés e' Világból való ki mulásnak, és a' Purgatoriumban gyoetroedoe Lelkek meg-szabadulásának el-nyerésére rendeltetett, Méltóságos Esztergami Erseктоel Lippai Györgytoel, A' Jesus Társaságának Nagy-Szombati Templomában, 1660. Esztendoeben, Es az x. Innocentius Romai Pápától meg-eroessitetett, Regulái, Búcsúi, és némely bizonyos Ajtatossági.* Nyomtatott. Nagy-Szombatban. 1706. Esztendoeben. [RMK I. 1719]
- Kincses Katalin 1993: *'Im küttem én orvosságot'. Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640.* (Régi magyar történelmi források 3.) ELTE Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék és a Kora Újkori Társaság, Budapest.
- Klaniczay Gábor – Kristóf Ildikó – Pócs Éva (szerk.) 1989: *Magyarországi boszorkányperek. Kisebb forráskiadványok gyűjteménye 1–2.* MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.
- Komáromy Andor 1901: A kolozsvári boszorkányperekről. *Erdélyi Múzeum* (18.) 4. 185–201.
- Komáromy Andor (szerk.) 1910: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Kopchani Michael 1643: *Narratio Rei Admirabilis ab Posonium gesta, De Spiritu quodam, à 24. Julii, Anni M.DC.XLI. usque ad 29. Junii, Anni M.DC.XLII. ex Purgatorio cuidam Virgini apparente, loquente, auxilium petente, ac tandem liberato. Decerpta ex Juratis Testibus & Actis publicis, que asservantur in Tabulario, seu Archivo Ven. Capituli Posoniensis. Evulgata Auctoritate & Jussu Ill.mi ac Rev. mi Domini Georgii Lippai, Electi Archiepiscopi Strigoniensis.* Impressa Posonii, Anno Domini M.DC. XLIII. [RMK II 629.]
- Kristóf Ildikó 1998: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem.” *A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében.* Ethnica, Debrecen.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan 1852: Razvidjenje vrhu ukazanja duše pokojnoga biskupa senjskoga Jačinta Dimitra, godine 1699. *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku.* knj. II. 320–324.
- Kulcsár Péter 2003–2004: *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentibus ab initiis usque ad annum 1700 – A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig.* Balassi, Budapest. (http://www.bkiado.hu/netre/Netre_kulcs%C3%A1r/ANNOTATIONES1.htm. – Letöltés: 2009. január 20.)
- Láni, Zachariáš 1643: *Pseudo-spiritus Posoniensis, a neb saud o falessném duchu presspurském... k tomu přičiněná gest (Luciferi papistici) Dennice papeženské od Thomásse Belawia kanonyka presspurského, rodjče nžžnoslačského znouu rozžatě rozptylens[!...] Včínene od mágistra Zacharyásse Lany, zpráwce cýrkwe trenčanské a cýrkwj ewangelických w kragich trenčanském, liptowském a orawském zříženého superintendenta.* [Trenčín] léta Páně 1643 [Dorota Vokálová]. [RMK II 634.]
- Luther Márton 1983: *Asztali beszélgetések.* Helikon, Budapest.

- M. Zempléni Jolán 1974: *A reáliák a Felvidék XVII. századi irodalmában*. MTA Tudománytörténeti Intézet, Budapest.
- Magyary-Kossa Gyula 1908: Kígyó az emberben. *Ethnographia* (19.) 274–281.
- Magyary-Kossa Gyula 1929: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből* I–II. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest.
- Magyary-Kossa Gyula 1931: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből* III. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest.
- Magyary-Kossa Gyula 1940: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből* IV. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest.
- Maria halálra váltaknak 1647: *MARIA halálra váltaknak es meg-holtaknak annya uj gyölekezetinek rend-tartasa Posomban, Sz(ent) Márton egy-házában helyheztetett Bóldog Aszszonyunk képe-előtt, mely a purgatorium-béli lelkek meg-szabadulásokért... tiszteltetik. Kezdetett felseges III. Ferdinand chászár, magyar és cheh-oroszági király kegyelmes jóvallásából. Alkottattott... Lippai György esztergami ersek és magyar-oroszági primas-által, mind ő felsége uduari sok tekintetes és nagyságos urak, s-mind más fejedelmi méltóság-béliek s-nemzetes személyek [!] áttatos ohaitásokra*. Posomban 1647 [typ. Societatis Jesu] Aksamitek Zacharias. [RMK I. 797.]
- Mercklin, Georg Abraham 1698: *Sylloge physico-medicinalium casuum incantationi vulgo adscribi solitorum. Sexaginta casus, maxime prae caeteris memorabiles, complectens; cum sebnexis eorundem iudiciis et curationibus*. Norimbergae, Johann Friedrich Rüdigeri.
- Milecz János 1865: Károlyi Zsuzsanna erdélyi fejedelelnő levelei férje Bethlen Gáborhoz. *Győri Történeti és Régészeti Füzetek* 3. 193–212.
- Müller, Friedrich 1854: *Beiträge zur Geschichte des Hexenglaubens und des Hexenprozesses in Siebenbürgen*. Braunschweig.
- Pápai Páriz Ferenc 1984: *Pax corporis*. (Közreadja Szabylár Ferenc.) (Magyar Hírmondó.) Magvető, Budapest.
- Pettkó Béla 1901: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal. *Történelmi Tár* 24. 161–223.
- Pócs Éva 1983: Gondolatok a magyarországi boszorkányperek néprajzi vizsgálatához. *Ethnographia* (94.) 1. 134–146.
- Pócs Éva 2001: Démoni megszállottság és ördögűzés a közép-kelet-európai népi hiedelemrendszerekben. In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologia Hungarica 1.) L'Harmattan, Budapest. 137–198.
- R. Kiss István 1905: Történeti adalékok a boszorkányság és ördögöség hiedelméhez. *Ethnographia* (16). 210–219.
- Rákóczi Katalin 1987: Medizinisches im Predigt-Büchlein des Querfurters David Reuss – verfasst in der ungarischen Bergstadt Kremnitz. In: Wolfram Kaiser – Arina Völker. (Hrsg.) *Montanmedizin und Bergbauwissenschaften Hallesches Symposium*, 1986. (Wissenschaftliche Beiträge der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg T Beiträge zur Universitätsgeschichte.) Martin-Luther-Univ., Halle/Saale, 77–84.
- Rákóczi Katalin 2004: Tizenöt prédikáció a pestisről. David Reuss prédikációs könyve. *Orvostörténeti Közlemények* (50.) 186–187. 63–76.
- Ramos, María José Vega 1995: La monstruosidad y el signo: formas de la presignificación en el renacimiento y la reforma. *Signa* 4. 226–241.

- Rayger, Karl D. Ä. 1677: De serpente ex homine post mortem prorepente. In: *Miscellanea curiosa medico-physica seu Ephemerides medico-physicae Germanicae curiosae*. Decuriae I. Annus VI-VII. Obs. 215.
- Rayger, Karl D. Ä. 1678: De foetu canino a puero per aluum excreto. In: *Miscellanea curiosa medico-physica seu Ephemerides medico-physicae Germanicae curiosae*. Decuriae I. Annus VIII. Obs. 58.
- Rayger, Karl D. Ä. 1691: *Observationum medicinalium Centuria A. D. Paulo Spindlero Posonii consignata, studio et opera Caroli Raygeri collecta, in ordinem redacta, scholiis propriisque observationibus aucta. Accessit D. Mart. Rulandi Sen. thesaurus medicus, continens aurea medicamenta, omni aetate et sexu, contra omnes morbos [Paulo Spindlero hic Posonii potissimum ab anno 1630. ad annum 1665. consignata, nunc collecta, in ordinem redacta, Scholiis propriisque observationibus aucta]* Francofurti ad Moenum.
- Rayger, Karl D. Ä. 1760: LVIII. Wahrnehmung. D. Carl Raygers. In: *Der Römisch-Kaiserlichen Akademie der Naturforscher auserlesene medizinisch-chirurgisch-anatomisch-chymisch- und botanische Abhandlungen*, Nürnberg, VIII. (1760) 87.
- Réthly Antal 1962: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon a kezdetektől 1700-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Reuss, David 1581: *Fünfzehn kurtze Predigten über den 91. Psalm Davids*. Leipzig, 1581–1582. [RMK III. 708.]
- Rituale Agriense 1666: *Rituale Agriense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum, ac coeteris Ecclesiae publicis functionibus*. Hieronymus Verdussen, Pottendorf, 288–319.
- Rogers, Spencer L. 1944: Disease Concepts in North America. *American Anthropologist, New Series* (46.) 4. 559–564.
- Samorjai János 1636: *Az Helvetiai vallason leveo Ecclesiaknak egyhazi ceremoniazokrol, es rend tartasokrol valo koenyvetske. Az eggyueveknek roevit tanetésokra koz akaratbol irattatott*. Samorjai Janos Halászi Predicátor által. Löcsén nyomtatta Brevier Loerintz. [RMK I. 662.]
- Schneider, Alois 1982: *Exempelkatalog zu den „Iudicia Divina“ des Jesuiten Georg Stengel von 1651*. 2 (Veröffentlichungen zur Volkskunde und Kulturgeschichte 12.) Bayerische Blätter für Volkskunde, Würzburg.
- Schneider Miklós 1934: *Fejérmegyei boszorkányperek*. Vörösmarty Nyomda, Székesfehérvár.
- Schram Ferenc (szerk.) 1970: *Magyarországi boszorkányperek I–II. kötet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Schram Ferenc (szerk.) 1982: *Magyarországi boszorkányperek III*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sigerist, Henry Ernest 1963: *Anfänge der Medizin. Von der primitiven und archaischen Medizin bis zum Goldenen Zeitalter in Greichland*. Europa, Zürich.
- Sprenger, Jacob – Krämer Heinrich 1580: *Malleus maleficarum in tres Divisvs partes. Concurrentia ad maleficia, In quibus Maleficiorum effectus, Remedia aduersus maleficia, Et modus deniq; procedendi, ac puniendi Maleficos abunde continetur, prapicue autem omnibus Inquisitoribus, & diuini verbi Concionatoribus utilis, ac necessarius*. apud Nicolaum Basscum, Francofurti (<http://historical.library.cornell.edu/cgi-bin/witch/docviewer?did=060> – Letöltés: 2009. január 20.)

- Sugár István 1987: *Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső-Szolnok vármegyékben*. MTA Könyvtár, Budapest.
- Takáts Sándor 1921: Lélekjárás. In: Takáts Sándor: *A régi Magyarország jókedve*. Budapest, 230–239.
- Tállyai Pál 2001: *Istvánffy Miklós magyarokról írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. (Benits Péter s. a. r.) (Történelmi források I.) Balassi, Budapest.
- Taxonyi, Joann 1743: *Az emberek erköltssei és az Isten igazsága tükreinek az-az: némelly ritka és válogatott történeteknek II. könyve, a mellyet, a mint az első könyvét, azon kegyes pátronusának, Bíró Istvánnak ... bő-kezü költségével ki-botsátott. (k. 8-r. 521 és 16 l.)* Nyomt. Győrben. Streibig Gergely János által.
- Temesvári Pelbárt 1499: *Sermones Pomerij de sanctis comportati per fratrem Pelbartum de Themeswar professum diui ordinis sancti Francisci: impressi ac diligenter reuisi per industrium Henricum Gran in imperiali oppido Hagenaw: expensis ac sumptibus prouidi Johannis rymman Finiunt feliciter: Anno ab incarnatione domini millesimo quaterque centesimo nonagesimonono: vigesima die Februarij*. Henricus Gran & Johannis Rymman, Hagenaw. [RMK III. 49.]
- Thomas, Keith 1970: *Religion and the Decline of Magic*. Weidenfeld & Nicolson, London.
- Thorndike, Lynn 1958: *A History of Magic and Experimental Science*. Vol. 1–8. Columbia University Press, New York.
- Tóth G. Péter 2005: Egy mondat a kísértésről. Protestáns demonológiai vélemények az ördöggel való közösülésről és a lelkek fertőzöttségéről a kora újkori Magyarországon. *Korunk* (16.) 5. 39–49.
- Tóth G. Péter 2008: Boszorkányok, kísértetek, ördögi megszállottak. Politikai látomások és boszorkányüldözés Erdélyben az 1580-as években. In: Pócs Éva (szerk.): *Démonok, látók, szentek. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. VI. Balassi, Budapest, 69–100.
- Tóth G. Péter 2009: A boszorkányok hagyatéka. A tárgyi bizonyíték és a (mágikus) bűnjel a magyarországi boszorkányperekben. In: Pócs Éva (szerk.): *Tárgy és folklór*. L'Harmattan, Budapest. (Megjelenés előtt)
- Trausch, Josephus (szerk.) 1847: *Chronicon Fuchsio [Marc Fuchs] Lupino [Christian Wolfgang Lupinus] Oltardinum [Johan Oltard] sive Annales Hungarici et Transsilvanici*. (1568–1618, 1618–1630) II. Coronae.
- Vámossy István 1901: *Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban*. Pozsony.
- Van Helmont, Jean Baptiste 1648: *Ortus Medicinæ, id est Initia Physica Inaudita Progressus medicinæ novus, in morborum ultionem ad Vitam longam*. Elsevir, Amsterdam.
- Vásárhelyi Gergely 1623: *Világ kezdetitől fogva iosagos es gonosz czelekedeteknek példáinak summái. Szent Irasnak O és Uy Testamentomabol, szent atyáknak es pogán bölczeknek irásiból. Marosvasarhelyi Gergely által fordittattak és irattattak*. Cassan [Kolozsvár, 1622] [RMK I. 528.]
- Vida Mária 1994: *Művészet és orvostudomány a történelmi Magyarországon*. Orvostörténeti Múzeum, Budapest.
- Viskoc Noémi 2003: *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfiája*. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai VI.) OSZK – Scriptum, Budapest – Szeged.

- Voetius, Gisbertus 1655: *Selectarum disputationum theologicarum pars secunda. Dissertatio Theologiarum Pars II.* Ultrajecti, apud Johannem Waesberge. Anno M D C LV. [RMK III. 6345.]
- Wéber Samu 1893: A boszorkányságról, különös tekintettel a Szepességre. *Századok* (27.) 10. 879–884.
- Weiser–Aall, Lily 1936/1937: Verhexen / Hexenschuss. In: Bächtold-Stäubli, Hanns – Hoffmann-Krayer, Eduard (Hrsgs.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* VIII. Walter de Gruyter, Berlin – Leipzig, 1570–1584; 1576–1578.
- Wespremi Stephanus 1774: *Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia.* Centuria tertia, Decas I. Viennae: Trattner (Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Medicina, Budapest, 1960.)
- Wespremi Stephanus 1787: *Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia.* Centuria tertia, Decas I. et II. Tomus IV. Trattner, Viennae. (Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. IV. Medicina, Budapest. 1970.)
- Zsilinszky Mihály 1889: *Egy forradalmi zsinat története (1707–1715).* Hornyánszky Viktor, Budapest.
- Zsilinszky Mihály 1899: *Kermann Dánie evangélikus püspök élete és művei. (1663–1740).* Müller, Budapest.

KÉPEK JEGYZÉKE

1. A Kopchani Mihály által 1643-ban kiadott pseudo csodaelbeszélés tárgyi bizonyítéka. Az 1. jelként leírt, *vászonba égett* és kereszttel jelölt tenyérnyomat rajza.
2. A Kopchani Mihály által 1643-ban kiadott pseudo csodaelbeszélés tárgyi bizonyítéka. A 2. jelként leírt átégett levélpapír.
3. A Kopchani Mihály által 1643-ban kiadott pseudo csodaelbeszélés tárgyi bizonyítéka. A 3. jelként leírt, *deszkába égetett* tenyérnyomat rajza.
(Ma mindhárom jel eredeti tárgyi bizonyítékként a Katolikus egyház által elismert valódi ereklyék szomszédságában tekinthető meg a pozsonyi Koronázó Dóm kincstárában.)
4. Carl Rayger észlelete a kutyát szülő asszony főtuszáról. (Nürnberg, *Abhandlungen*, Vol. VIII. Art. LVIII.) (Rayger 1760: 87.)
5. A nyulacskákat szülő Maria Troft esete William Hogarth (1697–1764) karikatúráján – 1726, sokszorosított grafika, eredeti cím: *Cunicular or the Wise men of Godliman in Consultation.*
6. A babona elleni harc vallásos fanatizmusának kigúnyolása William Hogarth karikatúráján. A nyulacskákat szülő Maria Troft esetének témavariációja – 1761, eredeti cím: *Creddulity, Superstition and Fanaticism.*
7. A vallásos fanatizmus kigúnyolása William Hogarth karikatúráján. Az előbbi kép témapárja – 1761, eredeti cím: *Enthusiasm / Enthusiasmus.*
8. Francisco de Goya (1746–1828) antiklerikális sorozatának (*Los Caprichos*) ‘*Tragata perro*’ című 58. számú képe.

Tötszegi Tekla

Ruhatár és státusteremtés a kalotaszegi Mérán*

A magyar néprajzi irodalomban Fél Edit és Hofer Tamás közös tanulmánya, *A kalotaszentkirályi kelengye*¹ az első olyan tanulmány, amely deklarálta a tárgyi világ rendjét, a tárgyakat összekötő, rendbe szervező, „intézményesen meghatározott és szabályozott vonatkozásokat” kívánja feltárni az ideális felszerelés egységesen standardizált modelljének, a kelengyének a vizsgálatán keresztül.² A szerzők arra is felhívják a figyelmet, hogy a tárgyaknak élete, jól kirajzolódó életútja van, amelynek vizsgálata a tárgyat létrehozó, megőrző, továbbadó, örökítő közösség értékrendjének, életstratégiáinak, magatartásformáinak, kapcsolathálóinak megismeréséhez visz közelebb.

A kelengye egyik fontos összetevője a tradicionális viseletdarabokat összesítő ruhatár. Jelen tanulmány a mérái női ruhatár mennyiségi és minőségi mutatóinak, 1940 utáni jellemzőinek számbavétele alapján kíván rávilágítani viselet és értékrend, viselet és státus összefüggéseire. Ezt követően két család női ruhatárán keresztül a ruhadaraboknak a családi emlékezet kódolásában, a rokoni kapcsolatháló nyilvánossá tételében, a kapcsolatok ápolásában játszott szerepét vizsgálja.

A kutatás helyszíne, a néprajzi szakirodalomban kalotaszegi, nádasmenti településként számon tartott Méra közepes lélekszámú, vallásilag, etnikailag heterogén település református magyar többséggel. A 20. század közepéig, majd az 1989-es változásokat követően az európai uniós csatlakozást előkészítő időszakig lakói főként gazdálkodók voltak, legfontosabb jövedelemforrásuknak a bivalytej és az ebből készült termékek Kolozsváron való értékesítése számított. A közbeeső időszakban, az 1962-es kollektivizálást követően az aktív korú férfiak többsége Kolozsvár ipari létesítményeiben vállalt munkát. A rendszeres, állandó jövedelem mellett otthon – bár más keretek között, mint korábban – többnyire továbbra is gazdálkodtak az itt lakók. A korábban is jellemző jövedelemszerző tevékenységeken kívül (háziipari – kenderfonal, szőttések, varrottások –, majd a későbbiekben készen vásárolt termékekkel való kereskedés) az 1970-es évek fordulójától a fiatal nők közül többen is otthon végezhető bér munkát vállaltak vagy Kolozsváron dolgoztak. A város közelségének köszönhetően a városi munkavállalás nem járt együtt lakóhelyváltoztatással. Az itt élők társadalmi életének színhelye,

* A tanulmány korábbi szövegváltozata: Tötszegi 2006, 2007.

¹ Fél – Hofer 1969.

² Fél – Hofer 1969: 15.

hagyományos intézményeinek élettere, a reprezentáció közege továbbra is a falu maradt, közösségük, kapcsolatrendszerük továbbra is a falun belül formálódott.

A viselet presztízse is töretlennek tekinthető végig a 20. század folyamán, annak ellenére, hogy az 1960-as évek végén 1970-es évek elején Mérában is meghatározóvá vált a kiöltözés. A 20. század végére a viseletes öltözködés csak az 1950 előtt született nők esetében maradt általános, a legfiatalabb kizárólag viseletben járó nő 1955-ben született.

Viseletük bonyolult jelzőrendszer, amely a kódot ismerőt viselője táji hovatartozásáról, családi állapotáról, koráról, a viselés alkalmairól egyaránt képes tájékoztatni. A viseletbe való öltözködés szabályrendszerének értője, elsődleges alkalmazója, számonkérője, irányítója, a fiatalokhoz közvetítője az idősebb generáció. A személyes példa, a szabályok állandó ismételtetése, betartásának folyamatos számonkérése teszi lehetővé a fiatalok szocializációját, akiknek a viselet általi kommunikációja kizárólag az ünnepekre, a nagyünnepi és közvasárnapi istentiszteletekre, a családi élet jeles napjaira – keresztelőkre, konfirmálásra, eljegyzésekre, esküvőkre, illetve más, a közösséget érintő ünnepekre – szűkült. Az alkalmoszerűen beöltözők számára ugyanazok az öltözködési szabályok érvényesek, mint a mindig viseletben járók számára.

A „TELJESSÉG HELYI NORMÁI”³

A szakirodalom a ruhatár kialakításának két alapmodelljét tartja számon. Az elterjedtebb modell szerint egyszerre, egész életre szólóan állították össze a ruhatárat, míg a második típus a ruhadarabok folyamatos pótlásán alapult.⁴ Mérában az első modellnek megfelelően a lány ruhatárának nagy részét konfirmálásra kapta meg, férjhezmenetelkor ezt esetleg kiegészítették anyjától, nagyanyjától örökölt vagy újonnan beszerzett, még fontosnak ítélt darabokkal. Az évek során anyagi lehetőségei szerint, személyes ambícióival összhangban újabb darabokkal bővíthette ruhatárát, az alapot azonban a lányként kapott ruhák jelentették.

Ebben a közösségben a 20. század folyamán nem készítettek tételes jegyzéket a férjhez menő lány felvevő ruháiról.⁵ A hozománylevelek hiánya egyrészt történelmi-gazdasági okokra⁶ vezethető vissza, másrészt azt jelzi, hogy – valószínűleg épp az öröklési rendszerrel összefüggésben – nem volt tradicionális igény rögzítésükre. A felvevő ruhák használata, „élete” nyilvános térben, a közösség figyelő, értékelő szeme előtt zajlott, a ruhatár minőségi, mennyiségi összetevőire

³ Fél – Hofer 1969: 15.

⁴ Flórián 2001: 39.

⁵ A régióból, Magyarvistából Daróczy Ferenc lelkipásztor rögzített, majd közölt 1936-ban az egyes darabok becslött értékével együtt egy keletgyelentárt, valószínűleg ez is korabeli rekonstrukció. (Daróczy 1936, újraközölve: Ambrus 2006.)

⁶ Itt elsősorban a falu korábbi jobbágystátusára gondolok.

fény derült a használat során. Egy-egy újabb – készítésű vagy használatú – darab feltűnése mindig eseménynek számított, élénk érdeklődést váltott ki, több éven keresztül való, rendszeres hordása pedig arra is alkalmat teremtett, hogy egymás ruhadarabjait, az egymás ruhatárában bekövetkezett változásokat számon tartásák. Külön érdekes, hogy erre nemcsak a személyes munkát implikáló – hímzett, rátétekkel, gyönggyel díszített – ruhadarabok, hanem a gyári termékek, például a kendők esetében is képesek.

Ruhaleltárak, hozománylisták hiányában a kutató mindössze az időközben több-kevesebb változást elszenvető ruhatár még meglévő darabjainak számbavételére, illetve a tulajdonosok emlékezetére támaszkodhat. Előbb arra kértem az adatközlőket, hogy próbálják feleleveníteni, milyen ruhadarabjaik voltak férjhezmenetel előtt. A különböző generációkhoz tartozó nők elsőként a legszebbnek, legértékesebbnek tartott nagyünnepi darabjaikat, esetleg a nagykorúsítási ünnepnek számító konfirmáció napján viselt öltözetüket írták le. Néhány esetben az egyes tárgyakhoz kapcsolódó személyes emlék hívta elő az újabb információt. Az alsóneműkről, a kevésbé értékes kiegészítőkről jellemzően csak külön kérésre beszéltek. A ruhatár nagyságára, az egyes típusok mennyiségére vonatkozó konkrét számadatok helyett többnyire a sok–kevés ellentétpárt alkalmazták. A gazdag ruhatár kapcsán az örökölt ruhafélék mennyiségét, illetve a család áldozatkésztségét, a kevés darabból állónál a család anyagi helyzetét, több lánytestvér ruházásának nehézségeit, a megfelelő ruhatár kiállítását lehetetlenné tevő gazdasági-történelmi körülményeket hangsúlyozták.

A későbbiekben egy általam összeállított, az egyes viseletelemeket típusuk (ing, kötény, melles esetében), az anyaghasználat (az ujjasok esetében), típusuk és anyaguk (szoknya esetében) szerint lebontó táblázat kitöltésére kértem az adatközlőket, így rekonstruálva 15 nő férjhezmenetel előtti ruhatárát (1. táblázat).⁷ Közülük négy idősebb nő, illetve az 1950-ben született K. A. jár állandóan viseletben. H. K. (sz. 1946) körülbelül három-négy éve, H. K. (sz. 1956) tíz, S. K. (sz. 1954) pedig húsz éve nem volt viseletbe öltözve a vizsgálat idején. Mindhármuknak felnőtt lányuk van, akinek átadták viseletüket, maguknak csupán néhány idősebb korra való rendet hagyva meg. A fiatalabbak nagyünnepi alkalmakra öltenek viseletet. A táblázat a ruhatár egy családon belüli, generációnként változó összetételéről is információkat nyújt: T. K. (sz. 1939) H. K. (sz. 1956) anyja, T. O. (sz. 1988) nagyanyja. T. E. (sz. 1975), S. K. (sz. 1954), V. Á. (sz. 1990) pedig M. E. (sz. 1967) leánya.

Mint minden rekonstrukció, jelen vizsgálat is esetleges: függ a kérdező alaposágától és a témában való jártasságától, a rekonstrukcióban részt vevők őszinteségétől, emlékezetének frissességétől. Az emberek szívesen emlékeznek például arra, ami őket vagy családjukat pozitív fényben tünteti fel. A díszes, értékes darabok létének felelevenítése a család „dicső múltjának” bizonyítéka, az önbecsülés

⁷ A tanulmány megírásához egy nagyobb, 50 adatközlőre kiterjedő kutatás eredményeit hasznosítottam. Az első táblázat 15 adatközlő ünnepi ruhatárának legfontosabb adatait tartalmazza, az adatközlőket nevük kezdőbetűjével, illetve születési évük jelzésével szerepeltetem.

forrása. A ruhatár megteremtése nehéz anyagi helyzetben szinte heroikus vállalkozás, s pont a hősiesség az, ami ellensúlyozza az egyén kisebbségi érzését, helyreállítja önbecsülését. A múlt felidézése mindig a jelen szemszögéből történik, érdekeink, a magunkról közvetíteni kívánt kép meghatározónak számít abban, hogy mire és hogyan emlékezünk. A jobb anyagi körülmények közé került nők szívesebben emlékeznek arra, amit sikerült megvalósítaniuk, mint a származásuk adta korlátokra. Jó példa erre a nők örökölt, régi darabokhoz való viszonyulása. Azokban a családokban, ahol nincsen számottevő mennyiségű örökölt darab, az új darabok érintetlenségét, divatosságát hangsúlyozzák, a kifogástalan állapotnak, a díszítettségnek kell feledtetnie a régi darabok hiányát.

E korlátok mellett ugyanakkor a rekonstrukciónak – az írott leltárakkal szemben – kétségtelenül megvan az az előnye, hogy a kutató utólag is rákérdezhet az egyes adatokra, a feltüntetett viseletelemek megszerzésének körülményeire, használatára, közösségi presztízsére. Erre annál inkább szükség van, mivel önmagukban a számok téves értelmezéseket sugallhatnak. Az 1933-ban született B. A. például minden beszélgetés alkalmával hangsúlyozta, hogy ő az átlagosnál kisebb ruhatárral rendelkezett. Családjuk eleve szegénynek⁸ számított, apja Kolozsvárra járt dolgozni, majd 1944-ben elment a frontra, s ott meg is halt. A nagycsalád nőtagjainak segítségével tette lehetővé, hogy az árván maradt B. A. megfelelő öltözetben konfirmálhatott, s rendelkezett a különféle alkalmakon való megjelenéshez szükséges minimális számú öltözetdarabbal.

A ruhatár összetétele, a birtokolt ruhadarabok mennyisége, az egyes darabok anyaga, díszítésének módja és mértéke a helyi öltözködési normák időben változó rendjéhez igazodik. A helyi öltözködési normák nemcsak azt szabályozzák, hogy az egyes alkalomra milyen öltözetben illik megjelenni, hogyan kell a különféle darabokat magukra öltetni, az öltözetet hordani, hanem azt is, hogy az adott időszakban mi számít kevésnek, illetve soknak, mi az, amire feltétlenül szüksége van minden nagylánynak, s mi az, ami a család presztízsét erősítő plusznak tekinthető. B. A. idejében két-három „cifra” (fiatalos, korához illő) s egy „gyászos rend” (a korosztály által hordottnál sötétebb színű öltözet) számított a minimumnak. Az utóbbit nagypénteken, adventkor, ünnepek második napján, temetések alkalmával, gyász idején öltötték magukra.

B. A. nagyobb értékű ruhadarabjainak száma körülbelül fele a nála három évvel korábban konfirmált gazdaleányénak,⁹ V. E.-ének (1. táblázat 1. és 2. oszlop). Különbség van az egyes darabok anyagát illetően is: míg B. A. öt szoknyájából 1 gyolcs, 2 delin és 2 selyem, addig V. E. 11 szoknyája közül csak 1 delin, 1 gyolcs,¹⁰ 2 selyem, s van 3 akkoriban újnak, divatosnak számító flokon, illetve

⁸ B. A. családjának 1 hektár 5 ár földje volt, szarvasmarhát B. A. emlékei szerint utójára 1939-ben tartottak, 2 darabot. B. A.-nak egy fiútestvére volt.

⁹ V. E. lánykorában a nagycsalád még együtt gazdálkodott. Nagyapja 16 hektárnyi szántóval, illetve kaszálóval, s körülbelül 5 hektárnyi legelővel és erdővel rendelkezett.

¹⁰ A „gyolcsfersing” (díszítés nélküli, aprón ráncolt szoknya) a gazdasági-társadalmi helyzetből függetlenül hozzátartozott a fiatal lány ruhatárához.

4 értékesnek számító szövetszoknyája is. Ugyanígy B. A. legdíszesebbnek, legértékesebbnek számító „pántlikás” köténye (az anyagszeleket díszesen összefogó függőleges, a ráncokat rögzítő vízszintes díszítménnyel, valamint gyári pántlikarátéttal díszített nagyünnepi kötény) egyetlen, többgenerációs darab, míg három évvel idősebb társa 4 pántlikás köténnyel bírt, közülük egyet örökölt, s három az akkori divatnak megfelelő volt. B. A. „kötéses” kötényeinek az előbbinél visszafogottabb díszítésű, pántlikarátét nélküli ünnepi kötény) száma is fele a V. E. által birtokoltnak, s az ünneplői között alig díszített „surcruhát” (egy vagy két anyagszélből, többnyire géppel összevarrt, legfeljebb keskeny csipkével, szalaggal díszített kötény) is találunk. Mindössze 2 „lékrije” (ujja felső részén vízszintes ráncokkal díszített, a felsőtestre simuló ujjas) van (V. E.-nek 7 db), neki van ugyanakkor a bemutatásban szereplő összes személy közül a legtöbb „vállfűsinge” (lányok, fiatalasszonyok által viselt, a gallér, kézelő és ujjhossz mellett vállrészen is hímzett női ing). Az 1940-es évek elejére már elterjedtek a lékrik, a divattal való lépéstartást ezek használata jelezte, a vállfűsिंग ezzel együtt visszazorult a nagyünnepi használatba. B. A. az egyik nagynénjétől, akinek meghaltak a lányai, öt „vállfűsिंगet”, illetve „kerekíngeket” (gallérján, kézelőjén színes gyapjúfonallal hímzett női ing) kapott ajándékba, így – más híján – ő viselte azokat. Ugyanez lett a sorsa a sárga kasmírkendőjének is: mivel nem rendelkezett másik, gyengébb minőségű darabbal, amivel megkímélhette volna, elviselte az értékes darabot. B. A. generációjában pártája, selyembojtja senkinek sem volt (V. E. ruhatárában mindkettő presztízstárgynak számít!), de apróbb kiegészítői B. A.-nak ugyanolyan mennyiségben voltak, mint V. E.-nek. Mindkettőjük ruhatárában szerepel félcipő is, de míg V. E. esetében ez a bőség jele, B. A. egy vasútnál dolgozó nagybátyjától, a családban megszokott segítségnyújtás jegyében kapta a munkásoknak járó „pontra” vásárolt lábbelit.

A két, különböző társadalmi helyzetű mérái lány (V. E. és B. A.) ruhatárának összehasonlítása kapcsán szinte kínálkozik a következtetés, hogy a ruhatár hű tükre tulajdonosa társadalmi, gazdasági pozíciójának. A kérdés azonban nem ilyen egyszerű. Az 1960-as évek második feléig valóban nyomon követhetők a felhasznált anyag minőségében, díszítésében, a ruhadarabok mennyiségében mutatkozó különbségek, később azonban az állandó alkalmazotti státusból származó jövedelem hasonló esélyeket biztosított a különböző rétegekből származók számára. Az örökölt darabok minőségével egyező régi kasmírok hozzáférhetősége csökkentette a minőség adta többletjelentést. A korábbi időszakra vonatkozóan sem közvetlen a megfelelés az öltözet és a valós társadalmi-gazdasági helyzet között. Bár a lány ruhatárának megteremtése a család részéről az anyagi és energiaforrások maximális bevetését követelte meg, egy ügyeskező, szorgalmas, kreatív anya saját munkájával pótolhatta az anyagiakat. Az alapanyagok maximális kihasználása, a régebbi darabok újrahasznosítása, a varrással szerzett pénzen újabb anyagok vásárlása lehetőséget teremtettek egy a család anyagi helyzetéhez mértnél gazdagabb ruhatár megteremtésére.

Az interjúban mintegy mentegetőzésként, magyarázatként gyakran visszatérő elem volt, hogy „anyámék két leányok voltak, nálunk két leány volt, én második leány voltam”. Két lányt „kiállítani”, ruhákkal ellátni különösen megterhelő feladatnak számított. A táblázatban szereplő nők egyharmadának van lánytestvére, azonban mindössze K. A. adatai igazolják azt, hogy ez ruhatárának alakulása szempontjából hátrányt jelentett, annak ellenére, hogy egy olyan időszakban volt nagylány, amikor már többféle beszerzési lehetőség állt a közösség rendelkezésére, tehát az örökölt darabok mennyisége már kevésbé számított.

A ruhatár mennyiségi és minőségi összetevői választások, döntések eredményei,¹¹ amelyek jelzik, hogy a család – s elsősorban a család nőtagjai – milyen státuseszményhez kíván közelíteni, és ezt milyen eszközökkel teszi. Milyen szerepe van a ruhatárnak: megjelenítenie, reprezentálnia kell a család státusát, vagy épp elrejtjenie azt?

Randall Collins¹² fogalmazza meg, hogy a nők a társadalmi rétegződés két dimenziójában – az osztályok vertikális rendszerében, illetve a státusszimbólumok termelésének és körforgásának struktúrájában – sajátos női kultúrákat hoznak létre, ezért réteghelyzetük sokkal bonyolultabb, mint a férfiaké. Collins szerint ez abból adódik, hogy a családban a nő státustermelő munkát végez, energiái a státus területén csapódnak le, egész tevékenységének alapja a státuseszménynek való megfelelés vágya. Szakmai és önálló sikereit¹³ is a státusszimbólumok termelésével és fogyasztásával éri el, ő az, aki leginkább „a goffmani homlokzat színjátékában” él.¹⁴

Bár Collins elemzése a fizetett alkalmazottként dolgozó nőkre vonatkozik, fenti megállapításai úgy gondolom, esetünkben is relevánsak. A viseletkészítés, ruhatárteremtés alapja a státuseszménynek való megfelelés vágya. A felsőbb réteghez tartozó nő gazdag ruhatára társadalmi helyzetének a reprezentánsa, a szegényebb lány gazdag ruhatára a viselet mint státusszimbólum által elérni kívánt státusé. A szegényebb lányoknak is igyekeztek díszes, drága ruhadarabokat készíteni, hiszen a gazdag ruhatár – „gúnyás leány” – az előnyös házasságkötés általi társadalmi emelkedés eszköze volt.

¹¹ Fél – Hofer 1969: 34.

¹² Collins 2003.

¹³ Bausinger – Mathilde Haint idézve – szintén felhívja arra a figyelmet, hogy az egyes ruhadarabok előállítása során nyílik játéktér a saját teljesítmény előtérbe állításához. (Bausinger 1995: 113.)

¹⁴ Collins 2003: 163–172. Erving Goffman dramaturgiai megközelítésű munkája a társadalmi szerepet egy adott státushoz tartozó jogok és kötelességek kivitelezéseként, egy adott közönség előtt előadandó szerep/szerepek összességéként (az egyén folyamatosan különféle, a státusának megfelelő szerepeket játszik) határozza meg. „Homlokzatnak” nevezi „az egyén alakításának azt a részét, amely rendszerint általános és rögzített formában határozza meg a helyzetet azok számára, akik megfigyelik az előadást. A homlokzat tehát állandó jellegű kifejezőkészlet, amelyet az egyén az alakítás idején szándékosan vagy akaratlagosan használ fel.” (Goffman 1999: 28.) A „homlokzat” részei: az emberi cselekvéshez háttérrel biztosító, a kifejezőkészlet szcenikus részére utaló „környezet”, illetve a szerepjátszóval legszorosabban azonosítható „személyes homlokzat”. Ez utóbbit a hivatal vagy poszt jelvényei, ruházati, nemi, életkori és faji jellegzetességek, testméret és külső kinézet, testtartás, beszédsmák, arckifejezések, testmozdulatok alkotják. (Vö. Goffman 1999: 30.)

A gazdák számára az igazi értéket az újabb és újabb földterület birtoklása jelentette. Földtulajdonuk, s ebből következő státusuk külső jeleként, de annak felül reprezentálása nélkül, „tisztességesen” kiállították lányaikat, s ebben a már meglévő, örökölt ruhaféléknek komoly szerepük volt, hiszen az egész élet tartamára kiállított, az emberi életszakaszok jelzésére is alkalmas kelengye birtoklója a hozzá már nem illő darabokat a család fiatalabb tagjainak adta tovább. A szegényebbek társadalmi emelkedést célzó, anyagi lehetőségüket meghaladó ruházkodását általában rosszalták, s ennek hangot is adtak.

„Eljött az öreg, nálunk, s azt mondta: P. – körülbelül el volt már otthon beszélve –, evvel, amit csináltál a leánynak gúnyát, mér nem vettél egy darab földet? S az én anyám azt mondta, hogy az én leányomat, amikor felöltöztetem, mindenki látja, ked meg... mondta csúful, hogy mit csináljon a földjével. Úgyhogy, mikor kimentünk a bandába, akkor úgy néztek engem, ni... Én fel voltam öltözve, ők pedig vótak, ahogy vótak. Régen a föld, s a marhák, azok voltak az elsők. (...) A cifra ruháért annyi ellenségem volt, hogy sok. Ma is fennáll. Például K. azt mondta, hogy a rongy mér ugrál, mert nincs mit egyenek. Én szegény leány voltam, az övének nem volt, hiába nagygazdaleány volt. S az én anyám azt mondta, hogy nem baj, mert a hasunk nem ablak, nem látják, mi van benne. Nekem több volt, mint a nagygazdaleányoknak, pedig szegény leány voltam, de az én anyám arra áldozott. A többik arra, hogy vegyenek földet.” (2004, nő, 56 éves – T. T.)¹⁵

A szegények szemléletében a föld tehát gazdasági, a rangon felüli férjhezmenetel pedig státusértéknek számított. Ruházkodásbeli erőfeszítéseik – akár a pillanatnyilag birtokolt gazdasági érték rovására is – a státusérték növekedését célozták. Ezt jelzi az interjúkban gyakran megjelenő „hírire csináltatott” ruha gyakori említése is. A kifejezés több – egymáshoz kapcsolódó – részjelentést is magában foglal: 1. Olyat készíteni (gyakran titokban), amilyen még senkinek sincs, amelyet nem is láthattak, esetleg mennyiségileg is annyit, ami addig nem volt jellemző. 2. Erőn felüli képességet bizonyítani. 3. Különleges rátermettséget bizonyítani a közösség felé. 4. Hírnévre tenni szert a ruhák által.

A kvótarendszer megnehezítette a legeredményesebben gazdálkodók életét is, a gazdáknak gyakran kevesebb pénz jutott a megfelelő ruhatár kiállítására, mint a szegényebb, rendszeres fizetéshez, napszámhoz jutó, ritkábban tejjel is kereskedő szegény rétegnek. Ebben az időszakban a társadalmi rétegződést elsősorban a felhasznált alapanyagok, a birtokolt kendők minősége tükrözte. A gazdalányok öltözete az anyjuktól, nagyanyjuktól örökölt régi, de „valódi” kasmírfélékből, míg a szegényebb lányoké új, de olcsóbb anyagokból, flokonból, selyemből, az

¹⁵ Az adatközlő konfirmálásakor apja már Kolozsvárott dolgozott. A család a kollektivizálás előtt összesen 3,5 hektáron gazdálkodott, ebből azonban csak 2 hektárnyi terület volt művelhető, Magyarvistából származó anyja 1,5 hektárnyi kaszálója valamikor kőfejtés, mészégető hely volt, nem használták. Ruhatárának kialakításában (mennyiség, anyaghasználat, díszítésmód tekintetében egyaránt) anyja inkább a vistai, mint a mérái normákhoz igazodott.

1960-as évek elején a kereskedelemben megjelenő hazai gyártmányú kasmírból készült, esetleg vásárlás útján jutottak hozzá az értékesebbnek számító régi textíliákhoz. A „valódi” elnevezés értékítéletet tükröz: a későbbi, román gyártmányú kasmír csak utánzat, sem minőségben, sem értékben nem éri utol a régi kasmírt.

A tejjel, tejtermékkel való kereskedésből, tejfuvározásból befolyt jövedelem lehetőséget teremtett a birtokviszonyokhoz mérten gazdagabb, fényűzőbb ruhatár megteremtésére is.

T. K., illetve V.-né H. K. szülei megközelítőleg azonos területen, valamivel több, mint hat hektáron,¹⁶ V.-né H. A. szülei ugyanakkor 2 hektár 70 áron gazdálkodtak (ebből 70 ár kaszáló volt). Az 1. táblázat 3–5. oszlopában szereplő adataik által a fent bemutatott jelenség jól nyomon követhető. A három ruhatár közötti különbség főként a felsőruhák esetében szembetűnő, az alsóneműk tekintetében mindössze a „gyolcspendely” hiányzik T. K. ruhatárából, ami a státus szempontjából nem releváns különbség, csupán azt jelzi, hogy T. K. konfirmálásakor, 1955-ben még nem volt jellemző a gyolcspendely használata. T. K. és H. A. megközelítően ugyanannyi szoknyával, köténnel rendelkezik, H. K. esetében azonban nemcsak mennyiségi, de minőségi különbség is megfigyelhető: szoknyái között több a drágább anyagból készült darab, a táblázatban szereplők közül neki van például elsőként kasmírszoknyája. Ebben az is szerepet játszik, hogy H. K. anyja sokkal fiatalabb T. K., illetve H. A. anyjánál, az 1940-es évek elején „leánykodott”, amikor már néhány lánynak készítettek kasmírból is szoknyát, H. K. ezeket örökölte. Mindhármuknak több pántlikás kötényük van a kötelező konfirmálási darabnál. T. K. mindkét pántlikás köténye új, H. A. három darabjából mindössze egyet örökölt, kettő neki készült. A pántlikás kötény készítése ebben az időszakban nem jelentett olyan nagy anyagi megterhelést, mint korábban, inkább szorgalom és ügyesség kérdése volt, mivel gyári pántlikák hiányában a régi darabok mintájára kirajzolt olcsó, színes selyemszalagokat a lányok általában maguk varrták ki. Ugyanígy inkább a szorgalom, kézügyesség jele a T. K. és H. A. ruhatárában meglévő 2, illetve 3 darab melles is. A táblázatban H. K. ruhatárában jelennek meg elsőként a blúzok (szintén ujjasfajta, melynek szabása valamelyest különbözik a korábban divatos lékriétől), de T. K. és H. A. esetében a hiány oka nem gazdasági-társadalmi, hanem sokkal inkább az, hogy az „ők idejükben” még nem készítettek blúzokat. Ugyanígy sem T. K., sem pedig H. A. lánykorában nem volt még általános a félcipő használata. Akárcsak a korábban említett V. E. esetében, itt is presztízsertékű H. K. pártája, selyembojtja. Kasmírkendője is annyi van, mint T. K.-nak és H. A.-nak összesen, de – mivel nagyanyja hatására valamivel konzervatívabban öltöztetik társainál – lánykorában kizárólag anyjától örökölt piros gyöngysorát viseli, holott a fehér teklagyöngyből fűzött gyöngysor már korábban, H. A. idejében használatos volt.

¹⁶ H. K. szülei, nagyszülei egy háztartásban éltek, közösen gazdálkodtak. H. K. apai dédnagyapja életében csak az anyai örökséget osztotta el gyermekei között, magának fenntartott 7,5 hektáros területet.

A kollektivizálással a föld „gazdasági érték” jelentése megszűnt, az állandó, rendszeres pénzszerzési lehetőség a viselet státusértékének még erőteljesebb hangsúlyozására adott módot. Ennek tudatosításában és tartósításában nagy szerepe volt annak a korábban perifériára szoruló rétegnek, amelyik az előnyös társadalmi és anyagi helyzetbe kerülést a viselet általi státusemelkedésre használta fel, aki számára a gazdag ruhatár a személyes siker elérésének a bizonyítéka volt. Ezek a ruhafélék a megszokottnál díszesebbek voltak, a nagyobb anyagi befektetést igénylő vistai, bogártelki norma szerint készültek, gyakran ezekben a falvakban is vásárolták vagy varratták őket.

Az 1960-as évek közepétől – a jó minőségű anyagfélék, a magyarországi viseletes falvakban vásárolt régi, majd az 1970-es évek elején megjelenő cseh gyártmányú kasmírnak köszönhetően – egy-egy adott viseletelem (például párta, selyembojt) vagy az anyagminőség helyett az egyes darabok halmozásának, illetve egyre gazdagabb díszítésének volt státusemelő szerepe. Az 1. táblázatban láthatjuk, hogy az 1956-ban született H. K.-val kezdődően az egy-egy típusból készített darabok nagy száma miatt számottevően gazdagabb a ruhatár, az anyagfélék között pedig uralkodóvá válik a korábban presztízsertékű kasmír. A párta, a selyembojt az 1960-as évek vége és 1970-es évek közepe közti időszakban elveszíti presztízjszélő szerepét, néhány generáció ruhatárából teljesen kimaradt. Bár lett volna mód elkészítésére, már nem tartották fontosnak meglétét, s csak az örökölt darabokat viselték kivételes alkalmakkor.¹⁷ A díszítési, cifrítási láz annak a rétegnek az öltözetében is egyre nagyobb szerepet játszott, amelyik aktuális anyagi helyzetétől függetlenül előkelőnek, rangosnak tekintette magát. A divatjamúlt pántlikás kötényekből többet eladtak, hogy árukból új pántlikát, gyöngyöt vehessenek, s tarthassák a szintet a cifrítási, halmozási versenyben, hiszen ebben az időszakban az egyszerűbben díszített, esetleg már kissé megfakult kötény a fiatalok öltözetében a szegénység vagy a lustaság, érdektelenség jele lett. A töretlen ívű díszítési, cifrítási, halmozási, tarkítási folyamatban – néhány értelmiségi különutas megoldást leszámítva – az egész közösség részt vett.

A ruhatár gazdagságát, a halmozás mértékét jelzi, hogy napjainkban a ritkábban öltöző fiatalok már nem tudják követni, hogy a nagy választékból mikor mit öltöttek magukra. Az 1975-ben született S. T. például 2000 karácsonyától rendszeresen feljegyzzi, hogy az egyes alkalmakon mibe öltözött, hogy az évek során sorra felvehesse ruhatára darabjait.

Az 1980-as évek elejétől értelmiségi kezdeményezésre újra megjelentek a fiatalok ruhatárában, s néhány év alatt a legfontosabb reprezentációs darabokká váltak a viselet klasszikus darabjai: a bagazia (alján színes posztó vagy bársony bélelésű, elöl nyitott szoknyaféle, amelynek sarkait úgy tűzik övbe, hogy a díszes bélés kiforduljon), a ráncos pendely (kékített, ráncolt, a szélek találkozásánál többnyire hímzéssel díszített alsószoknya), a piros csizma, a sallang (hímzéssel,

¹⁷ Ilyen kivételes alkalmaknak számított például egy-egy esküvői fényképezés, különösen, ha arra idegen vendégek érkeztek.

rátéttel díszített szőrszalag) és a párta. Újra felértékelődtek a régi kasmírkendők, a minél több, minél épebb darab birtoklása számított státusszimbólumnak. Napjainkban a kasmírkendőknek nincsen már meg a korábbi presztízsjelző szerepük, legfeljebb egy-egy különlegesen szép vagy különlegesen drága darab kelt nagyobb érdeklődést a közösségekben, de – bár a vásárlók szándéka továbbra is egyértelműen a státustermelés – ekként való fogadtatásuk már korántsem olyan egységes, mint a korábbi időszakban. A korábbi gazdaréteghez tartozók leszármazottai ugyanakkor ma is fontosabbnak tekintik a mennyiségi felhalmozásnál az anyagminőséget, a ruhadarabok által visszaidézhető múltat. A valós társadalmi emelkedés kompenzatív úton való elérhetetlenségét bizonyítja, hogy a kevésbé „rangos származásúakat” erőfeszítéseik, a gazdag ruhatár, az időközben beszerzett régi, jó minőségű keszkenők ellenére is újjgazdagoknak tekinti a magukat rangosnak számító közössége. A „másik oldal” véleményének legpregnansabb megfogalmazásával 2000-ben, a mérai nők köténykészletének felmérésekor találkoztam. Az egyik 1958-ban született adatközlő előre szabadkozott, hogy neki csak „ilyen mostani ruhái” vannak, „nincsenek olyan régiesek, amilyeneket a gazdák szeretnek”.

Az előzőekben kizárólag a ruhatár ünnepi darabjairól esett szó. Nemcsak azért, mert ezek köre gazdagabb, s mert az adatközlők elsősorban ezekre emlékeztek jobban, hanem azért is, mert a viselő, „hurboló” öltözetre (a minden vasárnapinál kevésbé értékes, az ünnepek délutánján, estéjén hordott öltözet) mindig kevesebb figyelmet fordítottak, mint az ünnepi darabokra. A 20. század első felében az volt a jellemző, hogy az eredetileg az ünnepi ruhatárhoz tartozó, de minőségi romlást szenvedett, például megfakult, megpecsételkedett, esetleg kiszakadt darabok szorultak ki a hurboló, majd a viselő ruhák közé. Hurboló, viselő öltözete általában 1-2 darab volt egy nőnek. Még napjainkban is látni olyan idősebb nőt, aki ugyanazt a szoknyát hétköznap fonákjára fordítva, kimezőként, vasárnap színén, hurbolóként viseli. B. A. ünnepi ruhatára kapcsán arról is szó esett, hogy – amennyiben nem volt más – az ünnepi darabokat viselték el akkor is, ha állapotuk ezt nem indokolta.

Az újonnan készült viselők, hurbolók olcsó, mosható anyagokból készültek, s kevésbé díszítették őket. A ruhatárak 1970–1980-as évekbeli gazdagodása a fiatalok hurboló öltözetét is érintette. Az olcsóbb anyagfélék mellett megjelenik a hazai gyártású kasmírból készült, az ünnepi darabokhoz hasonló mértékben díszített, kötéses kötény, szoknya. Egy lánynak ekkor már legalább három rend hurbolóval kellett rendelkeznie az ünnepek táncalkalmaira. Az 1990-es évek második felétől a táncalkalmak elmaradásával, illetve jellegüknek megváltozásával a hurboló öltözetek a fiatalok ruhatárában feleslegessé váltak, egy részüket táncegyütteseknek adták el, másik részük használatlanul a szekrények, ládák fenekén fekszik. A lányos anyák esetében pedig – egy a korábbival ellentétes utat követve – néhány szebb hurboló öltözet visszakerült az anya ünnepi ruhatárába.

„...MOST ÉN ÜGYELEM RÁ”.

A VISELETDARABOK CSALÁDON BELÜLI ÉLETÚTJA

Amint az a tanulmány első részében is elhangzott, a mérai nők ruhatárában a legfrissebb közösségi divatot követő, új darabok éppúgy megtalálhatók, mint 20. század eleji, több generáció által használt ruhafélék, egyszerre dokumentálva a saját, illetve az előző nemzedékek életének egy-egy szakaszát.

Az érvényes kulturális minta szerint az egyén használója s egyszersmind „örizője”,¹⁸ „kurátora”¹⁹ épp aktuális ruhadarabjainak, egy láncszem a generációk, a család, a rokonság nőtagjainak sorában. A kurátorszerep tudatos voltát bizonyítják a többgenerációs darabok kapcsán elhangzó megfogalmazások: „odaadtam, most már ő vigyázzon rá”; „átadtam, ügyelj rá”; „nálam van, most én vigyázok rá”. Az egyén egyes daraboknak átadója, másoknak felügyelője, élvezője, míg ismét másoknak várományosa. A viseletdarabokról való diskurzusban a tárgyakat használó elődök életútjának, egyéni tapasztalatainak a felidézése mellett állandóan visszatérő motívum a ruhadarabok állapotának a megőrzésére irányuló felelősségérzet hangsúlyozása, a közeljövőben körvonalazódó átadás-átvétel lehetőségének vagy bizonyosságának a tudata.

A ruhadarabok átadására irányuló emlékezet nagyjából a 20. század elejéig vezethető vissza. A nagy presztízsertékű viseletdarabokat minden anya igyekezett megőrizni a lánya számára. Ha valakinek lánya született, már nagyon fiatalon, de legkésőbb lánya egyházi és közösségi nagykorúsításakor, a konfirmációkor illet lemondania a presztízsertékű darabjairól a lánya javára. Az évek során a különböző öltözetemeknek egy folyamatos *rite de passage*²⁰-a követhető nyomon: az anya a korának már nem megfelelő ruhadarabjait sorra átadja lányának. Ha a családban több lány van, a ruhadarabok elosztásában két megoldástípus figyelhető meg: a nagyobbik lány előnyben részesítésének, illetve a ruhadarabok arányos elosztásának a gyakorlata. A korábbi, körülbelül az 1970-es évekig terjedő időszakban az anya fiatalos ruhái többnyire a nagyobbik lányhoz kerültek, a kisebbik lányt vásárolt ruhadarabokkal kárpótolták. Ezeket vásárokbán, szomszédos falvakban vagy még gyakrabban a faluban, a tágabb rokonságban szerzték be, gyermektelen vagy a fiús anyáktól, akik a nagycsalád ruházatkodásban megnyilvánuló presztízst egyértelműen a saját anyagi érdekeik fölé helyezték.

¹⁸ A kifejezést Otto és Pedersen a ciklikus időszemléletű, az egyén életét a generációk láncába illeszkedve szemlélő gyűjtőtípusra vonatkoztatja. A „megőrző” által gyűjtött tárgyak legfontosabb funkciói: „a nemzedékeken átívelő egyéni életutak közötti folyamatosság” tudatának az erősítése, „a család mint érzelmi közösség megteremtése”, az egymás iránti felelősség hangsúlyozása. (Otto – Pedersen 2004: 34.)

¹⁹ A „kurátor jellegű fogyasztó” kezelője, őrizője csupán a tárgynak. A kifejezés Grant McCrackentől (1988) származik, idézi Rogan 2004: 60–64, lásd még Otto – Pedersen 2004: 35. Egy másik nádamenti közösség hasonló attitűdjét megfigyelve Fülöp Hajnalka tanulmányában arra kérdez rá, hogy az újabb és újabb használóhoz vándorló kendőkészlet egyéni tulajdonnak vagy sokkal inkább a nagycsalád közös tulajdonának tekinthető-e. (Fülöp 2000: 382.)

²⁰ A *rite de passage* átadási, nem átmeneti rítus értelemben. (Hofer 1983: 47.)

Gyakran ajándékba vagy olcsóbban, esetleg az akkor kapható, olcsóbb anyagokért cserébe adták át ruhadarabjaikat, hogy azok a „családban maradjanak”. Az anyagféleségek beszerzési lehetőségeinek kiszélesedésével az ünnepi ruhatárak is egyre gazdagabbá váltak. Egy-egy fiatal nő ruhatárában minden színből és viseletelemből legalább 2-3, előző generációtól származó és új darab egyaránt megtalálható volt. Így ettől az időszaktól kezdődően az átadandó ruhák elosztásában a „minden színből legyen” elv mellett elsősorban a régi darabok arányos elosztásának a szabálya érvényesült.

Az idősebb kori, tehát már családos lányainak átadandó ruhadarabok esetében az anyának már azt is szem előtt kellett tartania, hogy tőle függetlenül milyen darabokkal gazdagodtak lányai ruhatárai, illetve, hogy melyiküknek született lánya. Az átadás magától értetődő, mondhatni kötelező aktusa mindig anya–lánya kapcsolathoz kötődik, a ruhadarabok, kiegészítők családon belüli más mozgása (kölcsonzés, önkéntes ajándékozás, vásárlás, öröklés révén) már sokkal inkább a családi kapcsolatok szoros vagy laza voltának, s az ebből fakadó személyes döntéseknek az eredménye.

A viseletdarabok hosszú távú kölcsönzésének gyakorlata – bár ma is találkozzunk vele – főleg a 20. század első felére volt jellemző, s mind a konzangvinikus, mind az affiniális rokonságot érintette. Gyermektelen vagy fiút szülő nagynénik, a nagybácsik feleségei, idősebb unokatestvérek járultak hozzá ily módon a családban élő nagylány öltöztetéséhez. A kölcsönzött darabokra a saját ruháknál is jobban kellett vigyázni, s később a menynek, lányunokának illet visszaszolgáltattani. A ruhakölcsönzés gyakorlatát a szoros rokoni kapcsolattartás tette lehetővé. A gondosan ápolt, kölcsönös figyelmen, segítségen alapuló rokoni kapcsolat volt a garancia arra, hogy a ruhadarabok akár a kölcsönadóhoz, akár annak leszármazottaihoz visszakérültek, amikor arra szükség volt. A rokoni kapcsolattartás utóbbi 10–15 évben tapasztalható lazulását jelzi az is, hogy a hosszabb ideig (évtizedekig) kölcsönben maradó darabok visszakérése a magukat összetartó, problémamentes csoportokként reprezentáló családok esetében is több esetben konfliktushoz vezetett.

Az 1970-es évekig a legfontosabb, szinte kizárólagos ajándéknak a viseletdarab számított. Amint arról már szó volt, a viseletajándékozás szokása általában a három nagy vallásos ünnephez (karácsony, húsvét, pünkösd), illetve az egyén életútját végigkísérő átmeneti rítusokhoz kapcsolódik. Lássunk egy példát a különböző személyektől ajándékba kapott keszkenők²¹ arányára, egyetlen kendőkészleten belül. S. E. (sz. 1978) 63 kendőt számláló kendőkészletének 12 darabját édesanyja vette kislánykorában, 2 darabot szintén tőle kapott ajándékba asszonykorában, nagymamától 26 darabot kapott lánykorában (ezekből 8 régimódi konfirmálásra), 1-et asszonykorában, dédnagyanyjától 2, keresztyanyjától

²¹ A 20. század folyamán a keszkenő a leggyakrabban ajándékozott viseletelemnek számított. Fülöp Hajnalka egy inaktelki nagycsalád kendőkészlete alapján vizsgálta a nők viszonyát az időhöz, a kendők szerepét egy „jól körülírható asszonyszövegetés” kialakításában. (Fülöp 2000.)

5 darabot lánykorában, anyósától az udvarlás idején 1, esküvőre 7, asszonykorában 4, nagynénjétől lánykorában 1, asszonykorában 2 kendőt kapott.

A frissen elkészült vagy vásárolt ruhadarabokat a gyermekeknek, fiataloknak általában egyházi ünnepek alkalmával adták át, amikor az új ruhadarabok viselésének rituális szerepe, közösségi bemutatásuknak pedig a szokásosnál nagyobb közönsége volt. Az egyházi ünnepek voltak az udvarlást kísérő ajándékok kicserélésének is a legfontosabb alkalmi. Ünnepekre a lányok zsebkendőt, inget, nadrágot, mellényt, bokrétát, a fiúk pántlikát, kendőt, kötényt, anyagfélét, ezüstgyűrűt ajándékoztak. Az ajándékozás kölcsönösségére ebben a közösségben is nagyon figyeltek, a beszélgetések során sokszor elhangzott, hogy „én se maradtam adós, én azt viszonztam”. Az ajándékozás társadalmi kötelezettség²² jellegét igazolja az a gyakorlat is, hogy amennyiben megszakadt a kapcsolat, a kapott ajándékokat mindkét félnek illetl visszaszolgáltatnia. Ezek utána egy következő kapcsolatban újra ajándéktárgyakként funkcionálhattak.

Első ruhaajándékát a kisgyerek keresztelőjére, keresztanyjától kapta. A keresztelési ruha ajándékozásának szokása napjainkban is általános. A következő olyan alkalom, amikor a lány nemcsak a keresztanyától, de a konszangvini és affiniális rokonság nőtagjaitól egyaránt ruhafélét kaphat ajándékba, a konfirmálás. A család tulajdonában generációk óta meglévő, régi darabokra általában olyan rokonoktól számíthat, akiknek nincsen gyermekük vagy csak fiúgyermekük született. A lányos rokonok többnyire új darabokat, anyagfélét ajándékoznak, illetve az új darabok elkészítésében segídeknek.

A közösség 20. századi női viseletében kevés rituális darabbal találkozunk, ezek többsége az esküvőhöz, az asszonnyá váláshoz kapcsolódik. Esküvők alkalmával a menyasszony lányságát jelképező hajbavaló- és pártapántlikáit odaajándékozza a rokon lányoknak, a pártát díszítő brossokat (készen vásárolt vagy gyöngyhímzéssel, házilag elkészített díszű) pedig a rokon legényeknek. Őt magát ez alkalomból anyósa az asszonyi státust szimbolizáló főkötővel, az ezt kiegészítő gyöngyös homlokcsipkével, illetve egy vagy több teljes rend viselettel ajándékozza meg. A viseletrendek számát, anyagának minőségét a vőlegény családjának anyagi helyzete, státusa, saját lánygyermek léte vagy hiánya határozta meg. A „rangos családból” származó anyóstól több, értékesebb ruhadarabra számíthatott a menyasszony, feltéve, ha a vőlegénynek nem volt lánytestvére, hiszen ilyenkor az értékes, szép darabokat mindig a lány kapta.

Az 1970-es évekig 1–3 öltözet ajándékozása volt általános, a hetvenes évek végétől a fiús anyák egymással versengve 5–6 rend ruhát is adtak, amit esküvő előtt „hírire kiállítottak”. Két vagy több fiútestvér feleségei között a családi múltat dokumentáló, több generáció által használt ruhadarabokat lehetőleg egyenlően osztják el. A válogatásnál fontos szempontként merül fel, ha közösek

²² Marcel Mauss szerint az ilyen típusú, kölcsönösségen alapuló ajándékozás „formalitás és társadalmi hazugság”, hiszen igazából nem az egyén akaratától függ, hanem társadalmi kötelezettségek és gazdasági érdek alapján jön létre. Mint ilyen, kiválóan alkalmas a közösség tagjai közötti rivalizálásra. (Mauss 1997: 373.)

a felmenők, s így egy-egy ruhadarab valamelyik meny családjából került az anyós családjához. Ilyenkor a „vissza az X. családhoz” szempont érvényesül. A továbbiakban az anya–lány kapcsolatra jellemző, folyamatos átadási rítus az anyósra nézve nem kötelező. Esküvő alkalmával a vőlegény nagyanyja is ajándékoz saját korának megfelelő, gyászos ruháiból egy rendet a menyasszonynak.

Lakodalmak alkalmával a nyoszolyólányok és a vőfélyek is ajándékot cserélnek. Elsőként a lányok kapnak ajándékot „hívogatáskor”, azt a fiúknak egy hét múlva, az esküvőkor kell viszonzniuk. Ilyenkor az ajándékot vásárló anyák többnyire arra figyelnek, hogy a kapottal körülbelül azonos értékű ajándékcsomagot állítsanak össze. Az 1970-es évek közepéig a lányok ilyenkor is pántlikát, keszkenőt vagy a viselethez felhasználható textilfélét kaptak, amit saját kezűleg hímzett, gyöngyös kitűzővel, esetleg zsebkendővel viszonztak. Az 1970-es évek közepétől főleg városi ruhafélét, piperecikket ajándékoznak.

Mivel a nagycsalád nőtagjai többnyire már életükben megválnak a ruhakészletük jelentős részétől, hagyatékként általában csak az idős korban viselt néhány rend marad. Ezek fölött általában az illetővel egy háztartásban élő, vagy őt „elgondozó” rendelkezik: eloszthatja e darabokat a család nőtagjai között vagy megtarthatja magának. Az is gyakori, hogy az elhunyt még életében dönt ruhaneműi sorsa felől, egy-egy kisebb darabbal megemlékezve a távolabbi rokonokról is.

RUHATÁR ÉS CSALÁDI EMLÉKEZET (KÉT ESETTANULMÁNY)

Most szűkítsük le vizsgálatunkat két család (V. és H. család) példájára.²³ A V. család a közösségben mind a családszerkezet, mind életstratégiák szempontjából tipikusnak tekinthető: három generáció, apai nagyszülők, szülők és gyermekek (fiú és lány) élnek egy háztartásban, az apának egy fiú-, az anyának egy lánytestvére van, külön háztartásokban. A család szarvasmarhatartással, s a tejtermékek értékesítésével foglalkozik, a nagylány a közeli város szakiskolájába, a fiú a helyi általánosba jár.

Á. (ruhatárának adatai az 1. táblázat utolsó oszlopában) 2005-ben konfirmált, anyja, M. E. az előző év folyamán adta át neki saját ruhatárának fiatalos darabjait. Régi kendői közül csak a fehér alapúakat adta át, mivel a sárga alapúakat még néhány évig ő maga is köti, ezeket lánya ruhatárában újonnan vásárolt darabokkal pótolta. Á. konfirmálásra további darabokat kapott ajándékba mindkét ágról a nagyanyáktól, illetve anyai nagynénjétől. Utóbbtól, mivel csak fiai vannak, kölcsön is kapott apró kiegészítőket és kendőket. Bár a szükség nem indokolta (hiszen már volt a család tulajdonában ilyen színű öltözet), Á. számára szülei megvették további két rend, valamikor az anyai dédanya tulajdonát képező, s később az anya unokatestvéréhez került öltözetet is, hogy „ne menjen ki a családból, ne kerüljön idegenhez”.

²³ 2005–2006-ban gyűjtött adatok alapján.

Á. ruhatárában, amely a család leggazdagabb ruhatára, a többgenerációs darabok vannak többségben. Ezek között vannak olyan darabok, amelyek változatlan formában kerültek a mind fiatalabbhoz, illetve olyanok, amelyeket az idők során „megújítottak”, fakult, kopott, esetleg divatjamúlt díszítményeiket kicserélték, s csak az alapanyag maradt a régi. A viseletdarabokról való diskuszióban azonban ezek is első tulajdonosuktól származókként szerepelnek. Az 1. ábra a nagylány ruhatárában lévő darabokból kirajzolódó családi kapcsolathálót szemlélteti, a • jel azokat a női családtagokat jelöli, akiknek viseletdarabjai ma Á. ruhatárának részei. Láthatjuk, hogy az anyai ágról származó ruhadarabok többsége E.-n, az anyán keresztül került Á.-hoz. Kivételt csupán az anyai nagynénitől származó néhány kiegészítő, illetve a két, anyai unokatestvértől vásárolt, valamikor a dédnagynya tulajdonát képező rend jelent. Az apai ágról származó darabok többségét is előbb anyja használta, ezek köre az apai nagyanyától közvetlenül kapott néhány darabbal, illetve az apai nagybáty feleségétől keresztelési ajándékként kapott renddel egészül ki. Különböző időszakból, különböző személyektől származó ruhadarabok együttesen alkotják Á. épp felöltött öltözetét (2. táblázat). Mivel a gyolcspendelyek viselése nem a fiatal generáció kiváltsága, s Á. anyja, nagyanyja is viselik a saját részükre készült darabokat, így a gyolcspendelyek alkotják Á. ruhatárában a bekerülésük szempontjából legfiatalabb tárgycsoportot. A csupán alkalmilag, a bagazia alatt viselt ráncos pendelyekből évtizedek óta nem készült új darab, s mivel ma már Á. az egyetlen a családban, aki bagaziát hord, a dédnagynyától, annak sógornőjétől származó pendelykészlet legszebb darabjaiból válogatnak számára. A revival bagaziaviselés (akárcsak az újabb anyag- és díszítménydivatok) a fiatalok öltözködéséhez kötődik. Bár a közösség tagjai közül épp az anyja, E. kapott hosszú évtizedek után elsőként bagaziát konfirmálásra, s asszonyként maga is készít még egyet magának, amikor lánya nagykorúvá érik, egyetlen darabot sem hagy meg a saját használatára, hanem mindegyiket átadja Á.-nak. Ebben az általános szokásrendhez igazodik.

Szintén a dédnagynyától, illetve az ő generációjához tartozó nőrokonoktól származik a párta, a piros gyöngysor, a kendők, a szoknyák, a sallangok egyike-másika. A viselt ruhadarabok kiválasztásában, az öltözetegyüttes összehangolásában fontos időpontnak számít Á. konfirmálási ünnepségének első napja, ettől kezdődően láthatóan megszaporodnak ünnepi öltözetében a neki készült darabok. Míg korábban az anyja piros csizmáját viselte templomba, a saját csizma elkészülte után azt már csak táncolni használja; a dédnagynyától származó sallangok sorát kiegészítik az újonnan készült darabok, s a konfirmálást közvetlenül követő időszakban az újonnan készült kötényeket, szoknyaféléket is be kell mutatnia a közösség tagjainak.

Az anyja, V.-né M. E. ruhatárában (ruhatárának férjhezmenetel előtti adatai: 1. táblázat, 11. oszlop) a még használt világosabb darabok kivétel nélkül saját részére készültek, a többgenerációs darabokat már átadta lányának, a családi kapcsolatháló kivetítésére így inkább a sötétebb ruhái alkalmasak. Ezek között nagy számban vannak anyósa révén hozzá került darabok, anyja még használja

a középkorúakat megillető ruhák egy részét, ezek tehát a közeljövőben kerülnek majd átadásra. A gyászos viseletek között találunk egy rendet, amelyet a férj apai nagyanyjától, annak halála után örökölt. M. E. a nagyünnepi alkalmakra öltözik ma is viseletbe.

A nagymama, V.-né T. E. mindig viseletben jár, ruhatárában a saját részre készített, illetve az örökölt ruhadarabok dominálnak. Fiatal lányként, amikor a család ruhaféléinek kilencven százalékát ellopták,²⁴ fokozottan élvezhette a családi összefogás segítő erejét, a hiányzó darabokat a nagycsalád nőtagjai pótolták ajándékozás, kölcsönzés, csere, méltányos áron való adásvétel útján. Fiús anyaként ő maga is ajándékozott kiegészítőket, kevésbé értékes darabokat a rokon lányoknak, s főként számos új darab elkészítésében segédkezett. Megmaradt ruháinak elosztásában egyértelműen előnyben részesítette a vele egy háztartásban élő, lányt nevelő menyét. A jó anyós–meny kapcsolaton kívül döntésében az is szerepet játszik, hogy ez a menyé az őt lányként leginkább segítő, anyai ági közös rokonságából való, amellyel ma is szoros kapcsolatot ápol.

A ruhadarabok történetét a család legfeljebb a negyedik generációig tudja nyomon követni. Az emlékezés által létrehozott tudás a fiatalabb generációk irányába csökken. Bár a tárgyak eredetét tekintve Á. is meglepően jól informált, az egyes darabokhoz kapcsolódó történeteket kevésbé ismeri, mint anyja vagy nagyanyja, annak ellenére, hogy az anya és nagyanya segédletével végrehajtott öltözködések alkalmával a nevek mellett ezek a történetek is rendszeresen felbukkannak. A történetek többnyire a fiatal lánynak szóló tanulsággal zárulnak, a ruhadarabok megőrzésének kötelességére, a családi kapcsolatok ápolásának fontosságára figyelmeztetve őt.

A történetek által közvetített idilli családképet nemrég megzavarta valami. Konfirmáció előtt az apai nagymama egy olyan kendőt ajándékozott unokájának, amelyet ő kapott az 1950-es évek elején a családi krízishelyzetben egyik segítségükre siető nagynénitől. Bár a kendőt akkor jutányos áron „megvásárolta”, fiai lévén, később ígéretet tett arra, hogy valamikor majd visszajuttatja azt az eredeti tulajdonos leszármazottainak. Nemrég azonban – épp a vásárlás és kölcsönzés közti különbségre hivatkozva – saját unokáját ajándékozta meg vele, kiváltva ezzel a rokonság rosszállását. Az interjúk során a nagyanya és az anya a családi kapcsolatokat részletesen taglaló történetekkel igyekeztek legitimizálni a döntést. Bár közvetlen érintettként Á. részletesen ismeri az inkriminált kendőhöz tartozó történet minden részletét, nem volt hajlandó a témáról beszélni. Reakciója is

²⁴ Ritka, kirívó esetről van szó, az elkövető kiletére nem derült fény. Amint az a tanulmány első részében elhangzott, egymás ruhadarabjait jól ismerték, s könnyen azonosították a helyi asszonyközösség tagjai. Ha nem a megszokott személyeken tűntek fel az egyes darabok, élénk találgatás, oknyomozás vette kezdetét. Néhány elszigetelt példát ismerünk arra nézve, hogy például a szenvedélybeteg férj vagy fiú tulajdonított el értékes darabokat felesége vagy anyja ruhatárából, de cselekedetére többnyire abban az esetben is rövid időn belül fény derült, ha a Nádásmente más falvaiban értékesítette azokat. A közösségen belül elvárták, hogy ilyen esetben ne vásárolják meg a felkínált darabokat, illetve jelezzék azt a családnak.

jelzi, hogy érzékeli a család önreprezentációja és az ez esetben tanúsított megnyilvánulása közti ellentmondást.

A H. család a nagymamából (H.-né T. K., sz. 1939), az anyából (H. K., sz. 1956), illetve annak két gyermekéből áll. H.-né T. K. férje 1977-ben (ekkor lánya már konfirmált) meghalt, a 38 éves asszony egyedül, szülei (fizikai és morális) támogatásával látott neki egy kétszintes ház felépítésének. Lánya, H. K. lánykorától egy kolozsvári gyárban dolgozik, egy rövid, a ruhatárában nyomot nem hagyó házasság után vót visz a házhoz, aki 1998-ban meghal. H. K. fia nagyanyja támogatásával gazdálkodik (szarvasmarhatartással foglalkozik), lánya 2006 őszétől egyetemista. A H. család rokonságban van az előbbieken bemutatott V. családdal: a nagyanyák (H.-né T. K. és V.-né T. E.) testvérek. T. K. volt a nagyobb leány, az anya megmaradt viseletdarabjait így főként ő kapta lányként. Akárcsak húga esetében, T. K. ruhatárának (lánykori ruhatárának adatai: 1. táblázat 3. oszlop) alapját is a rokonságtól kapott darabok képezték. Nővérellel ellentétben azonban az ő ruhatára nem gyarapodott a férjhezmenetelkor, férje félárva volt, akit nagyanyjáék neveltek. Anyósának második házasságából leánya született, tehát azt ruházta, menyének nem adott ruhát.

Lánya, H. K. lánykori ruhatárának adatai (1. táblázat, 8. oszlop) anyja erőfeszítéseinek eredményességét tükrözik. Szoknyaféléinek, lékriinek száma több mint háromszorosa az anyja által birtokoltak, köténei szinte kétszerese. T. K. saját darabjainak többségét nem találta sem elegendő mennyiségűnek, sem elég szépnek, divatosnak lánya számára, hiszen a megfelelő minőségű alapanyagok beszerezhetősége, bárki általi hozzáférhetősége nyomán óriási versengés indult meg H. K. nagylánnyá válásának időszakában, amelyből T. K. sem akart kimaradni. Viseletdarabjai többségét eladta, hogy árukból újabb alapanyagokat vásárolhasson. H. K. ruhatárában mindössze egy-egy darab megújított kasmírkötény és mellény, egy piros és egy rózsaszín szövetszoknya, két vállfűsing, egy kerekíng, egy piros nyakbavaló gyöngy és 6 kasmírkendő származik az anyjától. Ez utóbbiak mellé anyja Magyarországról egy fekete, illetve Kajántóról 1970–71-ben egy fehér színű régi kendőt, egy rokontól régi kasmírujjast, illetve megjelenésük idején még 12 új kasmírkendőt vásárolt. A szoknyák, blúzok, kötének alapanyagát Magyarországról hozta. A beszerzőit előtt eladtak egy tehenet, s annak az árát mind elvásárolta. H. K. ruhatárában megjelenik több olyan viseletelem is, amelyet anyja lánykorában még nem hordtak: gyolcspendely, blúz, kötött mellény, bársonykabát, „gyöngyös gallér” (két, elől összevarrt kerek gallérrészből álló, gomb vagy szalag segítségével a mellény fölé rögzíthető díszgallér). Ajándékba újabb kasmírkendőt, pántlikákat kap csupán. A rokonság szerepe inkább a munkára, az egyes darabok elkészítésében nyújtott segítségre szűkül. Lánykori ruhatárában dominálnak az új darabok, sokkal nagyobb arányban vannak jelen, mint például nagynénje 4, illetve 11 évvel fiatalabb menyének a ruhatárában. Férjhezmenetelkor anyósától²⁵ egy rend újonnan készült viseletet kapott ajándékba.

²⁵ Anyósa Türeből származott, H. K. férjén kívül egy lánya is volt.

H. K. már nagylányként kiöltözött, de templomba, a különféle közösségi alkalmakra később is, mikor már Kolozsvárott dolgozott, az 1980-as évek végéig rendszeresen viseletet öltött. Lánykori viseletdarabjaiból anyja 1980-ban, amikor építkeztek, néhányat eladott, ő maga 1989 után sok viseletdarabját – elsősorban a hurboló öltözethez tartozó darabokat – szintén Magyarországon értékesítette. Lánya megszületése után főként rituális alkalmakra öltözött viseletbe. Megmaradt viseletdarabjait kihízta, újabbakat nem készítettek, templomba nem jár rendszeresen, az egyéb viseletes alkalmak köre pedig leszűkült.

A nagylány, O. ruhatárában (1. táblázat 14. oszlop) kisebb mennyiségben vannak többgenerációs darabok (a kasmírkendők egy része, egyes alsóruhák, vállfűs-ing, ráncos pendely, kiegészítők – nyakbavaló gyöngy, sallangok –, illetve 2 lékri) mint Á. ruhatárában. Viseletdarabjainak többsége anyja lánykori ruhatárából származik. Nagyanyja készítette el a konfirmációs kikérdezés napján viselt nagyünnepi öltözetének új darabjait, bagaziát, pántlikás kötényt, egy gyolcspendelyt. Erre az alkalomra kapott új pántlikákat (korábban az anyjától örökölt darabokat viselte, hiszen anyja férjhezmenetelekor már ritkán adták tovább a családban a pántlikákat), piros csizmát. Ugyanekkor egy rokon pártakészítéssel, egy másik pedig a kötény anyagszélék közé illesztett függőleges díszének elkészítésével viszonzta a nagyanya korábbi, hasonló jellegű segítségét. Keresztanyjától egy legújabb divatú pántlikás kötényt kapott. Található O. ruhatárában két kötény, amelyet konfirmálásakor anyja egy nádasdaróci származású, Mérában élő távoli rokonuktól vásárolt meg. Mivel anyja nem öltözik, a sárga alapú régi kendőket is O.-nak kötik.

Bár a nagyanyák testvérek, s nagyjából azonos értékű ruhatárral indultak (sőt, az idősebb T. K. előnyt is élvezett), a két család nőtagjai ruhatárának összetételében, az egyes viseletdarabokhoz, illetve a viselet használatához való viszonyulásban jól látható különbségek mutatkoznak. O. a vizsgált időszakban²⁶ feleannyi alkalommal öltözött fel, mint Á. (a 3. táblázat az O. által az egyes alkalmakon felöltött öltözet eredetét rögzíti viseletelemenkénti lebontásban). Ennek objektív oka is van: Á. a vizsgált időszak szinte fele idejében a „konfirmáló padban ült”, ez nemcsak a konfirmációra, az egyházi nagykorúságra való felkészítés, hanem az öltözködésben is látványosan a nagylánykorba való lépés bevezető időszaka, ilyenkor mutatják be a közösség előtt az egyes öltözeteket, a lányokat ebben az időszakban öltöztetik leggyakrabban viseletbe.

A két lány viseletes öltözködése kapcsán azonban két fontos – ettől független – tényezőre is fel kell hívnom a figyelmet. Az egyik a családi háttér, családi nőközösség szerepe. Á. körül egy markáns asszonyközösség körvonalazódik, mindkét oldalról ő az egyetlen lányunoka, mindkét nagyanyja, anyja, nagynénje, de még a nagynéni anyósa is részt vesz az Á.-ról viselete kapcsán közvetített imázs építésében. Á. egy olyan családban vált nagylánnyá – ráadásul kortársaihoz viszonyítva nagyon sok időt tölt anyja, nagynénje, nagyanyái társaságában –, ahol a viseletről való információk, az ahhoz való viszony taglalása nap mint nap része

²⁶ 2004. 11. 28. és 2005. 12. 31. között.

a családi nőközösség kommunikációjának. Ezt nyomatékosítja a személyes példa is, anyját, nagynénjét, nagyanyáit nap mint nap valamilyen varrnivaló – saját részre vagy eladásra készített darabok – fölé görnyedve látja. Á. viselethez való viszonyulásának irányítása ugyanakkor tudatos munka eredménye: egyértelműen megfogalmazott cél a család nőtagjai részéről a viselet megszerettetése. A rendszeres öltözködés, a társas munkák, családi ünnepek alkalmával gyakran elmesélésre kerülő történetek egyfajta családi legendárium alapját képezik, amely egy áldozatkész, összetartó család képét hivatott közvetíteni mind az utódok, mind a kívülállók felé. Ez utóbbiak a tárgyak pontos, aprólékos ismerőiként azonosítani tudják azok adott családhoz való tartozását. A ruhák által nemcsak egyfajta genealógiai tudás körvonalazódik, de az is tudatosodik, hogy a rokoni kapcsolat nem csupán vérségi vagy affiniális kötelék, hanem ápolt, épített kapcsolatok rendszere. A ruhák felöltésekor elhangzó történetek meghatározóak az érzelmi kapcsolatok alakításában, a genealógiai tudás formálásában, ugyanakkor hozzájárulnak az egyén szocializációjához, a közösségi szabályokhoz való alkalmazkodás képességének a kialakításához.

Másfajta családi háttér áll O. mögött. Anyja egészen fiatal korától Kolozsvárott, három váltásban dolgozik, az ingázással együtt járó munka energiájának nagy részét leköti. Lánykorában anyja teremtette meg ruhatárát, ő ebben személyesen nem vett részt. O. apai nagyanyja évekkal ezelőtt elhunyt, hogy az Á. nagyanyáihoz hasonló szerepet felvállalhatott volna. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a két család között sohasem volt az előbbieken bemutatotthoz hasonló, intenzív kapcsolat. Nagyrészt O. anyai nagyanyjára hárult a ruhadarabok elkészítésének, a normák, illetve a családdal kapcsolatos tudás átadásának a feladata, neki azonban a család oszlopaként, akinek munkájára, erejére mindannyian támaszkodnak, már egyszerűen nincs energiája az utóbbi feladatnak is eleget tenni. Míg a nagymama szerint O.-t a viseletdarabok, azok élete, a kapcsolódó történetek nem érdeklik, O. épp a család múltját érintő történeteket, a nagycsaládi együttléteket, öltöztetése kapcsán személyes bevonását hiányolja.

A másik tényező a viseletdarabok eltérő esztétikai megítélésének a kérdése. Mindkét lány elfogadja az idősebb generáció döntését arra nézve, hogy *mi mivel talál*, a színek kor és alkalom szerinti rendjét, közös az előrekötött keszkenő, illetve a nem elég csinos hosszú mellény iránti generációs ellenszenv is. O. azonban már esztétikai fenntartásait is megfogalmazza, a vizsgált időszakban felöltött viseletdarabjainak számbavételekor (3. táblázat) is látszik, hogy azokat a kötényeit, amelyeket nagyanyja a ruházkodási versenyben nagy gonddal, minél cifrábbra készített el anyjának, illetve a neki készült legújabb divatú darabjait nem szívesen ölti fel, kedvencének az 1950-es évek kézi hímzésű ruhái mintájára varrt pántlikás kötény, illetve a két, rokontól vásárolt, 1939-ben készült darab számít, 7 alkalomból ötször ezeket kötötte fel a rendelkezésére álló 11 kötényből. Bár értékeli a család erőfeszítéseit, számára – a család által a közösséghez való erős

kötődés hiányában – az egyes darabok nem rendelkeznek az Á. számára természetes, a „mi viseletünk”-re²⁷ jellemző emocionális tartalommal.

* * *

A mérai nők férjhezmenetelük előtt kapott ruhatára minőségi és mennyiségi összetevőinek alakulását – mint láthattuk – egyaránt befolyásolja a család aktuális és korábbi anyagi helyzete, státusa, alkalmazott életstratégiája, ruházzkodáshoz való attitűdje, a család nőtagjainak, s különösen az anyának a személyes erényei. A számszerű adatok értelmezéséhez az előbbieket ismerete mellett fontos az egyes viseletelemek használata időbeni paramétereinek (mikor számít újnak, divatosnak, mikor szorul vissza az ünnepi használatból egy-egy anyagfajta vagy viseletelem), az alapanyagok, illetve egyes elemek értékhierarchiában elfoglalt, időben változó helyének a tisztázása. A családra nagy terhet róó, gazdag, értékes ruhatár összetételében az anya, nagymama, dédanya, oldalági rokonok ruhatárából származó, esetleg ajándékba, kölcsön kapott darabok is meghatározóak lehetnek. A viseletdarabok létrehozásán, használatán keresztül egy generációkon átívelő, többszintű kapcsolatrendszer körvonalazódik, amelynek viszonyai a közösség teljes életét, mindennapjait és ünnepeit egyaránt behálózzák.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ambrus Judit 2006: Magyarvista református anyakönyveinek vizsgálata. In: Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 5. Fiatal kutatók a népi kultúráról.* (Kriza Könyvek 27.) Kolozsvár, 237–266.
- Bausinger, Hermann 1995: *Népi kultúra a technika korszakában.* Budapest.
- Bogatirjov, Pjotr Grigorjevics 1985: A morva–szlovák népviselet funkciói. In: Verebélyi Kincső (szerk.): *A néphagyomány alakulása. Pjotr Grigorjevics Bogatirjov válogatott tanulmányai.* (Folcloristica 8.) Budapest, 91–167.
- Collins, Randall 2003: A státuskultúrák termelése és a nők. In: Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája.* Budapest, 160–173.
- Daróczi Ferenc 1936: Egy kalotaszegi falu. *Magyar Népegészségügyi Szemle* IV. 225–238.
- Fél Edit – Hofer Tamás 1969: A kalotaszentkirályi kelengye I. Kísérlet a tárgyi világ rendjének feltárására. *Néprajzi Értesítő* LI. 15–36.
- Flórián Mária 2001: *Magyar parasztviseletek.* Budapest.
- Fülöp Hajnalka 2000: Keszkenők és asszonyok a huszadik század végén. Egy tárgycsoport idővonatkozásai. In: Fejős Zoltán (főszerk.): *A megfoghatatlan idő. Tanulmányok.* (Tabula könyvek 2.) Budapest, 372–390.
- Goffman, Erving 1999: *Az én bemutatása a mindennapi életben.* Budapest.

²⁷ Bogatirjov 1985: 157–160.

- Hofer Tamás 1983: A „tárgyak elméletéhez”. Felszerelések és tárgyegyüttesek néprajzi elemzése. *Népi kultúra – népi társadalom* XIII. 39–64.
- Mauss, Marcel 1997: Ajándékok és viszonzásuk. In: Bohannon, Paul – Glazer, Mark (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest, 368–376.
- Otto, Lene – Pedersen, Lykke L. 2004: „Összegyűjteni” önmagunkat. Élettörténetek és az emlékezés tárgyai. In: Fejős Zoltán – Frazon Zsófia (szerk.): *Korunk és tárgyaink – elmélet és módszer. Fordításgyűjtemény*. (MaDok-füzetek 2.) Budapest, 28–39.
- Rogan, Bjarne 2004: Tárgyak és történeteik – valamint egyéb tulajdonok. Megjegyzések a birtoklás nyilvános és személyes aspektusairól idősek körében végzett felmérés alapján. In: Fejős Zoltán – Frazon Zsófia (szerk.): *Korunk és tárgyaink – elmélet és módszer. Fordításgyűjtemény*. (MaDok-füzetek 2.) Budapest, 57–67.
- Tötszegi Tekla 2006: Családi emlékezet a viseletdarabok tükrében. In: Gazda Klára – Tötszegi Tekla (szerk.): *(A) Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 14*. Kolozsvár, 248–260.
- Tötszegi Tekla 2007: A nők hagyományos ruhatárának összeállítása a nádasmenti Mérán. In: Munteanu, Simona (főszerk.): *Simpozion Omagial „Romulus Vuia și etnografia românească”*. Cluj-Napoca, 220–239.

I. táblázat

A 15 adarközlő ruhátárának összetétele

V.E.	B.A.	T.K.	H.A.	H.K.	K.A.	S.K.	H.K.	T.E.	L.E.	M.E.	T.E.	Sz.Cs.	T.O.	V.Á.
Születési év	1930	1933	1939	1941	1946	1950	1954	1956	1960	1967	1975	1977	1988	1990
Haj- és fejviselet														
Pántlika	3	4-5	3	4	4	4-5	4	5	>3	5	5	3	6	5
Hajfonó	3	2	1	2	3	2-3	3	3	3	2	2	3	5	2
Párta	1	0	0	0	1	0	0	0	0	1	1	1	1	1
Kendők														
<i>Kasmír</i>	9	2	6	4	12	12	23	20	15	24	25	55	25	20
<i>Selyem</i>	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Flokon</i>	0	0	0	3	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Karton</i>	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0
<i>Bársony</i>	0	0	0	0	2	0	0	0	1	1	0	0	0	0
<i>Szővet</i>	0	0	2	0	0	0	1	0	1	3	0	0	0	0
<i>Posztó</i>	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0
Összesen	10	4	8	7	14	15	24	23	16	28	26	55	25	20
Alsóruhák														
Vászonpendely	5	4	5	3	3	1	0	1	1	4	2	5	3	2
Gyolcspendely	0	0	0	1	2	0	4	3	3	5	3	10	4	6
Alsósoknya	2	2	2	3	4	4	8	4	6	1	7	3	3	0
Vállfűsing	4	7	3	2	3	1	1	2	1	3	2	4	1	3
Kereking	2	1	1	1	0	0	0	1	0	1	0	2	0	0
Felsőruhák														
Szoknyafélék														
<i>Bagazia</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	1	2	3
<i>Gyolcsfersing</i>	1	1	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1	1	1
<i>Karton</i>	0	2	3	0	2	0	0	1	0	0	0	0	0	0

V.E.	B.A.	T.K.	H.A.	H.K.	K.A.	S.K.	H.K.	T.E.	L.E.	M.E.	T.E.	Sz.Cs.	T.O.	V.Á.	
1930	1933	1939	1941	1946	1950	1954	1956	1956	1960	1967	1975	1977	1988	1990	
Születési év															
<i>Delin</i>	1	1	0	2	0	1	0	2	0	0	0	0	0	0	
<i>Santung</i>	0	0	0	0	2	0	2	1	0	0	0	0	0	0	
<i>Flokon</i>	3	0	0	1	2	1	0	2	2	1	0	0	0	0	
<i>Szövet</i>	4	0	3	2	1	2	4	2	1	4	4	2	2	3	
<i>Selyem</i>	2	1	1	3	4	1	1	4	2	4	2	0	2	1	
<i>Kasmír</i>	0	0	0	0	2	2	8	10	7	14	13	10	14	15	
<i>Bársony</i>	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	1	
<i>Netlon</i>	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	0	0	0	
Összesen	11	5	8	9	14	8	17	25	14	27	23	15	20	14	23
Kötények															
<i>Pántlikás</i>	4	1	2	3	5	1	1	1	1	2	2	4	3	3	
<i>Kövés</i>	6	3	7	4	6	5	9	10	7	9	13	11	12	7	10
<i>Csipkés</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0
<i>Surc</i>	0	0	0	0	1	0	2	2	2	4	0	0	0	0	0
<i>Fodros</i>	0	1	1	3	0	3	0	3	1	0	0	0	0	0	0
<i>Netlon</i>	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	0	0	0	0
Összesen	10	5	10	10	12	9	13	17	12	16	16	16	15	11	13
Létrik															
<i>Bársony</i>	4	0	1	1	2	0	0	3	0	2	1	1	0	1	1
<i>Santung</i>	0	0	0	0	0	0	0	2	0	1	0	0	0	0	0
<i>Selyem</i>	0	2	1	0	0	1	0	3	1	1	0	0	0	0	1
<i>Flokon</i>	1	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Kasmír</i>	0	0	0	0	0	0	0	8	0	0	0	0	2	1	0
<i>Szövet</i>	2	0	3	2	1	0	0	3	0	1	0	0	0	0	1
Összesen	7	2	5	3	5	1	0	19	1	5	1	1	2	2	3

Születési év	V.E.	B.A.	T.K.	H.A.	H.K.	K.A.	S.K.	H.K.	T.E.	L.E.	M.E.	T.E.	Sz.Cs.	T.O.	V.Á.
	1930	1933	1939	1941	1946	1950	1954	1956	1956	1960	1967	1975	1977	1988	1990
Blúzok															
<i>Bársony</i>	0	0	0	0	1	0	0	1	0	1	3	0	1	1	0
<i>Santung</i>	0	0	0	0	3	0	1	2	0	0	0	0	0	0	0
<i>Selyem</i>	0	0	0	0	1	1	1	1	2	2	1	0	2	0	0
<i>Flokon</i>	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0
<i>Kasmír</i>	0	0	0	0	0	1	6	4	7	12	11	6	11	8	7
<i>Szővet</i>	0	0	0	0	0	0	0	3	0	3	1	0	0	0	1
<i>Nejlon</i>	0	0	0	0	0	3	1	2	1	1	0	0	0	0	0
Összesen	0	0	0	0	5	6	9	13	11	19	16	6	14	9	8
Melles	1	1	3	2	1	1	1	1	1	1	2	4	4	2	2
Hosszú melles	0	0	1	1	0	0	0	1	1	1	1	0	1	0	0
Kötött mellény	0	2	0	0	0	1	3	3	3	3	2	0	0	0	0
Szvetter	0	2	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Mellény	3	2	2	2	4	5	3	6	5	4	7	3	5	6	4
Hosszú mellény	0	0	1	0	0	0	1	3	4	2	1	1	2	1	2
Kabát	0	0	0	0	1	1	1	1	0	2	1	2	2	0	0
Kozsok	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
Bujka	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1
Hárászkendő	1	1	1	1	1	1	1	0	1	2	2	0	1	0	1

	V.E.	B.A.	T.K.	H.A.	H.K.	K.A.	S.K.	H.K.	T.E.	L.E.	M.E.	T.E.	Sz.Cs.	T.O.	V.Á.
Születési év	1930	1933	1939	1941	1946	1950	1954	1956	1956	1960	1967	1975	1977	1988	1990
Kiegészítők és lábbelik															
Sallang	5	5	3	5	3	0	0	3	0	0	2	2	5	3	5
Leeresztő	2	0	2	2	2	2	2	3	2	1	4	4	5	5	3
Selyembojt	1	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Nyakbavaló	1	1	1	2	1	1	1	1	1	2	2	1	1	1	3
gyöngy															
Bojt	2	1	1	0	1	1	0	1	0	1	1	1	1	1	1
Gyöngyös gallér	0	0	0	0	1	1	0	2	0	2	0	0	1	0	0
Mellénydíz	0	0	1	0	0	0	0	0	0	2	2	1	2	0	4
Piros csizma	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	2
Fekete csizma	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	0	2	1	0
Félcipő	1	1	0	0	3	1	4	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.

Megjegyzés: n.a. = nincs adat

A ruhadarabok eredete Á. öltözetében (V. család)

Jelmagyarázat:

- 1 = Á.-nak készült/vásárolták
- 2 = anyjának készült/vásárolták
- 3 = valamelyik nagyanyjának készült/vásárolták
- 4 = valamelyik dédanyjának, illetve kortársának készült/vásárolták
- 5 = ükanyjának készült
- 6 = kölcsönbe kapott darabok
- 7 = más rokontól kapott

Alkalom	Fejviselet		Vászonruhák		Felsőruhák		Kiegészítők és lábbelik									
	párta	kendő	ing	pen- dely	rán- cos	pendely	ujjas	melles/ mellény	szoknya	kötény	sallang	pánt- lika	gyöngy- sor	bojt	mellény- lábbeli	dísz
2004. 12. 26. karácsony 2. napja		1		1			2	3	4	2	4	1	4			2
2005. 01. 23. imahét		3		1			1	2	1	2	4	1	4			2
2005. 02. 6.		3		1			2	2	4	2	2	1	4			2
2005. 03. 13. kikérdezés		4		1		4		1	1	1	1	1	4	3		1
2005. 03. 20. virágvasárnap				1			2	1	2	1		1	2		6	1
2005. 03. 25. nagyöntek		4		1			5	3	3	2	1	7	4			1

Alkalom	Fejviselet		Vászonruhák		Felsőruhák		Kiegészítők és lábbelik								
	párta	kendő	ing	pen- dely	ránco- s	ujjas	melles/ mellény	szoknya	kötény	sallang	pánt- lika	gyöngy- sor	bojt	mellény- dísz	lábbeli
2005. 03. 27. húsvét 1. napja	4		1	1	4		1	2	2	1	1	4	3		1
2005. 03. 28. húsvét 2. napja	1			1		2	2	3	2	1	1	4	2		1
2005. 05. 15. pünkösd 1. napja	4		1	1	4		1	1	1	1	1	4	3		1
2005. 08. 06. újkenyér	4		1	1			1	2	1	1	1	4			1
2005. 10. 30. reformáció napja	4			1		1	2	2	2	1	1	4	2		1
2005. 12. 25. karácsony 1. napja	3			1	4		2	1	1	1	1	4			1
2005. 12. 26. karácsony 2. napja	1			1		2	2	4	4	1	1	4	2		1

A ruhadarabok eredete O. öltözetében (H. család)

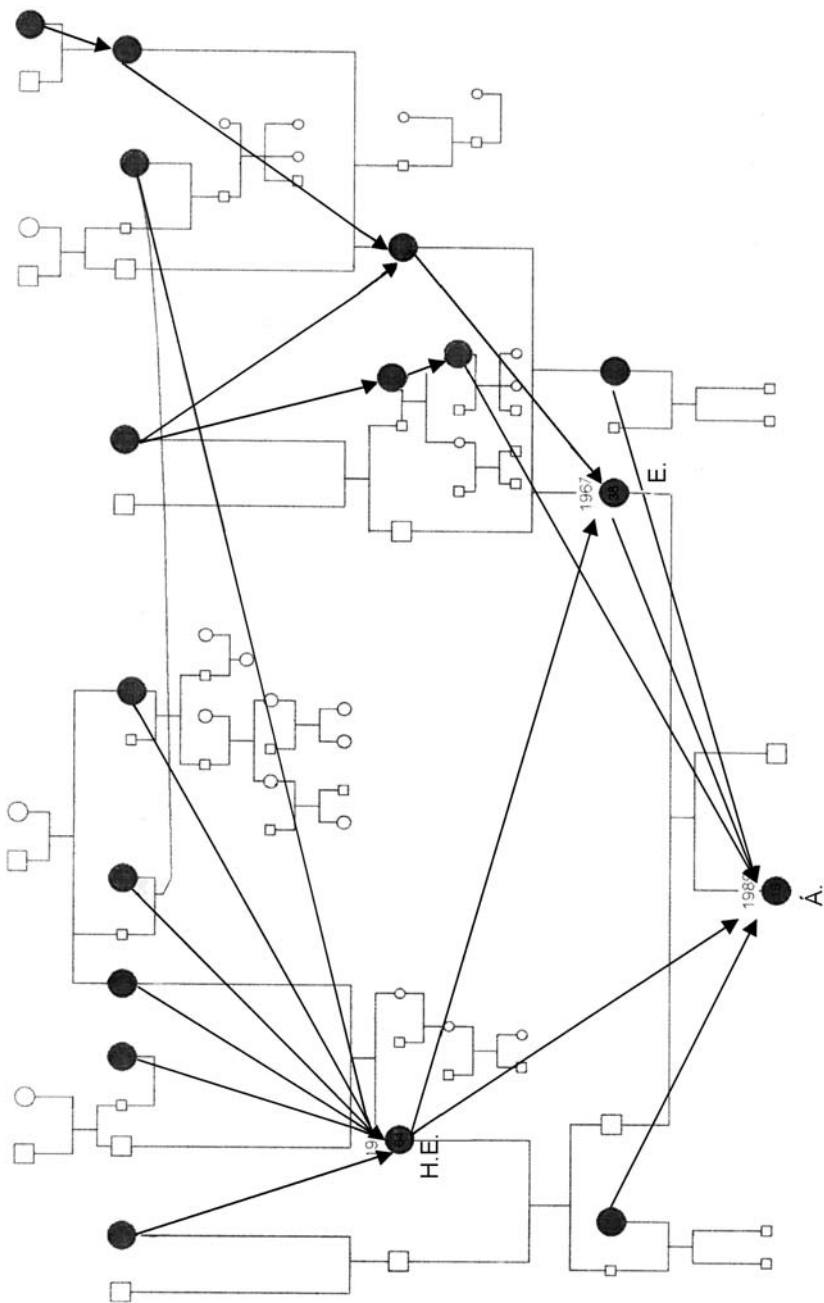
Jelmagyarázat:

- 1 = O.-nak készült/vásárolták
 2 = anyjának készült/vásárolták
 3 = valamelyik nagyanyjának készült/vásárolták
 4 = valamelyik dédanyának, illetve kortársának készült/vásárolták
 5 = más rokontól kapott/vásárolt

Alkalom	Fejviselet		Vászonruhák		Felsőruhák		Kiegészítők és lábbelik						
	párta	kendő	ing	pendely	ráncos pendely	ujjas	melles/ mellény	szoknya	kötény	sallang	pántlika	gyöngysor	lábbeli
2004. 11. 28. advent 1. napja		4	1-2	4	4	1	1	2	1		1	4	1
2004. 12. 25. karácsony 1. napja		2	1-2	4	4	1	1	1	1	4	1	4	1
2005. 01. 23. imahét		1	1-2	2	2	2	2	2	5	4	1	4	1
2005. 03. 28. húsvét 2. napja		3	1-2	2	2	2	2	2	5	4	1	4	1
2005. 05. 15. pünkösd 1. napja		3	1-2	2	2	1	2	2	5	4	1	4	1
2005. 10. 30. reformáció ünnepe		2	1-2	2	2	1	2	2	5	4	1	4	1
2005. 12. 25. karácsony 1. napja		3	1-2	4	4	1	1	1	1	4	1	4	1

1. ábra

*Az Á. ruhatrában lévő darabok életútja alapján kirajzolódó családi kapcsolatháló
(V. család)*

Nyisztor Tinka

Egy gazdálkodó család hétköznapi táplálkozása Moldvában

A néprajzi táplálkozásvizsgálatok európai térképén a Kárpátoktól keletre fekvő régió máig fehér foltot képez. Így van ez, akár az empirikus felméréseket, akár az elemzéseket nézzük. Az általam végzett kutatás kisebbségi magyar népeségre vonatkozik. Terepmunkámat a moldvai Pusztinában, a szülőfalumban¹ és néhány más Bákó megyei faluban végeztem.² Jelen tanulmány, amely részét képezi a PhD-disszertációmnak, a Külsőrekecsinben (Fundul Răcăciuni) végzett terepmunkára támaszkodik.

Az etnográfia – bárki művelje is azt – akarva-akaratlan rendszert, átfogó struktúrákat, áthagyományozott szokásokat, szabályokat keres vagy vél felfedezni, és ezeket írja le. Közel tíz éve végzek rendszeres etnográfiai terepmunkát szülőföldemen, feltártam azokat a rendszereket, struktúrákat, szokásokat és szabályokat, amelyek véleményem szerint a moldvai magyarság kultúráját – esetemben elsősorban táplálkozáskultúráját – jellemzik. Mindig a legszűkebben értelmezett jelenben zajló változásokat igyekeztem megragadni, s ez akaratlanul is azt a képzetet erősíti, hogy a nagy gazdasági-társadalmi változások – kollektivizálás, majd rendszerváltás – előtt érvényben lévő rendszer és struktúra a jelenben felbomlik.

A moldvai magyarság táplálkozáskultúrájának etnográfiai leírásakor kettős megoldásra vállalkoztam. Arra törekedtem, hogy a magyarázatok és az értelmezések helyett egyes kiválasztott események esetleírásával – geertzi értelemben vett *sűrű leírásával*³ – ragadjam meg a gyors egymásutánban következő változásokat, újításokat, vagy éppen ellenkezőleg, a hagyományoshoz, ismerthez való ragaszkodást. Az esetleírásokból – szándékom szerint – kiderülnek azok a megfontolások, szituatív döntések, szokások és szabályok, amelyek az etnográfiai értelemben vett rendszert kirajzolják, néha úgy, hogy ehhez ragaszkodnak, néha pedig úgy, hogy ezeket elvetik. Úgy döntöttem, hogy néhány indikátor-jelenség köré szervezem a bemutatást. Két megfontolás vezetett. Egyrészt törekedtem kulcspon-
tok kijelölésére, az étkezések szerkezetének bemutatására, az ételkészítés leírására,

¹ A Keleti-Kárpátok gyimesi átjárójától 70 km-re, a Tázló folyócska bal partján helyezkedik el Pusztina. A falu lakossága az 1994-es népszámlálási adatok szerint 700 családot alkotó, 2070 fő.

² Terepmunkám során különböző létszámú és összetételű családoknál laktam, és figyeltem meg a táplálkozáshoz kapcsolódó tevékenységeket, szokásokat. Az adatok gyűjtése, az adatközlők kiválasztása során a különböző szerkezetű családi háztartások vizsgálata fontos szempontot jelentett, hiszen másképpen zajlik a főzés, az étkezés egy nagyobb létszámú, többgenerációs család, és másképp egy özevgyasszony otthonában. Annak érdekében, hogy beszélgetőtársaim névtelenek maradhassanak, a dolgozatban szereplő esetleírásokban minden személy nevét megváltoztattam.

³ Geertz 2001.

az ételválasztás, az egyes ételek súlyának, szerepének megragadására. Másrészt élethelyzetekben igyekeztem az étkezés helyét-szerepét, gondját és örömét érzékeltetni azáltal, hogy a velem folytatott és mások között zajló beszélgetésekből hosszabb részleteket idéztem. (Ezt, a már említett módszert nevezi az antropológia sűrű leírásnak.) Ezáltal érzékelhetőbbé válnak az érintettek arra irányuló törekvései, igyekezete, szorongásai, hogy mindig minden jól sikerüljön, illendő legyen, a család és a velük alkalmanként együtt dolgozó elégedett legyen, a vendégfogadás, az ünnepi étkezés méltó legyen, ugyanakkor érthetőbb mindenkori elképzelésük arról, hogy milyen a helyesen lebonyolított étkezés. Amikor ezek mellett a súlypontok mellett döntöttem, mind a mögöttük álló részletek, mind a párhuzamos kérdések háttérben maradtak.

A TÁPLÁLKOZÁSKULTÚRA VÁLTOZÁSA A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Az 1960-as évektől erőteljesebbé váló iparosítás első hatásaként munkaerőt vont ki a faluból, és megteremtette a lehetőséget, hogy az emberek *városlakók* lehessenek. A városi kötődést kezdettől fogva előrelépésnek könyvelte el a falu társadalma. A városiak megszabadultak a földművelés gondjaitól, munkások lettek, viszont a falutól nem tudtak elszakadni. Az iparban dolgozók – főként a fiatalok – városi keresetüket a falun élő szülők segítségével pótolták. Nélkülözhetetlen segítséget jelentett az élelem, amelyet otthonról vittek a városba.

A kétféle ingázók – távolságtól függően – hetente vagy havonta hazalátogatnak a faluba, ahonnan élelmiszerekkel megrakodva indultak vissza a városba. Az otthon maradt szülők, testvérek mindig igyekeztek, hogy legalább egy kis élelemmel segítsék a városiakat: télen friss és füstölt hússal, tejtermékekkel, száraz babbal, krumplival, nyáron zöldségfélékkel, tojással, csirkével. A támogatást nem mindig a feleslegből szorították ki, inkább a szülők vágya volt, hogy gyermekeik jobban éljenek, ne kelljen a „földdel kínlódniuk”, ezért a saját fogyasztásukat korlátozták. A faluban beszédtema volt, ki mennyit tud adni a gyermekeinek abból, amit termelt, a kialakult normák szerint szegény volt „üres kézzel elengedni” őket. De a falu azt is nyilvánartotta, ki mivel tért haza. A városiak divatos öltözetükkel tudták megmutatni a falunak jó módjukat. Erről a viszonyról sokat elárul egy pusztinai közmondás: „a hasamnak nincs ablaka”, vagyis nem látják, hogy mit ettem.

1990 után az ipari termékek elárasztották a moldvai falvakat. Az elmúlt tizenöt év alatt például Pusztinában nyolc olyan bolt nyílt, ahol élelmiszert árulnak, illetve fagyasztó- és hűtőszekrény is van. Pusztinába és a környező falvakba minden második nap friss kenyeret visznek az üzletekbe, például a 100 km-re fekvő székelyföldi Bereckből is. Ezenkívül vasárnap mindig vásár van a templom előtt, mise után mindenféle élelmiszert, kenyeret, zöldséget kínálnak a helybelieknek. Ruhaneműt, cipőt csak a városi üzletekben vagy a heti és vasárnapi piacokon lehet vásárolni.

A városiak által ismert és gyakorolt szokás a majális, vagy a hétvégi piknik, amely Pusztinában 1990 után terjedt el. Vasárnap mise után fiatalok és családok csoportosan vonulnak ki az erdő mellé. A nagyszámú kirándulót mindig követik azok a vállalkozók, akik *micset*, kolbászt, sült húst készítenek és adnak el. Természetesen az italok sem hiányoznak ezekről az alkalmakról. Akik a családdal vagy barátaikkal mennek az erdőre, otthonról viszik az ennivalót, és maguk sütnek. A szokás az 1980-as évektől vált kedveltté a városiak között: a zöld környezet, a tiszta levegő vonzotta a szűk városi utcák lakóit, nem utolsósorban pedig az a tény is, hogy a politikai-ideológiai nyomás, a megfigyelés és lehallgatás szorítása itt kisebbnek tűnt. A faluban ez a divat nemtetszést váltott ki az idősek körében. Ezt a fajta étkezést pazarlásnak tartották. Sok beszélgetőtársam elmondta: „annyi húst elkárólnak az ifiak, hogy egy hétig lehetne enni belőle becsületesen”. A fiatalok számára azonban igénnyé, szokássá és presztízsé vált a „jól enni, sokat enni”, ami azt is jelentette, hogy húst enni. Így egyre több olyan alkalom született, amikor az összejövetel kimondott vagy kimondatlan célja az volt, hogy húst, szalonnát vagy *micset*⁴, ritkábban halat süssenek és fogyasszanak. Az idősebb generáció nehezen fogadja el, mert ezek az étkezési alkalmak számukra céltalanok, nem kötődnek a munkához vagy a szokásos ünnepekhez. A fiatalok magyarázata ezzel szemben egyszerű: „régebben úgy volt, most így van”.

A faluban alig akad olyan férfi, aki a rendszerváltás utáni lehetőségek kitágulásával ne próbálkozott volna külföldi munkavállalással, és egyre több nő is hasonlóan próbál boldogulni. Sok családos ember Magyarországon, Olaszországban, Spanyolországban, Portugáliában, Franciaországban dolgozik. A faluban az újonnan épített házak és az autók számának növekedésén is lemérhető az anyagi gyarapodás.

Ahogy az építkezésben vagy a közlekedési eszközökben, úgy a táplálkozásban is új szokások jelentek meg az új és jobb anyagi helyzet következtében. A hűtőszekrények elterjedése lehetővé tette a friss hús tárolását, ezért például míg az 1970-es években általános és dicséretes volt 200 kg-os disznót hizlalni és vágni, ma egyre többen kedvelik a kisebb jószágot, amelyből inkább kettőt vágnak évente. Új jelenség a húsnak való csirke vásárlása és nevelése, néhányan 70–100 darabot tartanak saját részre. Gyakran egyszerre vágják a csirkéket, hogy ne hízzanak el, és fagyasztva tárolják. E szokás igen sok vitát váltott ki az idősek és a fiatalok között. Alig telt el egy-két évtized, hogy végre nem kellett nélkülözni a zsírt, ma már az a gond, hogy a fiatalok szerint ártalmas a fogyasztása: a külföldön dolgozók egyre többen hangoztatják, hogy a zsíros ételek nem egészségesek, mivel ezt látják, hallják azokban az országokban, ahol dolgoznak. A húsfogyasztás növekedése – eltekintve a legmodernebb táplálkozás-egészségügyi trendektől – összességében a táplálkozás színvonalának javulását jelenti egész Moldvában. A falvakban lévő üzletekben megtalálhatók a hús- és zöldségkonzervek,

⁴ Többféle darált hús fűszeres keverékéből parázon sült kis kolbász megnevezése, a magyar nyelvben is így használják, eredetileg románul mititei.

a felvágottak, a fagyasztott áruk, a sajtfélék, a margarin, illetve az olaj, a cukor és a különböző fűszerek.

Annak idején, amikor 1999–2000 telén Külsőrekecsinben jártam, az élelmiszerboltban, még nem találtam zöldbabot vagy borsót. Az eladó szerint senki nem vásárolta. Alig öt év elteltével azt tapasztaltam, hogy a boltokban változott az áru kínálat, többféle zöldségkonzerv kapható és keresik is a falubeliek.

TEREPMUNKA KÜLSŐREKECSINBEN, 2000 TELÉN

2000 telén több mint egy hónapot töltöttem Külsőrekecsinben terepmunkán. Ott-tartózkodásom alatt két családnál laktam, és más családokhoz is eljártam gyűjteni. Mindkét család a módosabb réteghez tartozott. Mindenben próbáltam alkalmazkodni a család életviteléhez, szokásaihoz.

A körülményes megközelítése miatt autóval vitettem magam Külsőrekecsinbe. A falu erdők között helyezkedik el, a dombos vidéken kis patak gyűjti össze a magasból leereszkedő, lezúduló vizeket.

Amikor 2000 januárjában megérkeztem a faluba, minden kis utcán apró patakocskák folytak. Az úton csak nehezen lehetett járni a nagy sár miatt. A keresett családot elég gyorsan megtaláltam, nem ez volt az első alkalom, hogy Külsőrekecsinbe látogattam. Egészen pontosan ez volt a harmadik alkalom, hogy felkerestem a falut. Utoljára 1997-ben esküvőn voltam ennél a családnál, ahol most hosszabb ideig szándékoztam maradni. Itt-tartózkodásom célja az volt, hogy megismerkedjek életmódjukkal, ezen belül szűkebben is táplálkozási szokásaikkal. Tudtam, hogy Külsőrekecsin az elszigeteltsége miatt nem könnyű terep, és azt is sejtettem, hogy életmódjának régiesebb vonásai lehetnek, mint például Pusztinának. Csángó magyarok, de mégis sok-sok egyéni sajátossággal rendelkeznek. A szakirodalom a székelyes csángók közé sorolja Külsőrekecsin lakosságát, ugyanúgy, mint Pusztináét, bár Rekecsinben a középkori eredetű magyar népesítésre telepedtek rá a székelyek.⁵

Hétfő délután volt, amikor a Benke családhoz megérkeztem, és bár a főúton laknak, alig lehetett megközelíteni a telket. A ragadós sarat nem lehetett elkerülni sem az utcán, sem az udvarban. Az utcán megkérdeztem egy arra járótól, hogy valóban itt lakik-e a Benke család, és amikor az asszony igennel válaszolt, kiszálltam az autóból. A gépkocsi azonnal visszafordult és otthagytott a kapu előtt. Ha bátyám, aki a sofőröm volt, nem így cselekszik, én is azonnal visszaindultam volna Pusztinába.

⁵ Pozsony 2005: 231.

A porta

Az udvar, ahová beléptem, nagyon zsúfolt volt. Az istálló és a lakóház egy domb oldalába épült. Az udvaron két hatalmas disznó sétált szabadon, és sok *majorság*.⁶ Az istállóban két tehén és növendék tinó is volt. Az istálló egyik végében volt a csűr, ahol a szekeret tartották, itt a disznóknak is volt elkülönítve egy kis hely, amely pajtának szolgált. Az istálló másik végében a boroshordók voltak. Pince nem volt a háznál. Mint utóbb kiderült, Külsőrekecsinben a pincék az erdő alatt vannak a domboldalba vájva. A ház mögötti meredek domboldalon, kis deszka-épületben volt a kenyérsütő kemence. Pár méterrel feljebb az akol juhokkal és kecskékkal; 5-6 juh és 2-3 kecske a kicsinyeikkel. A portának ez a része gyümölcsös lehetett, most azonban épp a juhok foglalták el. Itt volt az asztagokba rakott széna és kukoricaszár, amely az állatok élelmezésére szolgált. A mellékhelyiség is a dombon volt, nem volt könnyű megközelíteni a sáros meredek hágón.

A lakóházak télen kisebbnek tűnnek, mert ilyenkor a család csak egy vagy két helyiséget használ, ennyit fűtenek ugyanis. Az én szállásadóim lakóháza építészeti szakterminus szerint kétsoros alaprajzú épület.⁷ A második, hátsó sorban kamrák vannak. A lakóház főbejárata az épület hosszú oldalának közepén van, lépcsősen kiképzett feljáró vezet hozzá az udvarból. A lakóháznak ezen a hosszú oldalán, valamint a reprezentatív szoba felőli rövid oldalán megemelt *tötés* van. A főbejáraton át az *eresz* nevű helyiségbe lépnek – amikor ez a bejárat nincs tartósan lezárva, ahogyan én azt télen találtam. Az eresztől jobbra helyezkedik el a *tisztaház* (valóban így nevezik magyarul Moldvában); ez reprezentatív helyiség, nem fűthető. A lakóháznak az eresztől balra fekvő részét keresztfal osztja kétfelé. Az ereszből ajtó vezet az *odáj* nevű helyiségbe, onnan pedig szintén ajtó a *killérnek* nevezettbe. Az udvarból közvetlenül be lehet lépni a *killérbe*. Ott jártamkor csak ezt a bejáratot használták. A *killér* és a tágas *odáj* a lakóház melegíthető helyiségei. A *killér* a fűtött főzőhelyiség. Ebben vaslapos takaréktűzhely állt, füstjét kéménybe vezették. E tüzelőnek *falszóba* (fal + szoba mint szóösszetétel) a neve. Füstelvezetése ugyanis a *killér* és az *odáj* közti válaszfalba van beleépítve, ezért nem egyszerűen *szóba*, hanem *falszóba* a tüzelő neve. Az *odájban* tüzelő nincs, a felmelegedő válaszfal melegíti. A *killérben* főztek, ettek és dolgoztak; ugyanott aludni is lehetett egy ágyban. Ott-tartózkodásom idején az *eresz* tele volt csöves kukoricával, amelyet a padlásról szedtek le, hogy majd alkalmas időben *leverjék*.⁸ Megérkezésemkor, délután három tájt egy fiatalasszonyt találtam otthon a kis gyerekével a konyhában. Konyhának innentől azt a helyi-

⁶ A baromfi csángó nyelvjárási elnevezése.

⁷ Barabás – Gilyén 1979: 63.

⁸ A kukorica neve itt *puj*. Leveréséhez Külsőrekecsinben még egy *lésza* nevű eszközt használnak. A vesszőből fonott *lészába* kerül a csöves kukorica, a csutkát és a szemet egy külön erre a célra rendszeresített eszközzel választják szét egymástól. A szemnyerésnek erre a módjára Pusztinában még emlékeznek, de már nem használják. A felhalmozott kukorica miatt a *tisztaszobába* egyáltalán nem tudtam benézni.

séget (itt *killért*) nevezem, ahol a főzés történik. Alighogy köszöntem és letettem a hátizsákomat, máris előkerültek még hárman, hogy megtudják, mit akarok. Igyekeztem elmondani, hogy jártam már itt egy esküvőn, és megbeszéltem a lányukkal, aki Budapesten tanul, hogy lakhatok itt néhány napig, hétig. Nem emlékeztek, hogy szólt volna a lányuk, de mondták, hogy maradhatok, ameddig akarok. Azt is mondtam, hogy vannak még ismerőseim a faluban és ott is lakhatok, ha úgy gondolják, hogy nem férünk el. Megkérdeztek, kik az ismerőseim, és kérték, hogy maradjak náluk. Már az elején elmondtam, hogy pusztinai vagyok, hogy én is Budapesten tanultam, és most is tanulok, csak messzebb.⁹ Azt nem mondhatnám, hogy nagyon örültek volna az otlétemnek, inkább közömbösek maradtak, pár perc múlva már mindenki ment is a dolgára. Én ottmaradtam a fiatalasszonnyal és elkezdtem kicsomagolni. A hátizsákot nekitámasztottam az ágynak, majd leültem a kályha előtti kis székre, és szedegettem ki a zsákból a dolgaimat. Hoztam élelmet, ruhát, kávéfőzőt, diktafont, fényképezőgépet, fűzetet, írószereket és édességet, melyet ajándéknak szántam. Tulajdonképpen csak az élelmet szedtem ki meg a kávéfőzőt és az édességet a kisgyerekeknek.

Beszélgetés közben kiderült, hogy a kisgyerek két éves, és Adriánnak hívják, az édesanya, Lucia 24 éves, érettségije van, a férje külföldön dolgozik. Éreztem, hogy nagyon figyel, miközben rá-rászól a gyerekre, és tesz-vesz körülöttem. Amikor meglátta a szalonnát, a kolbászt, a friss tojást, amit magammal hoztam, mondta, hogy nem kellett volna, nekik is van bőven. Kérdeztem, hogy hová tegyem? Bevezetett egy ekkor kamrának szolgáló helyiségbe, és ott felraktam egy polcra a falon. Mondtam Luciának, hogy ha kell, én kiszolgálom magam. Nem szólt semmit. Szemmel láthatóan nagyon figyelte a kis kávéfőzőmet. Elmagyaráztam, hogy én nagy kávé vagyok, ezért magammal hoztam, hogy reggelente tudjak kávé főzni. Nem szólt semmit, csak nézte a kávéfőzőt. Kérdeztem, főzhetek-e rögtön egy kávé? Igennel válaszolt, kérdezte, mi kell hozzá? Tűzet rakott a kályhában, vizet is adott. Így én csak odaraktam az edényt és vártuk az eredményt. Lucia továbbra is szorgalmasan font, és figyelte a kávéfőzőt. Amikor kész lett a kávé, abba hagyta a fonást, csészét keresett, kimosta és letette az asztalra. Meg akartam kínálni, de nem fogadta el. Azt mondta, hogy fáj a gyomra a kávétól. Amíg kávéztam és Luciával beszélgettünk, aki továbbra is szorgalmasan font, többször is bejött az édesanyja, Véro néni, megnézte, mit csinálunk, biztatta a lányát, hogy kínáljon meg borral, pálinkával. Mondta, hogy a másik lánya is kávézik, amikor hazajön Budapestről, de ők nem szoktak. Véro néni a borosüvegre mutatott és mondta: „Mű evvel bírunk, mű ezt szeressük!”, majd ivott egy pohárral, és ment is dolgozni. Ugyanígy tett a férje is. Időközönként betért, ivott egy pohár bort, utána ment vissza dolgozni. A borosüvegek az ajtó mögött lévő polcon álltak, és a pohár is mellettük volt. Kétfajta bor volt – színük után ítélve – kétliteres műanyag palackban, és ki-ki abból ivott, amelyikből akart. Érdeklődésemre Lucia elmondta, hogy az egyik fajta erősebb,

⁹ Ebben az időben ösztöndíjas voltam Svájcban.

a másik gyengébb. Amikor kezdett kínos lenni a csend, a gyerekkel próbáltam beszélgetni. Kérdeztem, szereti-e a kekszet, amit majszolgotott. Az édesanyja közbeszólt, hogy „csak olául ért a gyermek, még nem beszélget sokat, s csak tejet akar enni a csicskupából”. Naponta több liter tehéntejet elfogyaszt. Míg kicsi volt, szoptatta, de 7-8 hónapos korában már nem volt elég az anyatej, és pótolni kellett. Míg ott voltam, tapasztaltam, hogy nemcsak napközben iszik az üvegből, hanem esténként is egy félliteres cumisüveggel alszik el.

Az első este

Jó fél óra múlva jött Véro néni, de nemcsak a szomjúság készítette a betérésre, hanem eszébe jutott, hogy vendég van a háznál, nincs kenyér, és meg kellene kínáljanak étellel: „Van pityóka tokán húsval, de nincs kenyérünk.” Próbáltam tiltakozni, hogy miattam ne zavartassák magukat, én szeretem a *málét*, sőt csak itthon esik igazán jól a puliszka. A lánya pillantásából azt éreztem, hogy nem szívesen kínálna meg. Mondtam, hogy nem is volt időm megéhezni, majd eszem velük este. Már lehetett délután négy óra, amikor elhatározták, hogy befűtenek a kemencébe, sütnék bélest és peracet. Véro néni csillogó szemekkel mondta: „Csányunk csak egy kicsi placsitát,¹⁰ se kolákat,¹¹ jó lesz hónapra es a szőlősbe!” Lucia abban a percben lerakta a guzsalyat, helyet csinált a szögletes, alacsony étkezőasztalon, és elkezdte előkészíteni a szükséges anyagokat: lisztet, élesztőt, langyos vizet. Látván a nagy mennyiségű lisztet, 4-5 kg-ot, szóltam, hogy talán sok lesz, megromlik, nem tudjuk megenni! Röviden válaszolt, hogy van elég lisztjük, ha „megrégül, megeszik a disznók”. Lucia nagyon gyorsan dagasztott; tíz perc alatt már kész volt a tészta, és felrakta a letakart tálat a kályhára, hogy gyorsan keljen. Elkészítette az enyhén cukrozott túrót, amelybe tojást is akart tenni, de nem volt. Így örültem, hogy máris fel tudtam ajánlani a pusztinai tojásokat. Kettő elégnek bizonyult. „Télen szűk a tojás” – mondta Véro néni, és kiment megnézni, ég-e a tűz a *kutturban*.¹² Valószínűnek tartom, hogy a túróba egyébként nem szoktak cukrot tenni, mert amikor rákérdeztem, hogy tesznek-e cukrot a töltelékebe, Lucia az anyjára pillantott, és azt mondta „há' igen!” és kissé megcukrozta a túrót.¹³ Egy jó félóra múlva a tészta készen volt, és lehetett készíteni a bélest, a peracet és rakni a nagyméretű (kb. 80x60 cm) tepsikbe. A bélesek tésztáját Lucia kézzel nyújtotta ki a lisztezett asztalon, kevés túrót rakott a tészta közepére, összehajtogatta és rakta a zsírozott tepsibe. *Koláknak* kéttojásnyi nagy-

¹⁰ Plăcintă cu brânză román kifejezésből: túrósbéles, bukta.

¹¹ Kaláknak hívják a kenyértésztából készített perec formájú kenyérféleséget, péksüteményt, románul colac, coláci.

¹² A sütőkemence neve, románul cuptor.

¹³ Utólag tudom, hogy hiba volt kérdezni, de sokszor szerepzarban vagyok, amikor hazai terepen munkát végzek. Most már azt gondolom, magától nem tett volna cukrot a túróba, csak a kérdésem befolyásolta.

ságú tésztát kinyújtott, összefonta és karika formába rakta a tepsibe. Segíteni nem próbálkoztam, fényképezni szerettem volna, de úgy ítélt meg a helyzetet, hogy még túl korai volna.

Véró néni rakta a tüzet a kemencében, és amikor a tepsik tele voltak, kivittük a négy nagy tepsit és egyszerre *bévette a kuttorba*. A hevítés, a kemence melegítése félóráig tartott, a szemet kihúzta a vonó segítségével, a tepsiket egyenként falapátra tette és betolta a kemencébe. Amikor a tepsit a bevető lapátra tette, keresztet vetett mindegyikre, majd kis imát mondott, hogy „legyenek szépek a placsinták és a kolákak”. A vonót és a falapátot felállította a fal mellé: „Így kell a fejkvel felfelé, hogy nőjjenek meg szépen a bélesek, a kozonák, vaj’ amit sütünk!” A kemence körüli helyiség deszkából épült, a fal mellett két kis pad volt. A kemencét agyaggal tapasztották be kívülről, előtte *ponk*, azaz padka, amelyre két tepsit lehetett lerakni, a többi a kis padokra raktuk. A kemence körül kevés hely volt, csak sütésre használták, télen-nyáron. Földpadlója volt, a tetőt zsindelemmel fedték be, a kemencéből a füstöt pléhkürtő vezette ki a szabadba. Nagy ünnepi alkalmakra itt készült a *kozonák*, a foszlós kalács, a *pitán*, a kukoricalepény és a kenyér. Esküvőre, keresztelőre a húsokat is a kemencében sütötték. Amíg megsült az első rend béles, előkészítettük a maradék tésztát is. Amikor a töltelék elfogyott – megítélésem szerint kb. 50-60 dkg túróból, két tojásból 5-10 dkg cukor hozzáadásával készült –, a maradék tésztából készítettünk kolákat. Már segíteni is tudtam, mert Véró néni szolt, hogy megsült az első rend. Behoztuk a konyhába a tepsiket, kirakták egy nagyobb fateknőbe, melyet az ágyra tettek, letakarták ruhákkal, azzal, ami éppen a közelben volt, és újrásíroztuk a tepsiket. Közben Véró néni még egyszer megrakta a tüzet a kemencében. Már csak 10-15 percig kellett hevíteni a kuttort, és vittük is a tepsiket a *tüzelőbe*. Ügyesen kellett egyensúlyozni kezünkben a tepsikkel, hiszen bár csak 2-3 méter volt a távolság a ház és a *tüzelő* között, de igen meredek volt és nagyon csúszós az olvadó hó és a sár miatt.

A készülő tészta illatára egyszerre mindenki a konyhában termett. Nekem széket kellett hozni az *odáj*ból, a nagy szobából, hogy mindnyájan le tudjunk ülni. A *killér*ben hatan ültünk, és szívtuk a finom illatot. Véró néni tejet hozott. Kerestek csészéket és poharakat, kimosták, letették az asztalra, és mindegyiket teletöltötték. Mindenki vett egy-egy bélest a teknőből, tejet az asztalról és evett, amíg jólesett. Jóízűen ettünk, és mindenki egyetértett, hogy ennél finomabb vacsora nem is létezik. Nem ültünk az asztal mellé, hanem ki-ki a saját helyén maradt. Ha elfogyott a béles vagy a tej, vettünk még a teknőből, öntöttünk tejet az edényből, egy 2-3 literes fémfazékból. Megbeszéltük, hogy szépek lettek a *placsinták*, a *kolák*ok, jó volt a liszt, amelyet saját termésből őrltettek a malomban. Jó lenne többször is sütni a kemencébe – mondta a ház gazdája, Anti bácsi –, de sok baj van a sütéssel és nincs idejük, sok a dolog.

Véró néni újra mondta, hogy van még az ebédből, és lehet vacsorázni. Senki nem kért főtt ételt, mindenki jóllakott a frissensült túrós bélesből és a fonott perceből. A kisgyerek a bélest és a peracet csak kóstolhatta, majszolta. Véró néni biztatta a lányát, hogy *rágjon* a gyermeknek. A fiatalasszony nem szolt semmit,

csak elkészítette a két félliteres üveget forralt tejjel. Az egyik üveget a gyerek kezébe adta, a másikat bevitte a szobába, hogy legyen éjszakára is. Fél óra alatt befejeztük a vacsorát. Lucia gyorsan elmosogatott a tálban, amelyben korábban dagasztott. Véro néni hozta a tepsiket a kisült kolákkal és bélessel, a teknőt letakarva berakta az ágy alá, hogy puhuljanak reggelig. Tekintélyes mennyiségű, körülbelül 40-50 béles és percc maradt vacsora után.

A kinti munkából már csak az állatok itatása és a fejés maradt, és az aznapi kinti teendőkkel készen is voltak. Alig volt fél hét, ezért Anti bácsi, Véro néni biztatására, behozott a konyhába egy zsák diót. Péter, legkisebb fiuk – aki 16 éves volt akkor – már kezdte is törögetni kalapáccsal a konyha fapadlóján. Amikor elég sok összegyűlt, Lucia és én odaültünk Péter mellé, a kályha elé dióbelet válogatni. Nemsokára csatlakozott Anti bácsi és a felesége is, akik addigra befejezték a munkát az istállóban. Amikor megérkeztem, láttam a 7-8 teli zsákot a töltésen, a konyha bejáratánál. Most már tudtam, hogy dió van bennük, és hogy a dióbelet eladásra szánják. Amikor jó termés van, akár 10-15 zsák diót is megpucolnak és eladják. A városból, autóval jönnek a cigányok, átveszik a dióbelet, és eladják, többnyire Jugoszláviába. Nem szívesen beszéltek a dió áráról, sem arról, hogy hány kilót adtak el. A zsák diót este tízig megpucoltuk. Mindenki lefekvéshez készült. A dióbelet Lucia belerakta egy műanyag zacskóba és kivitte. A dióhéjat összeseperték, és a kályha előtt hagyták a padlón a tűzifa mellett. Mivel jól ég, reggel ezt is eltüzelik.

A konyhai ágyban Péter aludt egyedül. A szobában volt két ágy és egy kinyitható fotel, amelyet csak bizonyos alkalmakkor használtak. Most ez lett az én ágyam. A másik két ágyon a házigazdák aludtak, illetve Lucia a fiával. Amíg megágyaztak, én kilopózkodtam fogat mosni, és alkalmas helyet keresni a ház mögött, a sötétben nem mertem felmászni a dombra, ahol a *buda* (WC) volt. Mire visszaértem, a szobában már mindenki ágyban volt. Adriánt csalogatták a nagyszülők a saját ágyukba, de nem volt sikeres a próbálkozásuk. Villanyt oltottak és nyugovóra térünk. Éjszaka néha felébredtem a gyerek nyöszörgésére, ami megszűnt, amint megkapta tejesüvegét.

Mindennapok munkái, ételei

Reggel, mire felébredtem, csak a kis Adrián aludt a szobában. A többiek, Lucia kivételével, mind kint voltak az állatoknál. Ígéretemhez és szokásomhoz híven, reggel hétkor a kályha előtti kis széken ültem és vártam, hogy lefőjön a kávé. 10-20 percig ültem, kávéztam, figyeltem a gyors sürgést-forgást. Rendszeresen ki-be jártak a kamrába: Véro néni a tejet odatette fejés után, Anti bácsi ott keresgélte a metszőollót. Ha találkoztak a konyhában, Véro néni mindig érdeklődött, kész van-e az etetéssel, itatással, indulhatnak-e a szőlősbe dolgozni. Fél nyolckor szólt Luciának, hogy rakja fel az üstöt *málét* főzni. Rám nézett a kamraajtóból, nevetett és beavatott a sok járkálás titkába: „Te nem iszol egy kicsi pálinkát? Itt

van benn a pócan!” – mutatta a fejével is – „menny bé te is, ha kell!” Mondtam, hogy most nem kell, és már értem, miért keresték fel oly gyakran a kamrát. Amíg készült a puliszka, beléptem a kamrába és körülnéztem. A kamrának használt helyiségben tartották a pálinkasedényeket (60-80 literes műanyag hordók), a kukorica- és búzalisztet, a füstölt disznóhúst, a káposztás hordót, a száraz babot, a hagymát, a krumplit. A helyiség közepén egy nagy asztal tele volt edényekkel. A falak mellett a padok is megrakva, a fali polcokon kisebb edényekben és üvegekben tej volt, savó, cibre (borcs), tojás, aszalt szilva, som. A pálinka, amelyből ittak, ahogy a bor is, többféle üvegben állt, erősebb is, gyengébb is. Pálinkából volt erősebb, gyengébb, régebbi és idej, lehetett válogatni a háziaknak és a vevőknek egyaránt, ugyanis eladásra is készítették. Lucia szokta kiszolgálni azokat, akik bort vagy pálinkát vásároltak tőlük. Nem értettem meg pontosan, hogy a vevők választották-e az erősebb vagy gyengébb pálinkát, vagy az eladó ismerte a fogyasztók ízlését, és tudhatta, kinek mit lehet eladni! De a borral is így történt.

Nemsokára hívtak enni: „Jöjön maga es enni, met mü sietünk a mezőre!” Mondtam, hogy jókor, korán reggel, kifőzték a málét. Véró néni huncutul nevetett és mondta: „Minnél hamarébb főzük, annál jobb, met akkor vége a pálinkának, többet nem iszunk pálinkát! Ebéd után bort iszunk, s az jobb, avval tudunk dogozni. A sok pálinkától ellágyulunk!” Az asztalon gőzölgött a puliszka *lapító*ra (deszkára) borítva. A lapító nyelére kötött cérnával Lucia felszeletelte a málét, Véró néni az asztal közepére egy darab kartonra tette a nagy serpenyőt, amit akkor vett le a tűzről. A serpenyőben igen kiadós tojásrántotta volt sok szalonnával, kolbásszal, oldalassal és füstölt karajjal, apróra vágva, hogy egyszerre lehessen *befalni*. Egy mély tálban savanyú fejes káposzta volt, amelynek egy részét apróra szeletelték, hogy lehessen venni, tépni belőle. Az asztal köré ültünk, keresztet vetettük és elkezdtünk enni. Nekem külön tányért és villát adtak. A család kézzel evett, csak az használt kanalat, aki kanalazott a finom káposztaléből is. Én használtam a villát, de leginkább kézzel fogtam a puliszkát és mártogattam a zsírt, a tojásdarabokat. Véró néni rám nézett és biztatott, hogy egyek még, rakott a tányéromba kolbászt, húst. Amikor mindenki jelezte, hogy jóllakott, a serpenyőben még mindig volt étel, mégis hozott Lucia egy tányérban túró és tejet is, hogyha esetleg valaki mást is enne, akkor legyen az asztalon. Csak Anti bácsi mártogatott túró meleg máléval, más nem kért. Evés közben és utána is mindenki bort ivott. Miután keresztet vetettünk, megköszöntem „Isten fizésével” az ételt, és elindultam a vizesvödör felé, hogy igyak. A vödör mellett nem találtam sem csészét, sem poharat. Amikor észrevették, hogy mit akarok, mondták, hogy a vödör nem tiszta – én is láttam –, a víz nem iható, csak mosásra használják. Találtam egy tiszta csészét és kintről hoztak nekem vizet. Azt mondták, hogy senki nem iszik vizet a házban, ezért nincs tiszta edény, tiszta víz, tiszta kanna a vizes vödör helyén. A korai ebéd után, gyorsan pakoltak a tarisznyába bélest, peracet, túró, szalonnát, hagymát, maradék puliszkát, két flakon bort, és elmentek. Pálinkát nem vittek magukkal. „A pálinkával nem dogozal, az nem jó a mezőre, az csak itthon, étel előtt!” –

válaszolta kérdésemre Véro néni, és már ment is ki a kapun a férje és Péter után, aki a juhokat és a kecskéket vitte ki a legelőre. Lucia rendet rakott a konyhában és a szobában, ahol aludtunk, és előkészítette a gyerek ruháit és lepedőit, hogy mosson. A gyerek étkeztetése egyszerűnek tűnt. Tej volt bőven, viszont a sok folyadék miatt nagyon sokat kellett mosni a kis Adriánra. Sem eldobható pelenkát, sem bilit nem használt, így maradt a kis nadrágok és a lepedők állandó mosása, mosógép nélkül, a kútról hozott vízzel. Nem sok esélyem volt étkezésről, főzésről beszélgetni a fiatalasszonnyal, aki még nem tudott elfogadni. Diót törtem, a gyerekekkel foglalkoztam és elkezdtem fogni. A fonás volt az egyetlen dolog, amelyre Lucia pozitívan reagált. Elkezdett nevetni, megdicsért, hogy elég jól csinálom. Utána, mintha kicserélték volna! Elkezdett beszélgetni, érdeklődni, próbálta megérteni, mit tanulok, mit csinállok. Elmesélte szinte az egész életét. Hívott, hogy kísérem el a pincéhez, mert fogytán a krumpli, és ha elromlik az idő, nehéz eljutni érte. Már jóval elmúlt délután kettő, amikor szólt, hogy egyek valamit, ha éhes vagyok. Az igaz, hogy az édesanyja is mondta, hogy ne éhezünk, tudjuk, hol van a béles, a *pityóka húsva*. Én ettem egy túrós bélest tejjel, és elindultunk a pincékhez, a gyerekekkel együtt, akit inkább ölben vittünk a nagy sár miatt. A család pincéje nem volt messze, kb. 15 percnyire a háztól. Az ajtón igen régi fazár volt, amelyet életemben először láttam használatban. A pince olyan volt, mint egy kis barlang: az első része tágas, magas, állva tudunk járni benne, utána viszont egyre szűkebb és alacsonyabb lett. Csak annyira mélyen ástak a domboldalba, amennyire szükségük volt. A pincében krumplit tároltak, céklát, szózott martilaput. Sem bort, sem savanyúságot nem tartottak itt a távolság miatt, és a tolvajoktól is féltek.

Mire hazajöttünk az 5-6 kg krumplival, már megérkezett Péter két kisfiúval, akik segítettek őrizni a juhokat. Lucia megkínálta a fiúkat itallal. A gyerekek pálinkát kértek, és Lucia adott 2-3 pohárral mindegyiknek. Ez volt a fizetség, hogy Péter helyett őrizték a juhokat. Kérdeztem, hány évesek, mert szerintem tíz év körüliek lehettek. Lucia azt mondta, hogy nagyobbak, csak kis növésűek, de egyébként tízévesen már megisszák az italt, főleg a fiúk. A krumplit a kamrába vitette be velem. Ebből arra következtettem, hogy a mai vacsorához kell. Nem maradt sok idő főzni, mivel a szőlősből megérkeztek Lucia szülei is. Lepakoltak a töltésre, és kérdezték a lányukat, hol tart a napi teendőkkel: az állatok ettek-e, kik jártak náluk, voltak-e cigányok a faluban dióért? Véro néni kihozott fél liter pálinkát, és beszélgetés közben poharazgattak Anti bácsival. Egyszer Anti bácsi, egyszer Véro néni „dicsérték az Urat”. Külsőrekecsinben minden pohár ital fogyasztása előtt köszöntőt mondanak: „Dicsértessék a Jézus Krisztus!” – és a jelenlévők válaszként mondják: „Mindörökké!” vagy „Dicsértessék!” A szülők Péternek nem adtak pálinkát, aki 16 évesen csak 10 évesnek nézett ki.

A szőlőben a karókat, a *herágot* szedték ki. Azt fontolgatták, hogyha ilyen marad az idő, elkezdik a metszést és a trágyázást. A *púj leverése* ráér akkor, amikor rossz idő lesz. Amikor a pálinka kezdett kifogyni az üvegből, Véro néni tréfásan megjegyezte: „Na, immá legyen elég a dicsértessékből! Induljunk itatni, fejni!

De, mit eszünk? Tedd oda az üstöt málénak s lesz valami!” Mindenki indult a feladat teljesítésére. Anti bácsi ment itatni a teheneket, Véro néni megetette a disznókat és a majorságot. Lucia és én magam mentünk a konyhába.

Lucia a gyereket az ágyra tette. A puliszkafőző üstből kikaparta vaskanállal a *málékaréjt*, kimosta, és kb. 2 liter vízzel fölrakta a kályhára. Én – jobb híján – szívesen raktam tüzet, és érdeklődve vártam, hogy mi lesz a gyors vacsora. Ilyenkor Lucia nem beszélgetett, csak jött-ment, mindig tett-vett valamit a konyhában, a kamrában. Kimosta a gyermek két tejesüvegét, lisztet szitált a készülő puliszkának, *meghintette a málét* – azaz lisztet szórt a puliszka vizébe, hogy lássa, mikor forr a víz –, letakarította az asztalt, középre tette a *lapítót*. A kamrából egy négyliteres edényben kihozta a maradék húsos pityókalevest megmelegíteni, meg egy fej savanyú káposztát. Ezért nem főzött, mert volt a hétfői ebédből, amit csak melegíteni kellett és pótolni valamivel. Fél óra után az édesanyja bekibált – „Felvetted-e a málét?” Épp azt csinálta. A lobogó vízbe tette bele a lisztet. A dióhéj nagyon jól égett, így 10-15 perc alatt kész lesz a puliszka – fontolgattam magamban. Most rajtam volt a sor, hogy megfigyeljem, tud-e puliszkát főzni, ahogyan ő is figyelt, amikor én fontam. A liszt-*vetégetővel* háromszor rakott lisztet az üstbe, és utána a *málékeverővel* kétfelé választotta az egy csomóban belerakott lisztet. Erre mondják, hogy „elvágtá a málét”. Hagyta rotyogni, főni 5-6 percig, és akkor a keverővel kezdte szétdarabolni a két csomóban lévő lisztet, további kis csomókra. Erre mondják, hogy *összetörte a málét*. Ez is eltartott 2-3 percig. Utána gyors mozdulatokkal kezdte *keverni a málét*. Keverés közben hagyta picit sülni, *süllögni* a puliszkát és tovább folytatta. Keverés közben irányt váltott a puliszkakeverővel: keverte előre is, hátra is. Amikor eléggé simára keverte – azt lehet érezni a keverővel, hogy vannak-e benne kis csomók, *bogak* – megadta a formáját a *lapeckával*. Ez egy fából készített kis, lapátszerű eszköz, amit csak puliszkafőzéshez használnak. Amennyire lehetett, leválasztotta az üst oldaláról a szilárd, nem túl kemény puliszkát. A végén a *lapeckát* beleszúrta kétszer a puliszka közepébe, keresztet rajzolva a puliszkára. Még egy-két percig hagyta az erős tűzön *süllögni a málét*, és kiborította az asztal közepén lévő lapítóra. Amikor a puliszka könnyen kijön az üstből, *kiborúl*, az azt jelenti, hogy jól megfőtt, jól készítették el. A fiatalasszonynak jól sikerült a puliszkafőzés: mintha tudatosan csinálta volna a bemutatást. A puliszka készítése a fiatal lányoknál fontos kifejezője az ügyességüknek, és annak, hogy készen állnak-e az *eladásra*, azaz a házasságkötésre. Nem véletlen az a szólás, hogy „málét nem tud főzni, de férjhez akar menni!”

Nem szóltunk, hogy kész a *málé*, mégis egyszerre mindenki bent volt, és keresgélte a helyét az asztal körül. Ketten az ágyon ülve is elértük az asztalt, Péter és a szülei székekre ültek az asztal körül. Lucia két *tálba* – ez körülbelül kétszer nagyobb, mint egy mélytányér, és ezt használják a levesek tálalására – húsos pityókalevest rakott. Egy tányéron túrórt hozott, a savanyú káposztát felvágta és kanalakat rakott az asztalra. Mindenki keresztet vetett, hogy *nyúlhasson az ételhez*. A kis Adriánnal többször is el kellett ismételnit a keresztvetést, de nem

evett rendszeren, nem is kínálgatták túl sokáig. A puliszkának csak a felét szeletelték kockákra, hogy hamarabb kihűljön, és könnyebben lehessen törni belőle, a másik része egyben maradt. A szeletelt *máléból* kézzel törtünk, de kanállal is kerekítettek belőle darabokat. A kolák is a közelben volt és kínálták, de mindenki a meleg puliszka mellett döntött. Mivel a túró is elejétől az asztalon volt, Véro néni azzal kezdte az evést. Közelebb is volt hozzá a tányér. A többiek a krumpelit kanalazták, és ettek mellé a káposztából vagy a levéből. Amikor a krumpelit kifogyott a tálból, kiszedték a feldarabolt füstölt csontot, amelyen szűkösen hús is volt. A húst lerágták vagy ujjukkal leszedeggették a csontról, sóba mártották, és puliszkával megették. Az egyik kezükben a darab csontos húst tartották, a másikban fogták a *málét*, rendre haraptak mindegyikből. Ha közben bort ittak, akkor az asztalra rakták, ami épp a kezükben volt: kanál, puliszka, hús, káposztacika. Amikor felszabadult a kezük, folytatták az evést.

A gyereket kis húsdarabkákkal kínálta hol az édesanyja, hol a nagyanyja, nem sok sikerrel. Sokszor az üres puliszkát jobban kedvelte a gyermek, főleg ha saját kezébe foghatta. Nem engedték gyurmázni a puliszkával, a nagyanyja szigorúan rászólt: „Nem szabad! Vétek az áldott málével játszani! Nem lehet csúfolkodni az ételvel!” Véro néni megint megemlítette a *rágást*. Rám nézett, s elmondta, hogyan etették a kisgyereket az ő korában: „Amikor leültünk enni, hamarébb es a bubának rágtunk, hogy ne bőgjön. Úgy nézett a szemembe, se várta a szájamból az ételt. Jól megrágtuk, apróra s beszúrtuk a szájába, s úgy adtunk enni a kicsikének, amikor nagyobbacska nőtt, s a csics nem vót elég! A mostaniak nem éppé' akarják, szégyellik! A tejtől sokat huggyik a gyermek! Egész nap csak mosnak!” Lucia szigorúan ránézett, és megjegyezte, hogy az régen volt, most másképp van. Most van keksz, gríz (búzadara), azt főzik bele a tejbe, „annyit nem mocskolkadnak, mint régebben.” Elvértve, de Pusztinában napjainkban is lehet látni kismamákat, akik a 9-10 hónapos babáknak *rágnak*, és így etetik őket. Amit épp a nagyobbak esznek, abból kap a kicsi is, de csak miután az anyja jó apróra megrágta a saját szájában. Ezt a nyilvános étkezéseken (tor, lakodalom) még ma is látni lehet. Az 1970-es évek végéig általános szokás volt Pusztinában. Napjainkban az orvosok higiéniai okokból nem javasolják.

Amikor befejeztük az étkezést, keresztet vetettünk, én megköszöntem a részemet a háziaknak, ők megköszönték imádságban: „Isten fizesse, hogy a mái napra es kirendeltes a mindennapi falásunkat.” Utána mindenki kezet mosott, és közösen elraktuk az asztalról a kiürült tálakat. A tányért a túróval és a maradék káposztával a kamrába vitték, a maradék puliszkát letakarták a *málétakaróval* és az asztalon hagyták. Lucia a kályhán lévő puliszkafőző üstben elmosogatott. A zsíros mosogatóvizet a moslékosvödörbe öntötte, a kimosott tálakat, kanalakat az ajtó mögötti polcra rakta. Az asztalról letörölte a puliszkamorzsákat, az ételmaradékot, mindent a markába gyűjtött és azt is beledobta a moslékosvödörbe. Az asztalt visszatolta a helyére, és „elseperte az asztal helyét”. A földön csontok voltak, amit a macska nem tudott megenni, meg puliszkadarabkákat. A földről felsepert maradékot a szeméttel együtt kivitte, és kint dobta el. „Azt felszedik reg-

vel a tyukak” – mondta Véro néni, és kérdezte, hogy Pusztinában is ez a szokás? Aztán elmondta, hogy „evés után az asztal helyét el kell seperni, az ételes edényeket el kell mosogatni, me’t ha nem, a Szűz Mária egész éjjel ott ül és sír! Se nagy vétek, se számát vettük, hogy nem tudunk jól alunni éjjel, ha nem takarítsuk el az ételmaradékot az asztalról s a fődről!”

Vacsora után ismét a diótörés következett. Még maradt 5-6 zsák dió a töltésen, és igyekeztek a végére érni a diótermésnek. Fáradságuk ellenére tehát Anti bácsi hozott egy zsák diót, körülültük, csak Péter akart meglépní, de sikertelenül. Az édesanyja észrevette, és nem engedte el a faluba, a bárba, ahol találkozni akart a többi fiúval. Beszélgetés közben Véro néni szóba hozta a másnapi ebédet: „Mi legyen hónap az étel?” Éreztem, hogy tőlem várnak ajánlatot. Én Anti bácsit biztattam, mint a ház urát, hogy ő mondja meg. Anti bácsi keveset beszélt, és szerettem volna őt is bevonni a társalgásba. Röviden válaszolt: „Hakarmi, csak étel legyen!” Véro néni panaszkodva mondta, hogy a lányai nem szeretnek főzni. Sokat dolgoznak, bármit megcsinálnak, csak ne kelljen „ételt csinálni”. Enni se szeretnek: „inkább nem esznek, azért ilyen hitványak!” Anti bácsi megjegyezte, hogy az étellel sok dolog van, „az idő tőtés, s akkor marad el a dolog!” Lucia mondta, hogy hoztunk krumplit a pincéből. Úgy tűnt, ezzel kimerítettük a holnapi ebéd megbeszélését. A zsák diót nem fejeztük be. A nagyszülők készültek lefeküdni, fáradtak voltak, a szőlőig sokat gyalogoltak, és a hideg meg a szél kivette az erejüket. Ezért aznap korábban akartak lefeküdni. A nagyobb szobában tévé is volt, bekapcsolták, az ágyból nézték vagy egy félóráig és elaludtak. Amikor mindnyájan lefeküdtünk, a kis Adriánnak akkor volt a legnagyobb kedve játszani a nagyszülőkkel és az anyjával. Villanyoltáskor mindig sírt.

Szerdán reggel arra ébredtem, hogy készül az étel. Véro néni már odakészítette a krumplit a nagy serpenyőbe. Elégedetten mondta, amikor kimentem a konyhába, hogy kitalálta, mit főzzön: „Rántott pityókát, egy kicsi jó sózalékval, muraturával.”¹⁴ Még nem volt 8 óra, és kész volt a puliszka. A harmadik napra már volt bátorságom, és kimentettem magam a számomra korai étkezés alól, pedig nagyon finom illata volt a *rántott pityókának*. Megígérttem, hogy kiszolgálom magam, ha éhes leszek; most nem tudok enni, majd később. Az étkezésnél különös volt, hogy bár főztek meleg *málét*, mégis a maradék hideg puliszkát ették. Véro néni észrevette, hogy nézem a hideg puliszkát, és biztatott, ha én is kérek, akkor most üljek az asztal mellé, mert elfogy, és nem kapok. Mondtam, hogy nem kérek, de nem értem, miért nem esznek friss, meleg puliszkát? – „Met mü a hideg málét jobban szeressük. Másszor este főzünk nagyobbat, hogy maradjon, hogy reggel legyen hideg málé. Hidegen jobban szeressük!”

Ez teljesen új volt számomra, és ellentétben állt saját tapasztalataimmal. Nemcsak Pusztinában, hanem más falvakban is köztudott, hogy nincs jobb a meleg *málénál*. A hideg puliszkát általában a kutya vagy a baromfi kapja. Ha spórolni kell a puliszkaliszttal, akkor inkább újra főzik a megmaradt hideg puliszkát:

¹⁴ Zsírban pirított, párolt, szeletelt krumpli, savanyúsággal, románul muratura.

a puliszka vízbe beleaprítják a megmaradt hideg puliszkát, és kevés liszt hozzáadásával újrafőzik. Nem általános az eljárás, de ismert. Most itt a hideg puliszkához is túrótt ettek, és üstben forralt tejet, amelyet tálba öntöttek, a puliszkát beleaprították, és úgy kanalzták. A zsírban párolt, apróra szeletelt krumplihoz savanyúságot ettek. A *sózalék* vagy *muratura* zöld paradicsom, uborka és dinnye, amelyet sóval és fűszernövényekkel készítenek télire hordóban vagy 10-15 literes fedeles üvegekben. A savanyúságot is közös tálban rakták az asztalra. Apróra vágják, hogy lehessen a levélvel együtt kanállal enni. Néha nagyobb darabokra vágják vagy egészben hagyják, akkor kézzel fogják, és harapnak belőle. Van, aki így szereti. „Így szoktuk” – mondják az idősebbek. Véro néni harapni szerette.

A tarisznyába ugyanaz került, mint előző nap: túró, szalonna, hagyma, puliszka, de még tejet is vittek. A béles és a percc mellé kellett a tej is. Az ebéd-ről maradt tejet műanyag palackban vitték a szőlőbe. A napi folyadékot kiegészítette még 4 liter bor is. A juhokat vitték *szedegetni* a mezőre, így Luciának csak a teheneket és disznókat kellett megetetnie. Édesanyja javaslatára/utasítására estére *káposztát húsval* kellett készítenie. Dél tájban megkérdezte, hogy akarok-e enni, mert nekem is hagytak *pityókat*. Elfogadtam, és hogy ne egyek egyedül, a kis Adriánnak is adtam krumplit, puliszkát és bélest. Kis darabkákat raktam elé az asztal szélére, és játékosra fogva az evést: egyet ő, egyet én. Elég jól evett. Az édesanyja figyelmesen követte a dolgot, és mondta, hogy így szereti a gyermek, de neki nincs ideje ilyen sokáig kínálgatni. Délben, amíg a gyerek aludt, Lucia elvitt, és megmutatta a saját házukat. Alig 50 méterre volt az édesanyja házától. Új ház volt, egy szoba be is volt rendezve, lehetett lakni benne. Lucia mégis a szüleinél lakott gyermekével. Elmondta, hogy a férje Olaszországban dolgozik, és kevésbé féltékeny, ha ő a szüleinél lakik. Megmutatta a garázst, ahol egy autó is állt, de nem használta senki. Ő azért nem szerez jogosítványt, mert a faluban megszólnák, de a férje sem akarja, hogy autóval járjon. Nagyon spórolnak. Lakást akarnak vásárolni Bákóban, hogy a gyerekük ott járjon majd iskolába. Neki volt munkahelye, óvónő volt. Azért hagyta abba, hogy meg ne szólják a faluban, hogy rászorul az óvónői fizetésre. Hazafelé még egy régi házat mutatott a közelben, amelyet nemrég vásároltak meg. Ott akartak bárt nyitni. Csak a férjét várta haza, hogy hozzon még pénzt. A férje is a faluból való. Mikor összeházasodtak, a Zsil völgyében dolgozott a bányában, ott laktak egy ideig. Amikor a bányát otthagya, hazaköltöztek. Itthon akarnak maradni, „csak kéne pénz, hogy valaminek fogjunk!” Vállalkozni szeretnének, még nem tudják mit, de reménykednek, hogy valami kialakul.¹⁵ Örültem Lucia terveinek és a beszélgetésnek. Gyorsan eltelt az idő, sietni kellett a vacsorával.

¹⁵ 2005 márciusában újra jártam Külsőrekecsinben. Luciáék sikeres vállalkozók lettek: egy többszintű épületben vegyesboltot és bárt üzemeltetnek.

A főzés

Lucia három óra körül kezdte összegyűjteni a főzéshez szükséges alapanyagokat, edényeket. A puliszkás deszkát és a tányért – melyben keksz és krumplidarabkák voltak a gyermeknek – az asztról áttette egy másik, magasabb asztra, és letörölte. A kamrában feldarabolta a füstölt csontot – ránézésre lapockacsontnak véltem –, amikor rá is kérdeztem, azt válaszolta, „hál”, ami azt jelenti, igen. Hatliteres fémedénybe rakta, vizet öntött rá, és felrakta a *plitra*.¹⁶Hozott egy nagy fej savanyú káposztát, vizet öntött rá, kimosta egészben, kinyomkodta a levét, lecsepegtette, és az asztra rakta. A kamrából hozta a *szátert*,¹⁷ és az asztal közepén kezdte feldarabolni a káposztafejet: kettőbe, négybe, majd kivette a torzsáját, meghámozta és a gyerek kezébe adta, aki ott botladozott körülötte. Megszokott, gyors mozdulatokkal kezdte vágni a káposztát. Ha nagyon szétterült az asztron, újra összegyűjtötte az asztal közepére, és folytatta, míg végül egészen apróra feldarabolta. Közben az asztról a lé kezdett csepegni a padlóra, ezért a vödört, amelyben behozta és kimosta a káposztát, betette az asztal alá, hogy abba csepegjen. A húst kivette a meleg vízből, a füstös, zsíros levet a vödörbe öntötte. Az apróra vágott káposztát két kézzel jól kicsavarta és rakta is rá a csontra. Amikor mind belerakta, felöntötte vízzel, rakott bele füstölt szalonnadarabokat, és *kidugta* alatta, azaz félrehúzta a tűzhely karikáit egy fogóval, hogy érje a láng. Most rajtam volt a sor, raktam a tüzet, hogy gyorsan forrjon fel a *káposzta húsva*. Jól végeztem feladatomat, negyed óra múlva az egész konyha megtelt finom káposzta- és füstölthús-illattal. Lucia vizes ronggyal letörölte az asztalt, összesöpörte földre lehullott ezt-azt, feltörölte az asztal alól a káposztából kifolyt levet és kész volt a rend. Ment is enni adni a teheneknek, és egyúttal kivitte a vödört a mosogatólével, és kiöntötte a kerítés tövébe.

Visszafelé jövet hozott a kezében szárított kaprot és csombort, és azt is belerakta a fazékba. Ettől pár perc múlva még illatosabb lett a konyha. Lucia megkérdezte, hogy akarok-e tévét nézni, mert van valamilyen sorozat szerda délután. Mondtam, hogy nem ragaszkodom hozzá, én inkább rakom a tüzet. Ő átment a másik szobába, leült a televízió elé, a gyerek is utána ment, és ott játszott. Napközben senki nem ment be a szobába, csak este lefeküdni, ezért a konyha szűknek tűnt. Most, hogy egyedül maradtam, láttam, hogy nem is olyan kicsi. Volt két asztal, egyik alacsony, az szolgált étkezésre, a főzés előkészítésére, a másik magasabb, hosszúkás, az mindig tele volt tálakkal – üressel, telivel, tisztával vagy szennyessel –, pohárral, csészével, a gyerek tejesüvegeivel, de még ruha is akadt rajta. A kályha foglalta el a legtöbb helyet. Ez választotta el a két szobát, de ugyanakkor fűtötte mindkettőt. A konyhában, a falon volt két polc, tálásra emlékeztettek funkciójukban is: tál, tányér, fedeles üveg volt

¹⁶ Ez a kályhán lévő főzőlap, amelyen három szabályozható lyuk van. A nyílásokat karikák fedik, ezek félretolásával az edényt be lehet eresztetni, így közvetlenül érik a lángok, és gyorsabban fő az étel. Neve a román *plită* szóból származik. (Kós 1981: 447.)

¹⁷ Zöldségapritó vaskés; akinek nincs, baltát vagy bárdot használ helyette.

rajtuk. A polcok igen egyszerűek, festetlenek voltak. A bejárati ajtótól balra állt a vizes vödör – nem iható vízzel – egy kétszintes, széles polcszerűségen. A vödör mellett volt a mosdótál, a szappan és más edények. A polc tetején álltak a borosüvegek, tele vagy épp üresen, mellettük pohár. Amikor valamelyik kiürült, rögtön újratöltötték; többnyire Lucia figyelte és töltötte meg, de Véro néni is szokta. Nem véletlenül volt a bor a felső polcon, valóban víz helyett itták. A gyerekek is adtak: „ennyitől semmi baja nem lesz, rosszabb, ha megkívánja, akkor lebetegedik” – mondogatta a nagyanyja és az édesanyja is. Az ajtótól jobbra a falon volt egy fogas, amelyre a *vüselő gunyákat* akasztották. A fogas alatt kis pad állt, alatta cipők. A kályha előtt egy alacsony szék állt, és volt még másik kettő is, amelyeknek nem volt állandó helye a konyhában. Az ágy egyszerűes volt, de ketten is elfértek rajta. Az ágy alá mosótálat tettek; most épp a teknő volt ott a maradék bélessel és kaláccsal, de cipők és gumicsizmák is heverték mellette. A kályha előtti keskeny padkán *ponkon* volt a *fogó*, a piszkavas és az én kávécsészém. A sütő fölötti részt *cserépnak* vagy *pricsnek* nevezik, ott tartották kis fateknőben a szitált puliszkalisztet a keverővel és a *lapékával*. A *cserép* jó szárítóhely a pelenkáknak, este pedig a zokniknak. Mindig jó meleg, de nem forró és nem éget. A macskák kedvenc helye, ahol megengedik nekik. A konyhának két ablaka volt és három ajtó nyílt belőle. A bejárati ajtó az udvarra nyílt, az ajtó előtti „töltésen” kis lábtörlő, de azért elég sok sár került a deszkapadlóra is, néhol ki se látszott a padló alóla.

A káposzta csendes rotyogását és elmélkedésemet megzavarta a kinti zaj. Lucia azonnal kikapcsolta a tévét, és jött is megnézni, kik jöttek. Megérkeztek a szülők, akik a szülősből dolgoztak, és jöttek a hazatérő juhok is. Lucia kedvesen hozta is a pálinkásüveget, s egy poharat, kezdődött az Úr dicsérése. Sorra töltötték a poharakat, és egymás után itták ki. Éhesek voltak, s kérdezték, mi lesz a vacsora. Örvendtek is a készülő káposztának. Véro néni meg is jegyezte, „hogy erőst jó bűze van a káposztának, ha van benne egy kicsi füstölt csont!” Sürgette is a lányát, „hamar tejed fel az üstöt málénak!” A puliszka fő meghatározója volt a vacsorának, amikor kész volt, mindenki leült az asztal mellé. A káposzta megfőtt, Lucia különösebben nem is ízesítette semmivel. Leve se túl sok, se túl kevés nem volt, éppen csak takarta a húst, a káposztát. Véro néni megkóstolta és jónak találta: „Elég jó sebes, só nem kell több, se jó zsíros!” Mindenkinek ízelt a vacsora, most nem kellett senkinek sem túró, sem tej. Lucia a húst külön tálba rakta, mert a nagyobb csontok miatt kevés káposzta fért volna a lábosba. A húst és a főtt szalonnát is sóba mártották, úgy ették. A káposztát kanállal ettük, a húst kézzel. Ez az étel átmenet a Magyarországon ismert káposztaleves és káposztafőzelék között: akkor jó, ha a leve „éppen csak ellepi a káposztát és a húst.” Vacsoránál rendszeren fogyott a bor, „a víz es jó, ha van miután meginni, de hát osztá a bor?!” – jegyezte meg Véro néni tréfásan és sajnálkozott, hogy vacsora előtt nem törtünk diót, mert „teli hasval nem lesz szapora a dolog”! Nincs kedvük dolgozni. Azt gondoltam, hogy ezt is tréfának szánta. Másnap este kiderült, hogy nem volt tréfa, akkor ugyanis vacsora előtt behozatta a diót Anti bácsival és

a felét megtörték, amíg készült a vacsora, illetve nem nagyon készült, mert csak puliszkát kellett főzni.

Az idő továbbra is szépnek ígérkezett, ezért a következő napon is a szőlősbe mentek, előkészíteni a metszést. Szokatlanul meleg idő volt, s Véro néni kezdett aggódni, hogy megavasodik a disznóhús és a csont. Nagy disznót vágtak, több volt, mint 200 kg. Azt fontolgatta, hogy meg kellene főzni a csontokat, így szombatra cibrelevest vettek tervbe. Kérdésemre csodálkoztak, hogy nem ismerem a cibrelevest. Elmagyarázták, hogy azt is füstölt csontból készítik, csak *cibrével*, *se zárzávatval*, azaz sóban tartósított, apróra vágott zöldségekkel, „se laskát es vetnek a levébe, az jó sebes, se mongyák neki olául csorba, vaj bors.” Mindent értettem, de a *cibre* megnevezés ismeretlen volt számomra, többször hallottam a faluban, de mindig a pusztinai *cibrére* gondoltam. Pusztinában a *cibre* aszalt szilvából főzött leves, amelybe a végén hagymát vágna és hidegen böjtös ételként fogyasztják.

A húsokról lévén szó megkérdeztem, hogy mi lesz a sok kolbással, oldalassal, szalonnával, amelyek a kamrában az asztalon voltak. Azokat február végén szokták zsírba lesütni. „Darabakra vagdaljuk, se megpergeljük szalonnával, akkor nem romlik el, van nyáran es. A szalonnát, ha marad, akkor belé rakjuk sós vízbe, de a csontok hamarébb megavasadnak, met van az a verő a csontba s azt nem éri a só. A csontokat meg kell enni ilyenkor!” Továbbra is az ételek felől érdeklődtem – most legalább nem gondolhatták, hogy azért beszélek az ételről, mert éhes vagyok –, hogy mivel főznek még csontot? „Hát nem látta? Pityókával, káposztával cibrelevest, babval es erőst jó, kurta lére, olyan pergelt bab, ugy mongyuk. Főzünk szilvával, somval, de a legjobb aszalt szilvával levesnek.” Most rajtam volt a sor, hogy beszámoljak a pusztinai ételekről. Véro néni volt a legnyitottabb, mondta, hogy ő azt akarja tudni, hogy ahol én járok, milyen ételek vannak, mit esznek az emberek? Elég nagy bajban voltam, hogy milyen ételekről beszéljek, hogy a munka is menjen, és ne is untassam a társaságot. Svájc jobban érdekelte őket, mint Magyarország, ezért a svájci sajtokról meséltem, főleg arról, hogy ott az érett sajtoknak milyen erős az illata. Hogy olyan a *bűzik*, mint a rekecsini túrónak, olyan jó messzire érződik. Jól szórakoztak a párhuzamon, de igazat is mondtam, mert valóban az itteni csípős túró illatát éreztem a francia üzletek sajtrészlegein. Most már végképp nem tudom eldönteni, hogy a francia sajtok és a rekecsini túró illatosak-e vagy bűdösek. A faluban azt mondják, hogy a túrónak *csípős bűze* van, de illatot értenek a *bűz* szó alatt. Például a kölnire is azt mondják *jó bűzü víz*, ezt Pusztinában is így használják. A svájci étkezés másik nagy meglepetése a kenyérfogyasztás volt. Egész pontosan az, hogy ott nem esznek kenyeret az ételhez, és alig-alig esznek levest.¹⁸ „Nem vétekelik megenni az ételt magára, azt mű véteknak mongyuk, hogy csak úgy enni a kőcséget magára, pulicka nélkül!” – csodálkozott Véro néni. Anti bácsi vetett véget a nagy csodálkozásnak, hogy egész éjjel ételekkel foguk álmodni, és indult lefeküdni. Mintha

¹⁸ Ősztöndíjas időszakom alatt több mint három hónapig egy étterem konyháján dolgoztam, ez idő alatt egyetlenegyszer főztünk levest, amikor ősz elején lehűlt az idő. S az ismerős családok is csak úgy emlegették a levest, mint amit a nagymamájuk főzött utoljára, amikor még szegények voltak.

erre várt volna mindenki, szedelőzködtünk, elsepertük a dióhéjat a sarokba, rendet raktunk és bevonultunk az *odájba* aludni. Reggel hét órakor megint csak én voltam a szobában és a kis Adrián, a többiek mind kint voltak és siettek a reggeli teendőkkel. Lucia a konyhában készítette a nap megkezdéséhez szükséges enni-valót, Véro néni látogatta a kamrát, és néha sürgette a puliszka főzését, hogy indulhassanak a mezőre. A nagy serpenyőben készült a *pergelés*: szalonna kockára vágva, kolbász, oldalas és *nyulóka*, azaz füstölt, csont nélküli karaj, mind szép apró kockákra vágva. A vegyes húsok illata igen finom volt, ezért én is készültem enni. Téli időszakra jellemző ez a *pergelés*. Csak télen készítik, amikor a kolbász, az oldalas és a karaj nincsen lesütve és eltéve zsírban a nyárra. Pusztinában *rántott húsnak* hívják és a legkedveltebb ételek közé tartozik. Puliszkával és savanyú káposztával szokás mártogatni a kolbászos, oldalas ízű zsírba. Ezt tettük mi is az asztal körül. A maradék húst, kolbászt belesomagolták a meleg *máléba* és betették a tarisznyába a többi étel mellé. A serpenyőt visszatették a helyére, a zsírt nem szokás belőle kimosni, úgyis zsíros kerül legközelebb bele. Ahogy az várható volt, a kolák és a béles már ehetetlen volt, ezért a moslékosvödörbe került és nem a tarisznyába. Amikor elment a család a mezőre, Lucia megállapította, hogy most tud mosni a gyerekre, mert nem kell *búsulja* az étel csinálását. Estére maradt még bőven káposzta.

Mondtam Luciának, hogy elindulok a faluba, és útba ejtem az üzletet is, ha kell valami, hozok, vagy megvárom, és mehetnénk együtt. Csodálkozott, hogy csak úgy elmegyek a faluba, és nem is kért semmit a boltból, mondta, hogy neki otthon kell maradnia, mert szokták keresni. A faluban csak körbenéztem, még nem állt szándékomba otthagyni a Benke családot, nem is kopogtam be senkihez, nem kerestem meg ismerőseimet, barátaimat. A boltban kérdeztem, van-e kenyér? Épp nem volt, de mondták, hogy szokott lenni, letről szokták hozni Alsórekecsinből. Kevés áru volt, csak a legalapvetőbb élelmiszerek: só, cukor, rizs, olaj, liszt, tészta, csomagolt és kimért keksz, cukorka, meg konzerv – nem túl nagy választékban. Kérdeztem, hogy húst szoktak-e hozni? Igennel válaszoltak, és mondták, hogy halat is hoznak. Csak kekszet vásároltam a gyerekeknek és magamnak, és indultam hazafelé.

Lucia meglepően sokat mosott, a kerítés tele volt terítve, főleg a gyerek holmijával meg lepedőkkel. Víz az utcán volt, ahová keskeny vályúban forrásvizet vezettek, és egyszerűbb volt ott tisztálni a ruhákat. Lucia ott mosott, hogy ne kelljen behordani a vizet. Amikor végre bejött a konyhába, tüzet rakott és elkezdett fonní. Én a maradék dióval birkóztam. A gyerekeknek adtam kekszet és az édesanyját is megkínáltam. Olykor panaszkodott, hogy fáj a gyomra, ezért ajánlottam neki a kekszet, hogy az jól tesz, jobb mind a *pergelés*. Nevetett, de igazat adott, hogy télen, amikor sok a disznóhús, többször fáj a gyomra, ezért nincs is kedve főzni. „Nem szeretem pergelni a húsokat, a bűzétől rosszul vagyok.” Soha sem hallottam, hogy az anyjának panaszkodott volna, de nem akartam többet tudni róla, mint amit ő kérdés nélkül mondott.

A fonást gyakran megszakították azok, akik betértek a házhoz és Luciát keresték. Többnyire kint fogadta a látogatókat, de néha a kamrából hozott ki valamit. Megértettem, hogy vevők jönnek, akik bort vagy pálinkát vásárolnak. Mondtam is, hogy most már értem, miért kell otthon maradnia, hogy ne veszítse el a vásárlókat! Megmutatta a borospincét és a boroshordókat. A kis felszíni építmény az istálló végéhez volt toldva. Sok boruk volt. Szülei több mint 2000 liter bort csináltak, és több mint 200 liter pálinkát. A pálinka- és a boreladás fontos pénzforrása volt a családnak. Ebből tudtak vásárolni, és Luciának is juttattak belőle annak fejében, hogy segédkezett az eladásban, a ház körüli munkákban és a főzésben. Mutatott még egy eladó házat a közelben; ha összegyűlik egy kis pénzük, azt is megveszik. Jó, mert a központban van. Luciáéknak már volt két házuk, egy új és egy régi, ez lenne a harmadik, a bákói lakás a negyedik.

Bementünk az istállóba, ahol szorosan álltak a tehenek és egy növendék tinó. Lucia szénát adott az állatoknak, elrendezte a jászolban, s mondta, hogy már csak lucernát kell adni, és utána lehet itatni, de addigra hazaérnek a szőlősből a szülők, s az már a *tátá* dolga lesz. Próbált faggatni, hogy mi legyen a holnapi ebéd. Bár nem akartam befolyásolni, de mégis mondtam, hogy az én anyám mindig faszujkát főz, borcsosan vagy rántva. Rögtön mondta, hogy holnapra akkor ő is főz babot sommal, nagyon örült, hogy már tudja, mit főzzön.

A szülők korábban érkeztek meg a szőlőből, befejezték a munkát: „mind kiszedték a herágakat”,¹⁹ nem akartak belekezdeni a metszésbe. Pálinkázás után Véro néni, délután öt óra lévén, úgy döntött, hogy korán lenne még vacsorázni, és elkezdtünk diót törni. „Vacsora után lassabban megy, most szaporább!” – mondta. Így még lehetett egy kicsit pálinkázni és egészen kaláka hangulata lett a munkának. Közben Lucia aprólékosan beszámolt arról, kinek mennyi pálinkát és bort adott el, és hogy jártak cigányok a faluban, de nem adta oda a dióbelet, mert nem fizettek jól. Nem mondott árat, csak annyit, hogy kevesebbet akartak adni, mint a múltkor. Amikor a zsák dió fogytán volt, Lucia kezdte előkészíteni a vacsorát. Csak puliszkát kellett főzni és a tegnapi káposztát megmelegíteni. Én befejeztem a diótörést, mindenki másnak volt dolga még vacsora előtt: Véro néni szaladt fejni, Anti bácsi itatni, Péter a juhoknak adott még valamit enni, mert a mezőn nem kaptak eleget. Adriánt magával vitte, hogy nézze meg a kis gidákat. Már egészen jól ismertem a munkafázisokat, már ami a diótörést illeti, meg a rendrakást utána. Kellott is csinálnom, mert másképp nem volt hely kihúzni az asztalt, hogy körülülhessük. Azt figyeltem, hogy egyáltalán nem véletlenszerű, hogy abban a pillanatban, amikor kész a puliszka, mindenki épp befejezi a munkát és jön be. Puliszkafőzés közben Lucia figyeli ki, hol tart a munkával, és sietteti vagy lassítja az előkészületeket. Amikor a többiek bejönnek, épp csak megtörlik a kezüket – már kint az udvaron elintézik a kézmosást – bent csak evés után mosnak kezet. A puliszka most is csengőként hatott: mindenki a helyén volt, amikor Lucia a deszkára kiborította. A káposztás húsban ma már

¹⁹ A szőlőben használt karók.

kevesebb volt a hús, de szalonnadarabok még bőven akadtak, így senkinek nem volt oka panasznak. A szalonna- és puliszkadarabkákat a nagymama vagy az édesanya az asztalra rakta, a kisgyermek válogatott, kóstolgatott, eszegetett; kapott is dicséretet *mámókától*. Vacsora után már nem volt kalács, nem hozta Anti bácsi a zsák diót. Péter elment a faluba, s a család úgy döntött, hogy tévét néz. A kicsi Adrián alig várta, hogy mindenki ágyban legyen, és akkor indult a játék. Nappali ruháját mindenki az ágy melletti székre tette. Kihaszánálva, hogy Péter *elment faluzni* és a konyhában nincs senki, meg tudtam mosakodni, és átöltözni is kényelmesebb volt. Amikor villanyt oltottak, beosontam a fekvőhelyemre, és hallgattam, ahogy a gyerek jóízűen issza a tejet a cumisüvegből.

Péntek reggel nagy volt a sürgés-forgás, járkálás. Az egyik tehén megbetegedett és készítették a gyógyító italt. Borba tettek két tojást héjastól és *szapora hagymát*²⁰ megtörve, jól összerázták és a tehén kifeszített szájába öntötték. Mindenki a tehénre figyelt, volt időm kávézni, nem siettek a főzéssel. Amíg a tehén rosszul volt, nem indultak a szőlőbe. Mikor láttam, hogy nyolc óra eltelt és nem készül az étel, kimentem az istállóba, érdeklődni, hogy mennyire komoly a tehén baja. A szomszédok közül is átjött valaki, megnézni a tehenet, és várták, hogy hasson a gyógyital. Izgultak, de mégse akartak állatorvost hívni. Jobbnál jobb falatokkal kínálták az állatot. Egy-két óra múltán a tehén *szőre* kisimult és enni kezdett. Ez azt jelentette, hogy jobban van. Mindenki megnyugodott.

Már kilenc óra is elmúlt mire asztalhoz ültek a *máléléves túró* és a puliszka mellé. Péntek lévén böjtös étel készült, serpenyőben túróat olvasztottak és a fővő puliszkáról levét mertek a túróra, összekavarták és puliszkával mártogatták. Az olvasztott túró egymagában igen sós és csípős ízű, *málélével* összekeverve kellemesebb, ehetőbb és a folyékony puliszka meg is szaporítja. Más falvakban is ismert. Csendesen fogyasztottuk az ebédet, érezni lehetett, hogy nincs minden rendben. Felálltunk az asztal mellől, Anti bácsi helyére tolta az asztalt és ment az istállóba. Nem mentek a mezőre, csak Péter vitte ki a juhokat a legelőre. Kerestek dolgot a ház körül: szénát raktak fel a *híjuba*, és közben figyelték a beteg tehenet. Lucia sepregetett, fát hozott a tűzre, babot, forrázott és napon szárított somot hozott a kamrából. Kerestem üres tálat és elkezdtem babot válogatni. Hozta a kiürült káposztásédényt, beletette a babot, megmosta és felrakta főni. Később hagymát pucolt, megvágta az asztalon, és azt is beletette. A gyerekeknek adott a somból, azt is megtisztítottuk és egy kisebb *kannában* – keskeny, magas fazékban – odatette főni. Abból csak a végén tesz a babhoz, mert az gyorsan megfő. Hozott be egy liter korpaciberét és azt is előkészítette, hogy amikor a bab jól megpuhul, azt is hozzáadja. Amikor a bab kezdett puhulni, sóban tartósított zöldségeket hozott, sárgarépat, paprikát, petrezselymet, zöld paradicsomot, és 2-3 evőkanállal rakott belőle a fazékba. Két órát is főtt a bab, amíg megpuhult, akkor feleresztette cibrével, és hozzáadta a főtt somot a levével együtt.

²⁰ Csemegehagyma-féle. Pusztinában mindenki termeszt, bokorban terem, 5-6 hagyma nő egy töről, a szárát is használják, hasonlít a metélőhagymához. Magyarországi piacon nem találkozom még vele.

Megkóstolta, hogy elég *sebes-e*²¹ és félrehúzta a kályha szélére. Kérdezte, akarok-e enni? Nem kértem, mondtam, hogy megvárom a többieket. Lehetett délután két-három óra. A gyerekek adtam kekszet, mi is ettünk belőle. Véro néni bejött egy tállal a kezében, és odaadta Luciának: „a szomszédasszony hozott piroskát, egyetek ti es!” Kivett a tálból egy palacsintaszerű főtt tészadarabot, és a gyerek kezébe adta. Kíváncsi voltam, milyen ez a *piroska*, mert amit én ismertem, az másmilyen volt. Mondtam is, hogy egyszer egy rekecsini lány csinált *piroskát* Budapesten, de az más volt, kisebb volt: a kinyújtott tésztát kis négyzet alakúra vágta, közepébe szilvalekvárt rakott, összehajtogatta a két sarkát a lapocskának, és a háromszögletű tésztákat forró vízbe rakta. Amikor megfőtt, kiszedte, lecsepegtette és megcukrozta. Véro néni mondta, hogy ez csak ilyen, semmi nincs a közepében, de cukrozva ez is jó: „ez csak ilyen pénteki étel, csak így megfőzte, szilvaíz nélkül.” Külsőrekecsinben ismerik és készítik a szilvaízes derelyét, böjtös ételként fogyasztják és *piroska* a neve. Amit a szomszédasszonytól kaptunk a *piroskának* nagyon egyszerű változata volt: a keletlen tésztát kinyújtotta és kisebb darabokra szaggatva, vízben megfőzte, utána olajban megpirította; cukrozva vagy anélkül fogyasztották. Érdeklődésemre kiderült, hogy a gyerekek szánta, mint finomságot, *gyermekcsalogatónak* hozta.²²

Amikor láttam, hogy egyre gyakrabban keresik fel a kamrát, és jókedvűen jönnek-mennek, sejtettem, hogy közeleg a vacsora ideje. Pálinkát csak evés előtt iszogattak, ezt Lucia is jól tudta, mert fél óra múlva kihúzta az asztalt és előkészítette a deszkát a puliszkának. Korábban vacsoráztunk a szokásosnál, már úgy délután négy óra tájban. Reggel óta csak bort ittak és a szomszédasszony piroskájából falatoztak. A somos bableves jobb csalogatónak bizonyult, mint a főtt-pirított tészta. A korai vacsoránál csak Péter hiányzott, aki még nem ért vissza a juhokkal. Lucia a levest két tálba merte, fejes hagymát és sót tett az asztalra. Véro néni megpucolt egy fej hagymát, a markában összehéresztelte, sóba mártotta és együtt ette a levest. Mondta, hogy bűdös a hagyma, de jó a bableveshez! Kérdezte, hogy Pusztinában használjuk-e? Mondtam, hogy mi is szeretjük a hagymát faszujkalevessel, és édesanyám szívesen eszi a hagymát sóval és hideg puliszkával. „Hát azt mű es szeressük, erőst jólesik a mezőn, s itthon es, amikor valamivel meg akarjuk sózni a szájunkat!” Evés közben sorra sorolgattuk a *gyors étkeket*: kovászos uborka, paradicsom, vagy nyáron hagymaszár: „szedtünk egy jó marok hagymaszárat az ágyásról, se úgy szakadatt (és csak úgy fogyott – Ny. T.) hideg máléval. Mikor kicsikék vótunk, se otthon maradtunk, mámámék mentek kapálni a mezőre, ők vitték el az ételt magikval. Mű kérdeztük, hogy mit együnk egész nap? Örökké azt mondta mámám, hogy az ágyást a hagymával nem viszem magamval a mezőre! Hagytak nekünk es levest, tejet, de ha elfogyott, vagy nem kellett, akkor mentünk az ágyásra, se szedtünk hagymaszárat.” Gyerekként mi is

²¹ Sebes, azaz savanyú; a két kifejezés kapcsolatáról részletesebben írok a II. 3. fejezetben a levestől szóló részben.

²² A faluban nem használják, nem ismerik női névként a Piroskát, a színre sem a pirost, hanem a verest használják. A Piroska szót csak az étel nevére használják.

sokszor hallottunk hasonló intelmeket, ha nem szerettük az ételt, s sokszor ki is próbáltuk. Kérdeztem Véro nénit, hogy este, ha későn fekszenek le vagy későn érkeznek haza, szoktak-e még falatozni? Megint a fiatalkori élményeit mondta el, amikor jártak télen „guzsalyasba a vacsora rég el vót felejtve, mikor este haza mentünk. Ettünk, amikor elmentünk ötkor-hatkor, de este tíz-tizenegykor erőst étlenyek vótunk. Olyan az ifjú, örökké enne. Ha kotoktattunk (zörögve kotozásztunk) az étel után, meg es szidtak mámámék. Úgy kifentük a cserpenyőt, hogy fényes vót, soha nem kellett kimosni! Erőst örvendtünk a hideg málénak, met hagyma vót, sós ubarka, káposzta került. Ezt ettünk, amikor guzsalyasból hazamentünk. Akkor sokan vótunk, nem maradt meg étel, csak vagy egy kicsi zsír a tigájba, s azt fentük. De vót mit enni! Ott vót a hordó a káposztával, a sok szóalék (savanyúság – Ny. T.). Minden jó vót, se jólesett, met éhesek vótunk. Most jól élünk, örökké van valami az asztalon, csak válogatunk!” Anti bácsi túrórt kért és azzal *nyomtatta el* a bablevest. A somos bableves finom volt, hasonlított a pusztinaihoz: a különbség csak annyi volt, hogy itt nem tettek bele rántást, és hogy ez valóban csak sommal és borccsal készült.²³ A pusztinaiak sommal, szilvával és lisztes rántással készítik napjainkban. Elhatároztam, hogy vacsora után éberebb leszek és megfigyelem, mikor, hogyan és hol mosogatják el azt a pár kanalat, tálát. Lucia csak félrerakta a mosatlant és az asztal helyét takarította el. A kályhán a puliszkafőző üstben melegedett a víz, akárcsak nálunk Pusztinában. Mikor az asztalt a helyére tolta, a kanalakat belerakta a meleg vízbe, és egy kis mosogatóronggyal elmosta, utána a tálakat ugyanott az üstben elmosta, és kész is volt a mosogatás. Az üstöt a mosogatólével berakta a magas asztal alá. Mikor Péter megérkezett és evett, újra kivette az üstöt, és elmosta az ő tálját, kanalát. Magát az üstöt csak másnap reggel mosta ki, amikor újra puliszkát kellett főzni. Véro néni vacsora után belenézett a levesesfazékba és megállapította, hogy sok ételt csinált, sok maradt meg, de akkor reggel még esznek belőle. Látszott, hogy Anti bácsinak nincs jó kedve, pedig a tehén már jobban volt, evett is, ivott is rendesen. Aztán megkérdezte a társaságtól, hogy „máma este még törünk-e diót?” „Hójj bé egy küsdegecskébb zsákat!” Valóban kisebb volt a zsák, mégis nehezen fogyott el. Véro néni azzal biztatta a családot, hogy holnap este már nem kell csinálni, mert szombat van, mosakodni kell, kell *geluskát csányunk*²⁴, de azért holnapra még főznek *cibrét* füstölt hússal. Rám nézett és nevetve mondta, hogy jó lenne, ha mindennap hús lenne. Úgy látszik, pénteken mindenki húsról álmodik, pedig csak ezen a napon van hústilalom.

Szombaton reggel Lucia csak a bablevest melegítette meg és hideg puliszkával fogyasztottuk. Hozott még szalonnát és túrórt, és abból is evett mindenki. A somos bablevesből a moslékos vödörbe is jutott, épp mint a bélesből is. Nem sajnálták a disznóktól, „az nem menen kárba” – jegyezte meg Véro néni. Amikor

²³ Gyűjtéseim alkalmával Pusztinában is elmondták az idősek, hogy fiatal korukban nem tettek rántást a böjtös ételekbe, mert nem volt olaj. Most tapasztaltam élőben is, hogy Rekecsinben nem tesznek rántást a levesbe.

²⁴ A Szeret menti magyarok a *galuskát* geluskának ejtik.

a konyha kiürült, Lucia kezdte előkészíteni a leveshez való húst és a zöldségeket, hagymát és *zárzávatot*.²⁵ Amikor odatette főni, máris hozott két nagy fej savanyú káposztát a vasárnapi *geluskának*. A káposzta ép leveleit leszedte, *lefájozta* és különrakta egy nagyobb tálba, *ligyánba*. A maradékot még vízben hagyta *vonatni*, hogy ne legyen „igen sebes a geluska”. Négy-öt fej hagymát, meg sárgarépát pucolt, és hozott egy jó darab – olyan félkilónyi – szalonnát. A szalonnát apró kockákra vágta és belerakta a serpenyőbe *pergelődni*. A répát megreszelte, a hagymát apróra vágta, és várta, hogy a szalonna jól megolvadjon, akkor belerakta az előkészített zöldségeket is. Mikor jól megpárolódtak, rakott bele sűrített paradicsomot, *buliont* és félrehúzta a serpenyőt a *plit* szélére. A leves folyamatosan főtt, és amikor a zöldségek megpuhultak, beleöntötte a korpaciberét, és hagyta tovább főni. A délelőtti kinti munkának már a vége felé jártak, mert Véro néni szólt, hogy ha megfőtt a hús a levesben, ehetnénk. Láttam, hogy Lucia előveszi a puliszka-főző üstöt és kimossa. Arra következtettem, hogy a cibroleves a füstölt csonttal készen van. Amíg a puliszka főtt, még rakott a levesbe sűrített paradicsomot, *buliont* és laskát. Hagyta pár percig főni és levette, hogy hűljön, *hülepedjék meg*. Az ebédnél²⁶ külön tálba rakták a húst és a levest. A füstölt csontokat elég nagy darabokra vágták, ezért kellett egy másik tálba rakni. Előbb ettünk a levesből, utána leszedegettük a húst a csontról. Lapockacsont volt, és „jól hagytak réttá húst, volt mit enni róla, se erőst jó a csontas hús, mü szeressük” – hangzott el a dicséret. Valóban finom volt. Sóba mártogattuk, amely a lapító sarkára volt egy csomóban szórva. A gyerekeknek kis darabka húsokat raktak le az asztal szélére. Szépen ette. Véro néni dicsérte, hogy ügyes, és biztatta, hogy vegyen puliszkát a hús mellé, mert ha nem, „rí-sír a Jézuska”. A nagymama sokszor elfelejtette, hogy a gyerekekkel *olául* illik beszélgetni, úgy láttam a kicsi értette a magyar szót is. Ebéd után készültek *geluskát* tölteni. Véro néni is ígérte, hogy segít. Kint egyre rosszabb volt az idő, „a szép időnek bőjtje lesz!” – mondta csendesen Anti bácsi. Csak most vettem észre, hogy Péter sem ment el a birkákkal, mert nagyon havazásra állt az idő.

Azt gondoltam, hogy délután meglátogatom a barátnőimet. Fontolgtam az indulást, aztán mégis úgy döntöttem, hogy segíték *tőtikét* burkolni. A galuska töltése mindig előrevetíti az ünnep közeledtét. Ebéd után Véro néni rögtön az asztalra tette a káposztát és a kis *száterval* aprítani kezdte a fejes káposztát. Átvetem tőle és csináltam, nagyon igyekeztem, hogy elég gyorsan csináljam, másképp Lucia rögtön munka nélkül hagyott volna. A nagy tálban, amit *ligyán*-nak mondanak Véro néni rakott *pujkását*²⁷, és *több rend vízből* kimosta. Amikor a kukoricadarát vízbe tették a kukorica héja feljött a víz tetejére, csak le kellett öntení, így a tiszta dara maradt a tálban, amelyhez hozzáadott még egy adag *rizskását* (rizst) is, fele-fele arányban, úgy 40 dkg dara és ugyanannyi rizs. Nem mérték ki a kukoricát meg a rizst, hanem a rizs mennyiségéhez adták hozzá

²⁵ *Zárzávat*, téli időszakra sóval tartósított zöldség.

²⁶ Most a reggeli somos bableves után a család délben is leült enni.

²⁷ Kukoricadara, -kása; a lisztől eltérően nagyobbra, durvábbra őrlik, ebből nem készül galuska.

a kukoricadarát. Kásából volt mindig bőven, a rizs a drágább! „Mű erőst szeresük pujkásával a geluskát! Rizskásával es jó, de azt meg kell venni!” Az aprított káposztát jól kicsavartam, ráraktam a kására, beleraktuk a *pergelést* meg a *zárzavátot*. A töltelékbe frissen is tettek hagymát, reszelt sárgarépát, meg szalonnakockát. A fűszerezést a végére hagyták, szárított csombort eldörzsöltek szitában és áttersztették, hogy a vastagabb szárok ne kerüljenek a töltelékbe. Sóban tartósított kapor, bors és só került még a töltelékbe. Lucia behozott a kamrából egy négy-öt literes edényt, amelyben tepertő volt, és abból is rakott kétmaréknyit bele. Utána két kézzel jól összedolgozta a tölteléket és lehetett *tőteni* a kimosott káposztalevélbe. Véró néniel elkezdtuk tölteni, s egy tálba raktuk, amíg Lucia előkészítette a hatliteres fémedényt. A fazék aljára rakott szárított csombort, kaporot, vékony pálcikákat és jól letakarta káposztalevéllal.²⁸ Az elkészült tőtikéket belerakta és ő is nekilátott *geluska tőteni*. A tölteléket többször is megkóstolták nyersen és velem is megkóstoltatták. A töltelékben dominált a savanyú káposzta, a zöldségek és a zsiradéknak használt pergelt szalonnakocka, ezért jóízűen lehetett kóstolgatni a *geluska tőteléket* készítés közben. Ritkán fordul elő, hogy valaki ne kóstolná meg, vagy ne enne belőle rendszeren, miközben készíti. A boros pohár most is körbejárt, míg töltöttük a *geluskát*, s Anti bácsit se hagyta ki Véró néni, ha épp a konyhában volt. Lucia és Véró néni mondták is, hogy ők nem is tudnak már vacsorázni, de aki még akar enni, annak van cibreleves és főznek puliszkát, hogy maradjon reggelre is, ugyanis a *rotsant geluskát*²⁹ nagyon szeretik hideg *máléval*. Több helyen megfigyeltem már, és valóban köztudott a moldvai csángóknál, hogy a félig megfőtt tőtike hideg puliszkával kedvelt étel. Emlékszem, hogy mindig nagy várakozás kísérte a galuska főzését: mindig korán reggel rakta főni édesanyám, s egy-két óra múltán, érezve a *bűzét*, mindenki megéhezett, és ha volt hideg puliszka, azzal kóstoltuk meg, hogy kész van-e már? Ez a kóstolás szokássá vált nálunk is, és mindenhol. Még nem találkoztam olyan moldvai csángóval, akinek ne tartozna kedves emlékei közé a hideg *málé* félig főtt galuskával (vagy *geluskával*)!

A vasárnapi ebéd elkészítése után magára hagytam a családot, hogy a szombat délutáni mosakodást nyugodtan el tudják végezni, és elindultam a faluba. Mondtam, hogy kihez megyek, és azt is jeleztem, hogy ha sokat késnék, akkor nem jövök már vissza aludni, hanem ott maradok, ahol éppen vagyok. Nem örültek, hogy nem akarok visszajönni, ezért náluk hagytam a csomagjaimat – kétlaki lettem a faluban –, és csak a legszükségesebb dolgaimat vittem magammal: pizsama, fogkefe, diktafon. Jobb kedvem lett, hogy megkereshetem régi ismerőseimet, akik már tudták, hogy a faluban vagyok, és vártak.

* * *

²⁸ A pálcikákat azért teszik az edény aljára, hogy az étel ne égjen oda.

²⁹ *Rotsant* (rottyant), itt félig főtt galuska.

A vizsgált periódust ebben a régióban éles választóvonal osztja ketté. Az egyik az 1960–70-es évek időszaka. Amint a munka és az életmód más területein, úgy a táplálkozáskultúrában is ekkor gyorsultak fel a változások és ezek jól megragadhatók. A falvak életében a szélesebb régió gazdasági és társadalmi átalakulása nyitott utat az egymást követő változásoknak. Míg korábban a középkorú családfők és a fiatalok élete, munkája elsősorban a falun belül folyt, az jelentette az értő és elfogadó környezetet, a fenti időszakban gyors ütemű nyitás következett: a férfiak az olajiparba igyekeztek, és a termelészövetkezetek (*a kollektív*) megalakulásával a család, a falu elsősorban a nagy mezőgazdasági munkák idején számíthatott csak a munkájukra, a „második műszakban”. Ezzel párhuzamosan kezdődött az, hogy a fiú- és lánygyermekeket középiskolába írták. A falvak táplálkozáskultúrájában az újítások kezdeményezői elsősorban a fiatal felnőttek lettek, akik a pénzkeresetükkel tekintélyt szereztek.

Etnográfiai bemutatásomnak az összehasonlító vizsgálat nem volt tárgya, noha helyenként történtek ilyen jellegű utalások is. Látnunk kell azonban, hogy a moldvai régió táplálkozáskultúrája történetileg két síkon igen tanulságos szélesebb európai környezetben is. A vidék lakossága több régi, másutt csak írásos emlékegyéből megismerhető európai gyakorlatot folytatott a legújabb időkig, így tehát ezek itt ténylegesen kutathatóak. Ilyen vonás a középkori Európa ketts étkelési rendje, a savanyú ízlésirány, a főtt és sült gabonaételek viszonya és mások.³⁰ Ugyanakkor az újkori táplálkozáskultúrában legfontosabb korszakváltó periódus történései a szemünk előtt játszódtak és játszódnak le. Követhetjük, milyen sorrendben vonult be külső, többnyire a közeli városi minta, miben voltak készek változtatásra a falvakban, milyen sorrendben, milyen szűkebb réteg kezdeményezésére, a generációk között milyen feszültségeket keltve.³¹ Másutt, ahol hasonló fejlődési szakaszról részleteket is ismerünk, azt többnyire ugyancsak írásos források közvetítették. Azokban a régiókban, amelyeket korábban ért el a modern iparosítás, városiasodás, polgárosodás, nincsenek, esetleg alig maradtak élő tanúi a kis léptékű, mindennapi folyamatoknak.³² Ezzel szemben Moldvában a változások részesei vesznek ma körül, erősítik, árnyalják az etnográfus megfigyeléseit, saját tapasztalatát. Noha magam összehasonlító elemzést ebben az írásban nem terveztem, tájékozódni természetesen igyekeztem. Az időben és térben való kitekintés, emellett valamelyest a saját, falutól távol szerzett tapasztalatok sokat segítettek abban, hogy ráismerjek, értelmezzem, mit is látok az egyéni megoldások mögött Moldvában.

³⁰ Kisbán 1997; Nyisztor 1995; Kisbán 2003; Nyisztor 1997.

³¹ Nyisztor 1997.

³² Morvay 1950; Teuteberg 1992.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barabás Jenő – Gilyén Nándor 1979: *Vezérfonal népi építészetünk kutatásához*. Budapest.
- Geertz, Clifford 2001: Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest, 194–226.
- Kisbán Eszter 1997: Táplálkozáskultúra. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz IV. Életmód*. Budapest, 419–583, 818–832.
- Kisbán Eszter 2003: Savanyú ízlésirány Közép- és Kelet-Európa határán a XX. században. In: Pócs Éva (szerk.): *Folyamatok és fordulópontok*. (Studia Ethnologica Hungarica IV.) Budapest, 23–55.
- Kós Károly 1981: Lakásbelső, fazekasság. In: Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő: *Moldvai csángó népművészet*. Bukarest, 80–176.
- Morvay Judit 1950: Az ünnepi táplálkozás a Boldva völgyében. *Ethnographia* (61.) 148–171.
- Nyisztor Tinka 1995: A levesétel szerepe és jellege egy moldvai falu táplálkozáskultúrájában (Pusztina, 1920–1994). *Ethnographia* (106.) 2. 435–448.
- Nyisztor Tinka 1997: Kései fordulat. Az étkezési kultúra újkori formáinak beépülése az 1960-as évektől egy moldvai faluban. In: Romsics Imre – Kisbán Eszter (szerk.): *A táplálkozáskultúra változatai a 18–20. században*. Kalocsa, 219–232.
- Pozsony Ferenc 2005: *A moldvai csángó magyarok*. Budapest.
- Teuteberg, Hans-J[ürgen] (ed.) 1992: *European Food History. A Research Review*. Leicester – London – New York.

Granasztói Péter

Tanyai naplók

I. Táj- és Népkutató Tábor, Kiskunhalas, 1939. július

Az első Táj- és Népkutató Tábort a Táj- és Népkutató Intézet (a Táj- és Népkutató Központ utóda) 1939 júliusában szervezte Kiskunhalason. Az intézet és jogutódai 1944-ig további 20 tábort szerveztek az ország különböző pontjain.¹ A Táj- és Népkutató Központot komplex, de kifejezetten társadalomtörténeti kutatási célokkal és elkötelezettséggel három egyetemi tanszék vezetője, az akkor vallás és közoktatási miniszter Teleki Pál (Műszaki és Gazdasági Egyetem Földrajzi Tanszéke), Györfly István (Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke) és Magyary Zoltán (Pázmány Péter Tudományegyetem Közigazgatási Intézete) alapította. Előzménye egy Tatán és Tiszafüreden végzett közös szociográfiai, néprajzi és gazdaságföldrajzi kutatás sikere és tapasztalata volt. A központ szervezte a megszüntetéséhez vezető, politikai botrányt is okozó Károlyi-palotában megrendezett kiállítást (1938. november 22. – december 9.). A kiállításon a három tanszékhez köthető kutatások eredményeiről számoltak be. Ezek egyrészt alap kutatások voltak, másrészt az akkori Magyarország gazdasági-társadalmi-közigazgatási problémáit mutatták be és azok megoldására javaslatokat is tettek. A kiállításon zömében térképek, grafikonok, táblázatok szerepeltek, amelyek olyan témákat-problémákat exponáltak, mint a birtokviszonyok, a mezőgazdasági életforma járásonkénti, újszerű kimutatása (például a cselédek, munkások, törpebirtokosok aránya a mezőgazdasági népesség százalékában), a 10 000 lakosnál nagyobb települések városmorfológiai képe és műszaki ellátottsága stb. De például szerepelt az agrárnépesség rétegződése a régi (elnagyolt birtoknagyságok alapján) és az új felosztás szerint (jövedelem, életmód).² A Táj- és Népkutató Központot megalakító intézmények és azok vezetőinek szemléletét, kutatási törekvéseit ez a kiállítás szemlélteti a legjobban, annál is inkább, mert más tevékenysége a megalakulást követő rövid időszakban alig volt.

A táj- és népkutató mozgalom fő célja és az intézet fő tevékenysége a kor társadalmi valóságának, „sorskérdéseinek” a megismertetése volt az egyetemi

¹ Az intézet Györfly István halála után, 1939 őszétől Kádár László vezetésével a műegyetemi gazdaságföldrajzi tanszékhez tartozott, majd 1941-től a Teleki Pál Tudományos Intézet Államtudományi Intézetének osztálya lett. 1945-ben Néptudományi Intézet néven önállósult és a Kelet-európai Tudományos Intézet tagintézete lett, amit 1949-ben feloszlattak. (Kiss 1984: 606–607; Kósa 1982.)

² Kiss 1984: 611–616.

ifjúsággal, illetve ezek közvetlen megtapasztalása a kutatótáborok által.³ A táborokban a résztvevők megtanulhatták a rendszeres terepmunka és dokumentálás módszereit, illetve elsajátíthattak egy modern társadalomtörténeti szemléletet.

Míg az említett kiállítás története jól dokumentált, addig a táborokról és főleg azok szemléletéről, módszereiről nagyon keveset tudunk. Pedig az intézet utódának 1949-es feloszlata után a több mint 20 tábor teljes, több ezer oldalnyi dokumentációs és fényképanyaga a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumába (korábbi nevén Adattárába) került. Itt található a kiskunhalasi első kutatótábor mintegy 1500 oldalnyi anyaga is, aminek nagy részét a táborban részt vett 16 egyetemi hallgató-résztvevő gyűjtőfüzete jelenti. A kiskunhalasi tábor érdekessége, hogy ennek szervezésében aktívan közreműködött Györffy István és Erdei Ferenc is. A tábor működéséről és főleg szemléletéről, a preferált témákról ma már szinte csak ezekből a gyűjtőfüzetekből szerezhetünk információt, mert részletes visszaemlékezések, dokumentumok erre a táborra vonatkozóan alig maradtak fent.⁴

A gyűjtőfüzetekből kiderül, hogy a kiskunhalasi táborban résztvevők több csoportra oszlottak. Az egyik résztvevő (Zsilli László) szociográfus, közgazdász és néplélektani csoportról írt,⁵ míg egy másik (Kutas Antal) megemlékezik egy, Hilschler Rezső⁶ vezette közigazgatási és szociálpolitikai csoportról, aminek a tanyai naplót is író Zongor György és Szabó László is a tagja volt.⁷ De voltak speciális érdeklődésű csoportok-résztvevők is, akik például kifejezetten nyelvészeti gyűjtéseket végeztek,⁸ vagy Papp László etnográfus vezetésével népi jogszokásokat gyűjtöttek.⁹ A táborban több ismert kutató, egyetemi oktató is megfordult, akik esténként előadásokat tartottak, például: Bakó Elemér nyelvész, debreceni egyetemi tanársegéd a népnyelvről, Kádár László egyetemi tanár¹⁰ a természet- és társadalomföldrajzi megközelítésben a tájról, míg Papp László etnográfus-történész a népi jogszokásokról.¹¹ Több gyűjtőfüzetben megtalálható továbbá Erdei Ferenc és Györffy István egy-egy előadása is részletesen kijegye-

³ Morvay 1986: 23.

⁴ Györffy István születésének 100. évfordulója alkalmából megrendezte a Magyar Néprajzi Társaság Önkéntes Gyűjtő Szakosztálya és a TIT Budapesti Néprajzi Szakosztálya 1985. március 17-én a Kossuth Klubban az egykori táj- és népkutató táborok baráti találkozóját. Ezen részt vett a kiskunhalasi tábor több résztvevője, de később írásban is megjelent hozzászólásukban kevés konkrét adat található a tábor működéséről. (Banó 1986; Molnár 1986)

⁵ Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archívum (továbbiakban EA) 7672. 1.

⁶ Hilscher Rezső (1890–1950), jogász, szociálpolitikus. 1920-tól a Pázmány Péter Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar adjunktusaként vezette a Szociálpolitikai Intézet népvédelmi osztályát.

⁷ EA 7674. 18.

⁸ EA 7670, Danczi J. Villebald. Kinn volt egy tanyán is, de a kevés leíró rész mellett a népnyelvi kutatás-idézetek teszik ki a naplója legnagyobb részét, ezért azt nem közöltük.

⁹ Lásd Csokai Imre naplóját (EA 7665). Papp László 1941-ben, az intézet sorozatában megjelent Kiskunhalasi népi jogélete című tanulmányának anyagát többek között ennek a tábornak a keretében gyűjtötte. (Papp 1941: 8.)

¹⁰ Kádár László a Közgazdaságtudományi Egyetem Földrajz Tanszék vezetője, Györffy István halála után a Táj- és Népkutató Intézet igazgatója volt.

¹¹ A táborban jelen volt továbbá K. Kovács Péter, Mády Zoltán és Tálasi István is.

telve.¹² Például Márkus István gyűjtőfüzete szerint Erdei Ferenc tartott egy előadást a szociográfiai szemléletű gyűjtő-kutató munka bevezetéséeként:

„Erdi előbb előadást tartott a társadalomkutató módszereiről. Három tényezőt kell kikutatnia a szociográfusnak, ha meg akarja ismerni és fel akarja tárni egy társadalmi csoport életét:

1. A körülményeket (például földrajzi, éghajlati, gazdasági, közlekedési, történelmi, anyagi adottságokat), amelyek között az illető társadalmi egység él.
2. A csoportokat (például társadalmi, gazdasági, kulturális, vallási nevelési, szociális, egészségügyi egyesületeket, köröket, szórakozási társaságokat, korosztályi, családi, rétegbeli alakulatokat), amelyeket magából kitermel és amelyeknek keretein belül működik.
3. Az egész társadalmi szövetényt, mint például az egyeseknek és csoportoknak, vezetőknek és vezetetteknek, társadalmi rétegeknek és osztályoknak egymásba való viszonyát és az egész társadalomban elfoglalt helyét, betöltött szerepét.¹³

Erdi más táborok munkájában is közreműködött, tevékenységéről a kiskunhalasi táborban is résztvevő Banó István a következőket írta:

„Újbarsi élményeimről való beszámolómban első helyen kell beszélnem a tábor szellemi vezetőjéről, Erdei Ferencről. A látottakat-hallottakat úgy szoktuk megbeszélni, hogy mindenki elmondta a maga tapasztalatait, amelyhez Erdei hozzáette saját élménybeszámolóját úgy, hogy az mindig tartalmazott gondolkodásra készítő, eligazító természetű kiegészítéseket. Senkit sem bíralt és nem akart utasítani sem.”¹⁴

Erdi hatása a szociográfus csoportba tartozók szemléletén, fogalomhasználatán a közölt forrásokban is jól tetten érhető.¹⁵ Györffy István is aktívan részt vett a kiskunhalasi tábor munkájában, egy nagy előadást is tartott a kunokról. De érdemes idézni céljait a táj- és népkutató táborok létrehozásával kapcsolatban, ami egyben a kiskunhalasi tábor működését is érthetőbbé teszi:

„A táj- és népkutatók a különböző egyetemek, főiskolák felsőbb évfolyamú ifjúságából kerülnek ki, hogy a tájban és a nép közt kutatva a maga szövevényességében lássák és ismerjék meg a problémákat s az életet, hogy ne ítéljenek könnyelműen, felületesen és egyoldalúan. Különös súlyt helyezünk arra, hogy a népeletet ne

¹² EA 7672, 3–7; EA 14253, 15–16.

¹³ EA 14253, 15–16. De a társadalmi rétegződés problémája kapcsán szó esett az urak és parasztok rendjéről is: „a kialakuló osztályok (polgárok, kispolgárok, munkások /földmunkások, városi munkások/)”. (EA 7672, 3–4.) Erdei egy másik nap a tanyarendszerről tartott előadást, amit élénk vita követett. (EA 7672, 6. és EA 7674, 30.)

¹⁴ Banó 1986: 26.

¹⁵ Például Márkus István (EA 14253), Pásztor Lajos (EA 7671) és Zsilli László (EA 7672) naplójában.

romantikus szemlélettel nézzék, hanem azt gyakorlatilag is éljék és saját tapasztalataik alapján ismerjék meg és értékeljék a nemzetfenntartó társadalmi réteget, a parasztságot.”¹⁶

A tábor két hétig tartott 1939. július első felében. Az első hetet a városban töltötték a résztvevők, ahol megismerkedhettek Kiskunhalas társadalmi-néprajzi-közigazgatási-művelődési stb. viszonyaival. Ekkor jártak a helyi levéltárban, ahol többen sokat jegyzeteltek, megismerkedtek a helyi intézményekkel, közigazgatással és elmentek idős emberekhez, akik a paraszti-mezővárosi népesség mindennapjairól-gondjairól meséltek¹⁷. A helyi viszonyokat jól ismerő Nagy Czirok László az adatközlők kiválasztásában nagy szerepet játszott. A szociográfus csoport a város társadalmi csoportjait-rétegeit is kutatta, de mivel az Erdei előadásában is említett „körülmények, illetve adottságok felmérését, most elvégzik a velünk együtt dolgozó többi tudományágaknak a művelői”¹⁸, a rendelkezésre álló rövid idő alatt megvalósítható feladat egy térkép készítése volt, amin ábrázolták, hogy az egyes porták-udvarok mennyiben, és ha igen, milyen mértékben a gazdálkodás központjai („város-e, és miért város Kiskunhalas?”).¹⁹

A tábor szemléletét, a kutatás céljait és módszereit legjobban a második hét feladata jelzi: mindenkinek el kellett tölteni néhány napot egy kiskunhalasi tanyán és erről – a gyűjtőfüzetben belül – egy naplót is kellett feltehetően vezetnie.²⁰ A gyűjtőfüzetekben található naplórészeket közöljük teljes terjedelmükben. A szövegek mind terjedelmükben, mind tartalmukban, strukturáltságukban nagy különbségeket mutatnak. De nem is várható el, hogy a sok esetben feltehetően először terepen kutató egyetemi hallgatók összefogott, jól strukturált szövegeket-kutatásokat készítsenek ilyen rövid idő alatt. A terepmunka technikái, a helyi társadalmi viszonyok, a néprajzi jelenségek ismeretének hiányosságai vagy a naivitás is érződik több leírásán. Ugyanakkor olyan szemlélettel, érdeklődéssel és feltehetően instrukciók alapján figyelték meg és dokumentálták a látottakat és hallottakat, ami alapján egyedülálló kordokumentummá válnak ezek a tanyai

¹⁶ Györffy 1939: 70. De a források értelmezéséhez és a tábor tudományos szemléletéhez érdemes Györffy és Erdei kapcsán Kresz Máriát is idézni: „Györffy, tudva, hogy a néprajz elválaszthatatlan a társadalom kutatásától, gondoskodott arról, hogy tanszékén szociográfiai képzést nyerjünk. Mády Zoltánt bízta meg előadások és szemináriumok vezetésével. Amikor 1939 őszén váratlanul árván maradtunk, helyettes tanárok mellett igen sokat tanultunk Mády Zoltántól. Ő készített fel minket a tábori kutatásokra is, minden falu történetével, társadalmával, statisztikai viszonyaival meg kellett ismerkedni, mielőtt terepre mentünk. Mádyval sokat vitatkoztunk, mert mi, fiatalok erősen Erdei hatása alatt álltunk, de a vitatkozásokból is tanultunk.” (Kresz 1986: 30.)

¹⁷ Előadást tartott például a városi főjegyző a közigazgatásról, a városi főorvos pedig a közegészségügyi viszonyokról. (EA 7672, 4.)

¹⁸ EA 14253, 16.

¹⁹ EA 14253, 17.

²⁰ Ezt a többször előforduló *tanyai napló* cím bizonyíthatja a füzetben belül. Erdei július 7-i tanya-előadása után jelölték ki a csoportok tagjainak tanyai beosztását. (EA 7674, 30.) Csak kevesen nem vettek részt ebben a közös feladatban, a 16 gyűjtőfüzetből 11 füzetben található tanyai napló (ebből 10 szerepel a forrásközlésben).

naplók. Egyértelműen a jelen problémái, jelenségei érdekelték a legtöbb kutatót. Nem az archaikus vonásokat, az anyagi kultúra tipológiai jellemzőit vagy munkafolyamatokat írták le, kérdezték ki, hanem a vizsgált család-egyen vagyoni-társadalmi-kulturális-gondolkodásbeli sajátosságait próbálták megragadni. Feltehetően javasolt volt egyes témák megfigyelése, összhangban akár Erdei előadásával, mint például a táplálkozási szokások, a kulturális viszonyok (rádióhallgatás, újságolvasás, könyvek), a cselédekhez-munkásokhoz való viszony, a vallás stb. Érdekes módon több leírásban is felbukkannak a politikai nézetek, ami szintén tudatos kérdésből is eredhet. A tanyai naplók forrásértékét fokozza, hogy többségük 100–200 holdas nagygazdák tanyáin készült (több a balotai határrészen), így egy viszonylag jól behatárolható társadalmi réteg viszonyait ismerhetjük meg belőlük. Mellbevágó ennek a tanyásgazda rétegnek a differenciáltsága: valaki még egy tányérból eszik és egy pohárból iszik közösen a cselédeivel, más viszont rádiót hallgat, könyvtárba jár, szépirodalmat olvas.

A kiskunhalasi és a többi tábor anyagának forrásértéke ezenkívül azért is óriási, mert a résztvevők közül sokan meghatározó alakjai lettek később például a néprajztudományak:

„A résztvevők kis hányada később a Néprajzi Múzeum munkatársa lett, s a tiszai-gari munkaközösség tagja is. Így Bakó Ferenc az 1939-es Hont megyei, Molnár Balázs az 1939-es Tiszaderzsen szervezett táboron vett részt, Barabás Jenő (a Néprajzi Intézet munkatársa) a Magyar-nemeyén és Makádon rendezett 1941–42-es gyűjtőutakon. A Képzőművészeti Főiskola művész hallgatói számára Magyar-nemeyén, Csíkmenaságon, Makádon, valamint a szilágysági Bogdándon 1942-ben indított táborok egyik aktív tagja volt Csilléry Klára is. Kerékgyártó Adrienn szervezte Sárpiliszen az 1940-ben rendezett női kutatótábort, amelynek gyűjtését Mády Zoltán szerkesztette köteté. Itt gyűjtött többek között Kresz Mária, majd utóbb Makádon, Bogdándon és az Ugocsa megyei Tiszapéterfalván. Kardos László négy táborban vett részt: 1939-ben Halason, 1940-ben az Őrségben majd Kiskunfélegyházán, 1941-ben Kopácson. Kardos az Őrségben végzett gyűjtéséből írta doktori disszertációját, »Az Őrség népi táplálkozása« (1943) címmel.”²¹

Kardos László vezetésével és a felsoroltak részvételével éppen és nem véletlenül az egyik legnagyobb szabású társadalomnéprajzi kutatás indult el Tiszai-garon, ami szinte elsőként fektetett nagy hangsúlyt a társadalmi rétegződés vizsgálatára.²² De Márkus István is első helyen említi Erdei Ferenc hatását Nagy-körösről írt monográfiájában: „Tőle tanultam – írásából és közvetlenül is – a parasztság ismeretét, ezen belül azt is, aminek ő egyedülálló tudója volt: a mezőváros tudományát.”²³

²¹ Pogány 1997: 6.

²² Kardos 1997.

²³ Márkus 1979: 406.

Többszörös tehát a forrásértéke a most bemutatandó tanyai naplónak, illetve a teljes gyűjtőfüzeteknek. Dokumentálják egyrészt egy meghatározott időpontban a tanyai nagygazdák társadalmi-kulturális-gazdasági viszonyait és helyzetét, másrészt kézzelfogható bizonyítékát adják egy ritka tudománytörténeti pillanatnak, amikor több társadalomtudományi diszciplína együttműködéséből, egy valóban interdiszciplináris társadalomtörténeti kutatási program meg is valósult.

TANYAI NAPLÓK, KISKUNHALAS (1939. JÚLIUS)²⁴

1. Zsilli János (EA 7672, 9–21. oldal)

Július 9. dél – július 14. de.

A fent jelzett 5 napig Borbély Pál (Kiskunhalas, Felsőszállás 18.) tanyáján voltam. Miután egy hétig Halas város belső részét nagyjából megismertük, a második héten ennek szerves kiegészítőjét, a tanyát igyekeztünk megismerni. Azt a célt tűztem ki magamnak, hogy megismerjek egy tanyát és az azon lakó népet, lehetőleg minden vonatkozásában. Itt nagy segítségemre voltak azok a szempontok, amelyeket a különböző csoportok esteli beszámolóján tanultam.

A család története

Jelenleg 3 Borbély Pál él, nagypapa, fiú és unoka. Id. Borbély Pál most 68 éves (felesége is él) ifj. Borbély Pál 32, legifj. Borbély Pál 5 éves. Id. Borbély Pálnak ez a második fia, mert az első meghalt. Van egy asszony-leánya is, ez utóbbinál 1 leány unoka van. Ifj. Borbély Páléknál a második gyermek érkezőben van. Ameddig id. Borbély Pál visszaemlékszik, Halason laktak, reformátusok, kunok. Id. Borbély Pál 3 testvére meghalván, ő volt apja egyetlen örököse. Apjáék 6-an voltak testvérek. Tovább pontos közlést nem tud adni.

Jelenlegi birtok

A dédapa 18 holdat örökölt apjától; fiának és egyetlen örökösének, a jelenlegi id. Borbély Pálnak 86 holdat adott át. Ezt ő eddig 120+156=276 holdra növelte, melyből 120 holdat fia, ifj. Borbély Pál, 156-ot pedig a leánya fog kapni.

A 120 holdból 12 hold szikes („székes”) talaj, 5-5 hold erdő és kaszáló, 6 hold szőlő van, a többi jó minőségű, egy tagban lévő, homokos szántó. Ezen

²⁴ A tanyákon eltöltött napokról szóló leírások a gyűjtőfüzetek megadott oldalain találhatóak. Külön egységet képeznek, amit megelőz – a legtöbb esetben – a városban eltöltött hét leírása. A szövegek közléséről: a szövegekben a központosítást modernizáltuk, az egybeírás-különírás mai szabályait alkalmaztuk, megtartottuk a rövidítéseket, de több esetben az első előfordulásnál lábjegyzetben értelmeztük, az olvashatatlan szavakat és egyéb megjegyzéseket, a megértést segítő kiegészítéseket [] zárójel közé tettük. Ezekről az esetekről eltekintve az eredeti helyesírást megtartottuk.

a birtokrészen van egy két szoba-konyhás tanya, nyári konyha és teljes mezőgazdasági üzem számára való melléképületek.

156 holdas birtok kb. 8-9 km-re van Halastól és 4 km-re az előbbi birtoktól, amely $4\frac{1}{2}$ km-re fekszik a várostól. Ezt a 156 holdat 31500 P²⁵-ért vették meg 2 éve. A fedezet rá egy 39 holdas birtok eladása, 5000 P bankkölcsön és készpénz volt. A 156 holdból 50 hold jó szántó, 8 hold szőlő, a többi járás, melyet azonban lassan-lassan igyekeznek majd szántóvá tenni (amint lehet). Ezen a földön u.o. épületek vannak, mint az előbbin.

Mindkét birtokot maguk kezelik felesek, részesek és napszamosok által. Termelnek búzát, rozsot, zabot, árpát, kukoricát, répát, szőlőt, gyümölcsöt. Az egész termés 205 csomó búza, 315 csomó rozs, 86 csomó árpa, 3 vontató széna, rengeteg gyümölcs.

Az állattartás

A birtokhoz arányosan van állat is: 9 ló + 1 csikó + 1 csődör, 11 tehén + 5 borjú, a kisebb birtokon 40 bárány + 3 éves bárány (a felső birtokon 86 birka) liba, kacsá, tyúk, gyöngytyúk, disznók.

A tanya lakói

Állandóan a tanyán lakik az egész család. Id. Borbély Pál és felesége. Ifj. Borbély Pál feleségével és fiával, nyaralásra másik unoka, egy tehenészfű, egy libapásztor leány és egy időszaki napszamos. A tanya ún. „igazi tanya”, mert kiegészítője a lakóház, benn van a városban, mezőgazdasági üzem a tanyán van, viszont a családi események (születés, esküvő, halál, betegség stb.) a városi házban folynak le. Általában a tanyarendszerrel meg vannak elégedve és nem szeretnének falurendszerre (ez érthető, mert 4-5 km-re vannak csak Halastól). A tanyán lakik még egy részes, feleségével és leányával. Szociografiaiilag érdekesek ezek a részesek. Pesten laktak előbb, s ide a feleség testvérének hívására jöttek. A feleség nagyon vágyik vissza, mert ott a legszegényebb asszony is jól öltözködik és kalapot viselhet. Már kínáltak neki egy „úri” állást, házmesterséget, de férje nem akar menni.

Vallási viszonyok

A vallást egybehangzóan „nem tartják, ma már a XX. században”, de a hitet, azt tartják. Magukat jó reformátusoknak tartják, de csak tradíció ez náluk. A katolikusok között is csak azokat nem szeretik, akik „bolond katolikusok”. Egyik pásztorleányukat kath.-nak keresztelték el (?) s mikor a kath. állami tanító buzdítására „Dicsértessék...”-ket kezdett köszönni, elküldték és a tanítóval összeveszték. A zsidókat inkább politikai viszonylatban mint vallásilag ítélik el. A „hívók”-ról lenézőleg nyilatkoztak, mint általuk már rég túlhaladott állásontról. Érdekes a Bibliáról való felfogásuk is. Olyan valaminek tartják, amelyben sok hazugság és furcsaság van, de nyíltan nem mernek vele szakítani, hanem bizonyos mágikus

²⁵ Pengő.

félelemmel tekintenek rá. „Vallásosságuk”-at nem ebből mérik, hanem részben racionalizmusukból, részben a szomszédokból, részben, pedig régi iskolai olvasókönyvből, ahol a „boldogulás 10 szabálya” van meg. Érdekes, hogy a millenizmus eszméi élnek köztük, pl. nem tudják, igaz-e, hogy rövidesen nagy felfordulás lesz. Egy volt hívővel beszéltem, aki azt hitte, hogy „nekik van igazuk”, de most már elítélőleg nyilatkozott a prédikátorról és a gyülekezeetről. Ha pozitív hitük nincs is, de „reménységük” van az „Istenben” = természetben = sorsban (Deizmus). Ifj. Borbély Sándor szerint igaza volt Mózesnek, aki azt mondta: „szemet szemért, fogat fogért”. Ez a legigazságosabb, ezt kellene visszaállítani.

Vallásosságukkal szerintem összefügg a káromkodások gyakori volta és „bor-sossága” is, sőt egy idevágó mondást is találtam: „villámlik = örül a Jézuska”.

Babonát keveset találtam: pl. ha a nyúl átszalad az ember előtt: rossz jel.

A népmesék, mondások, népi költészet, hagyományozás elég erős ma is. Pl. két „költővel” találkoztam, akik verseket ígértek és tudnak más verselőket is. Az egyik azt mondta „mindenről tud verset írni rögtön, csak ihlet kell”. Inkább pamfletszerű bökverseket szeretik. Az egyik végigolvasta Petőfit. Egy parasztból lett kovács a köv. két verset diktálta le:

Szegény paraszt mindig kint laksz a tanyán,
Hogy a fene meg nem esz a tarhonyán.
Télen hideg, nyáron nagyon meleg van.
Szegény paraszt, az a csuda, hogy a lélek benned van.

Tegnap előtt két paraszt, kimentek a rétre.
Megláttak egy repülőt, fent a levegőbe.
Nézd, koma, micsoda? – Eke, taliga. (?)
Hogy az atya úr istenbe mentek fel oda.

Szerinte ezek népi eredetűek. Az asszonyokat nem hallottam énekelni, sem az idősebb férfit. Az ifjabb néha énekelt magyaros „magyar” nótákat. A napszámos – szabadságos katona – már főleg slágereket énekelt, míg a leány unoka (12 éves. II. polgárista) már ilyeneket is tud: „Által mennék...”, „Túl a Tiszán...” stb. Egyébként a rövid négy nap alatt alkalom nem volt olyan felmelegedésre, hogy dalolásra került volna a sor. Még a szántóföldön, az aratóknál sem találtam semmi érdekes nótát, talán azért is, mert munkáshiány lévén, nem voltak marokverő lányok. Népmesét nem hallottam. Néhány érdekes (számomra legalább az) mondást sikerült leírni:

„Kár hogy Noé a szúnyogot és legyet is bevitte a bárkájába.”
„Elbáméskodott a nap” (= meleg van)
„Eltalicskázzák a cigánygyerekek az éjszakát.” (=reggel lesz) stb., stb.

Azt tapasztaltam, hogy az ilyeneket nehéz feljegyezni, mert teljesen ad hoc mondják, amikor a ceruza és papír kézbevétele mesterkéeltséget okoz. A hagyományozó kedv nem túl nagy. Id. Borbély Pál azt a hagyományt közölte, hogy ő az apjától hallotta, hogy a homokbuckák úgy keletkeztek, hogy az egész terület végén síkság volt és tengerfenék. A vízben úszó cethalak vajtak maguknak helyet a homokban, s ettől keletkeztek a homokbuckák.

A népnyelv is igen érdekes. Az ö-zést még az 5 éves kisfiú is átvette, viszont nem használják a Pesten lakott részesek. Nagyon megütötte a fülemet a „-nál” rag használata (pl. Pistiéknál). Sajátos még: igen = nagyon, pálma = jegyenyé, egy csomó tájszó: fataró, tarhó, talló, bürge stb. (különösen a mezőgazdaságban, állattenyésztésben, az ún. mindennapi életben használt rengeteg tájszó).

Civilizáció és kultúra

Jómódú gazdák lévén, eléggé civilizáltak, de a kultúra iránt kevés az érzékük. Mezőgazdasági üzemükben pl. alkalmaznak vetőgépet, de sem újság nem jár hozzájuk, sem rádió, sem könyvek nincsenek. A tanítatásról sincs jó véleményük, bár e tekintetben tanácstalanok, mert a polgárosodás útján vannak.

Táplálkozás

Táplálkozásuk, legalább amíg én ott voltam, változatos, ízletes és egészséges volt. Maga az elkészítés tisztaságához, azonban sok szó fér. Főleg saját termésükből (zöldbab, meggy stb.), állatukból (bárány, galamb, csirke) és termékeikből élnek (tej, túró, tarhó, méz). A család a munkásokkal együtt egy asztalnál egy táblból eszik és egy pohárból iszik. Én ezt egészségügyileg kifogásolom. Sőt nem merném szociálisnak minősíteni ezt az eljárást, mert szocializmus alatt valami tudatos cselekvést értek, ők még fél lábbal bent lévén a paraszt rendben, fél lábbal a polgári osztály felé haladnak s nem tudatosan szociális gondolkodásúak. Bár módjukban állana, asztalterítőt, asztalkendőt, evőeszközöket alig használnak s e téren nem polgáriasulnak. Ízletesen főztek s ételeikben az „urak” utánzásának nyomai megtalálhatóak.

Ruházat

Itt is lehet látni a változást. Az unoka már teljesen városi „úriás” ruhát visel. A fiatalasszony is teljesen elhagyta a parasztruhát. A fiatal férfi is „úri”-nak tartotta az én ruhámat. Legkonzervatívabb az öregember, de nem maradi, mert pl. gumicsizmát vett fel, amikor fejni ment az istállóba. A leány unoka is kispolgári öltözetben járt. Az öregasszony parasztruhát visel.

Egészségügy

Sajnos, e téren azt a szomorú tapasztalatot tettem, hogy népünkben a tisztaság iránti érzék nincs még kellőleg kifejlődve. A ház ugyan tisztára ki van seperve, de földesek a szobák (még ahol pénz volna is a kövezésre) s egyébként is ott csak 5-6 óráig vannak (nyáron). Az egyik szoba ezen kívül éléskamra is, mert pince

nincs, ahol kenyér, savanyú uborka, birkahús (letakaratlanul) stb. van. A ház előtti fedett tornácon étkeztünk, kutyák, macskák, csirkék, libák és rengeteg légy társaságában. Az evőeszközöket és tányérokat nem mosogatták, csak kitörölték stb., stb. Az egy tálból való evés és egy pohárból való ívás is terjeszti a betegséget. Még csak a helyzet megváltoztatására irányuló törekvést sem láttam. – A kezek és lábak tisztaságára már nagyobb gondot fordítanak. Minden étkezés előtt van kézmosás és lefekvés előtt lábmosás, de ketten-ketten egy vízben. A kútból a vederből is szoktak inni. Az illemhely nagyon elhanyagolt.

Az állategészségügy nagyjából kielégítő, bár a rengeteg légy ezt kétesse teszi. Erről jut eszembe, hogy pl. a tehén tőgyét előbb a borjú szopta s közvetlen utána a piszkos kezű gulyás fejte a tejet, körbe-körbe belenyalva az edénybe, hogy a szalmaszálakat és a ganéjdarabokat kivegye. (Hasonlón a birkatejjel is.) Az orvosokkal szemben az öreg gazda elutasító, a fiatal gazda már nem annyira. A már az urat látja az orvosban.

Gyermeknevelés

A polgáriasuló családban problémává vált a gyermeknevelés: mi legyen a gyermekből: úr vagy paraszt? Ez a kérdés élesen fennállt. A nagypapa a munkát természetesnek tartja, a fiúnál már kérdés, hogy dolgozzon-e ő is, vagy csak a bér-munkások, de az unoka már lenézi a munkát (így nyilatkozott), ötéves létére a ház egyik irányítója, a libapásztorlányt (13 éves) és testvérét (16 éves) per Jutka és Lajos tegezi és tudatosan parancsolgat nekik. A nagyszülők az (eddig) egyetlen fiú unoka minden kérését megadják és még szüleivel szemben is igazat adnak neki. Az apa nem tudja, mit kezdjen vele, s lassan már ő is kezdi elveszíteni a tekintélyét a gyermek előtt. Mégis úgy vettem ki, hogy urat akarnak nevelni a gyermekből (pl. „majd te is egyetemista leszel”), s kezdik az illik-nem illik kategóriákat alkalmazni, úgy ahogy a kispolgári rétegnél meg van. A gyermek járt óvodába. Több hatás éri azonban a gyermeket a szülők (nagyszülők) példája révén is (pl. jól káromkodik), de játszótársai (környezet) is, úgy hogy az ő nevelése is bizonyos zavartságot, tanácsalanságot mutatott. A leány unoka kb. már a kispolgári nevelést kapja, mely itt a legmagasabb, mert a gimnázium igen ritka. Ha iskoláztatják is a gyermeket, ez inkább az utánzás és versengés következménye („az enyém is van olyan mint a másé”), mint meggyőződés. (Gulyásuk szeretett volna továbbtanulni.)

Politika

Bár mindkét részről óvatosak voltak, mégis némi fény derült politikai nézeteikre is. Először is kitűnt, sőt feltűnt a politika iránti érdeklődés és az abbani résztvevési vágy. (Én passzív megfigyelő igyekeztem maradni.) Itt is tapogatózást tapasztaltam. Házigazdám mintha a nyilasoktól várná a helyzet radikális, sőt forradalmi megváltoztatását. Szerinte a mostani urak nem akarják és nem is fogják megváltoztatni a helyzetet, hanem mint 19-ben valami „felelőtlen emberek”(!)-nek kellene jönni. (276 holdas gazda!) A németországi helyzetet túl rózsásnak látja

és igazságosabbnak, mint az itteni (ami némileg igaz is). Ha repülőgép repül el felettük, azt mondják: Jön Hitler! Mindebből persze csak azt a következtetést szabad levonni, hogy valami nagy várakozás van ezen ifjúgárdában a változás után, s mivel csak szóbeszédből értesül az eseményekről, maga kiálmodik magának valami szép tervet, ami közel áll a nyilas programhoz. De ez a nyilasság csak felfelé, a tisztviselők felé irányul, míg lefelé, a munkások felé ő már mint úr lép fel és az egyenlőséget nem igen alkalmazza, bár a paraszt-elem még át-át töri az urizáló tendenciát e téren is. Egy 300 holdas szomszéd már (lévén igen intelligens) másképpen gondolkodott Németországról. Észrevette azt, amit honi bölcseink között ma sem látnak sokan, hogy ti. a minden téren való uniformizálódás és szervezés kiöli a kezdeményezést, törekvést. Ugyanez a gazda (Egyed Iszák István) észreveszi, hogy a törvénykönyv antiszociális intézkedéseket alkalmaz, s „nem a magyar ember lelkéhez van szabva”. Nagy politikai élmény lehetett számukra a „kommen” (kommunizmus), mert még ma is emlegetik.

A svábkérdés nem érdekli őket, disszimilánsokat nem ismernek. A napszamosuk azonban Sopronban lévén katona, nagyon világosan látja a német veszedelmet.

Beszéltem még egy 78 éves, 6 gyermekes juhással is, aki a 156 holdas tanyán van. Gyermekei szoktak felolvasni neki az újságból s magas kora és hivatal ellenére mindenben kitűnően tájékozott. Szerinte a világháborút azért veszítettük el, mert „mikor agyonlőtték a Tiszát, már tudtam, hogy vége a háborúnak, mert nincs már parancsnok”. A németeket nem szereti, „mert mindenkinek élni kell”. A románkérdéssel kapcsolatban megjegyezte, hogy „a magyar katonánál nincs jobb, csak vezető kellene”, s hogy a „román mind cigány”. „Csehország volt, de nem lesz többet.”

Rendek és osztályok

Házigazdám (különösen a fiatalgazda) és hasonló módú szomszédai legnagyobb kérdése a rendikérdés, vagy kasztkérdés: ki vagyok én, ki van fölöttem, mellettem és alattam, és mindez miért van így és hol az igazság. Amíg ott voltam, ez volt az alapvető téma, melyből a legtöbb kérdés fakadt. Az életfenntartás nehézségein túlemelkedett fiatal paraszt kezd reflektálni a helyzetére, észrevesz vagyoni, szellemi különbségeket, s nem tud velük mit kezdeni. Fő kérdése ez: miért tartozom én a parasztok rendjéhez, noha vagyonom alapján az úri rendben [áthúzva: a polgári rendben – G. P.] kellene lennem? Meg van bennük az a tudat még mindig, hogy ők a parasztok rendjéhez tartoznak, s az urak felettük álló rendjével nem egyenlők. Az egyenlőség kérdése izgatta őket. Ők is urak, csak „földműves urak”. Észreveszi, hogy hiába halad előre a polgárosodás útján, ő maga nem lehet igazi „úr”, de talán majd a fia az urak rendjébe fog tartozni. Úr alatt értik általában azt, aki nem dolgozik és parancsol (ami sajnos sokszor így is van). Mivel pedig ők már vagyoniilag módos polgárok, előáll a másik kérdés, hogy milyen viszonyban legyenek az alantasaimmal szemben, akik ugyanazon rendekhez, de alacsonyabb osztályhoz tartoznak, mint én? Ilyenekkel szemben magukat

uraknak érzik, s bizony igyekeznek minél kevesebb bérért minél több munkát kapni. Talán így magyarázható az a bérharc, amelyik most az ilyen gazdák és a mezőgazdasági munkások (gyakran proletárok) közt fennáll. („A munkás nép a kormány nyakára ült.”) Elítélik a levante intézményt is, mert ott uszítják egymást a fiatalabb munkások, hogy magasabb bérért hagyják ott helyüket, noha már odaigérkeztek. (Egyed Iszák István pl. 10 holdat ad ingyen a kormánynak, ha oda munkásokat telepít.)

A napszám Borbélyéknál 2 P, a gulyás fizetése havi 15 P, a libapásztor (= minden) leány havi 8 P, a juhász havi 10 P (+ komenció) és étkezés.

Az urak és minden kezdeményezésük iránt bizalmatlanok (ami némileg érthető is). Aki azonban törődik velük, az iránt jó indulatúak és arra hallgatnának is. Azonban a paraszt-romantika végletébe nem szabad esni, mert meg vannak sajnos a magyar parasztoknak is a maga súlyos hibái is, minden jó tulajdonsági mellett és ellenére is, amiket most nem részletezek.

Gondolkodás és jellem

Mint sehol, úgy itt sem szabad általánosítani, s kimondani, hogy buta paraszt vagy okos paraszt minden egyes paraszt. Embere válogatja. Az azonban biztos, hogy az átlagos intelligencia foka elég magas. Pl. ilyeneket észrevesz, hogy a „Ván nagytisztviselő úrból szuggesztív erő árad ki, de a másiktól nem”. Gondolkodására még ma is nagyobb hatása van az idősebbeknek, szomszédoknak, mint az iskolának, könyveknek. (Ismét hangsúlyozom, hogy ez, amit itt a tanyáról írtam csak azon 3 tanyára és kb. 25–30 emberre érvényes, akiket megismertem.)

Értékskálájuk legfelső fokán a parancsolás áll, azután az anyagiak jönnek (pénz, enniváló), majd a nemi élet örömei, ezután az ún. szellemi, vagy kultúrjavak. Ez megfelel kb. annak, amit az általános „emberi” szóval jelölhetnénk. Ez persze erőszakos elválasztás, mert mindezen tendenciák tisztán sohasem, hanem keverten jelentkeznek.

Röviden összefoglalva ezek a halasi tapasztalataim. A bajok orvoslására még nem merek vállalkozni, de gondolkodom rajta.

2. Pásztor Lajos (EA 7671, 1–16. oldal)

Hétfőn, júl. 10-én este érkeztem meg Halász D. Balázs tanyájára. 172 holdon gazdálkodik, 3 családja van, 2 lány, 16, 7 éves, fiú 5 éves.

A politika nagyon érdekli. A beszéd sorát ő tereli rendszerint rá. Mint mondja, főleg télen sokat olvas újságot (Függetlenség). Egy alkalommal mondja: sokan így a kormányzó úr is említették beszédeikben, hogy a magyar sokat politizál: többet, mint amennyit kellene. Igaz lehet, de nem lehet mit tenni, miután az embernek minduntalan fáj, mikor olyat hall az újságokban, ami nem tetszik neki, amit nem tart helyesnek.

Ismertetem néhány kérdésben a felfogását. A nyilasokat nem szereti. Fél ui. attól, hogy egyik percről a másikra, egyszer váratlanul kommunisták lesznek. Bár ezt Hitler bizonyosan nem engedné meg. Nem bízik tudásukban sem.

Zsidók: a zsidó is ember. Ablakbeveréseket nem helyesli: nincs sok értelme, sőt ártunk vele, mivel annál több cseh üveget kellett behoznunk. A zsidók[at] azonban nem szereti: majd' mind csaló, említ is több példát egyes zsidó kereskedőkkel kapcsolatban, amikor azok egy keresztény kereskedőt tettek tönkre – noha csak boldogulása, működése neki (a zsidónak) nem ártott volna, hiszen nagy üzlete volt már. Vagy pedig az eladókat csaptak be. Ügyelni kellene arra, hogy a zsidó ne tegye lehetetlenné a keresztények érvényesülését, de egyébként dolgozhat, itt áztat ő is – ez a felfogása.

Kanásza vagy három hete szökött meg, de nem tudja sem megtaláltatni, sem mással pótolni. A szolgáltók közül is sokan szívesebben mennek városba cselédnek: ott több a szabadság.

A felesége tót családból származik. Egyszer felemlíti, hogy gyerekkorában mily nagyon elfogta a düh, mikor egy asszonytól vki után érdeklődött s az „magyarszkit” emlegetett „Hű, az anyád... itt élsz a magyarok közt s még csak magyarul sem tudsz beszélni”.

Sokat panaszkozik, hogy nincsen elegendő munkás – nem lehet minden munkát idejében elvégezni. Hát érdemes így dolgozni – fakad ki – minek engedik ki őket Németországba! Idén csak Öttömösről kb. 200-an mentek ki. Mikor érdeklődöm, beszélt-e már olyannal, aki volt kinn, s azok mit mondanak, azt feleli: ált. megvannak elégedve. Az egyik 1000 M[árkát] keresett, 500-t hazahozhatott pénzben, a többit azonban el kellett vásárolni, de az árut vámmentesen hazahozhatta. A munkás is, ő is dicséri a németek emberiségét, segítik, aki nálánál is szegényebb. Így az ki 1000 M[árkát] keresett, legtöbbit a krumpliszedéskor kapott egy nagy uradalomban. Az elvégzett munkának megfelelően, a beadott teli kosarakat számolták, fizették. A német munkások gyakran az ő részüket is az ő kosarába öntötték, hogy így ő többet kapjon.

Mikor mondom: ügyes propaganda az egész. Azokat [a] német munkásokat biztos külön fizetik – nagyot kacag: hát persze, de erre ők nem gondolnak.

Sort kerít olykor a nagy fizetésre, v. földbirtokra is. Az volna a helyes, ha mindenki azt, amire neki nincs szüksége, felajánlaná a köznek. Gyakran felmerül azonban kifakadásai közt „miért nem én?”.

A papoknak minek a földbirtok, mikor kapnak fizetést. Nekik is van elég, amikor azonban csinálni kell valamit, pl. templomjavítás, mégis mindig a híveknél gyűjtenek rá. Papjaik iránt egyébként nem ellenséges, ő is, felesége is dicséri a halasi kath. papokat. A plébánost, mikor az elmúlt évben, e részen személyesen gyűjtött, ő maga kísérte el; s maga is 100 P-t adott a tpl. átalakítására.

A kocsisa megbetegedett még régebben, 1 ér szakadt meg a lábában, akkor kezelte is – jobban lett; nemrégiben azonban másnál dolgozott; ismét rosszul lett: nem tud dolgozni panaszkozik ő is, anyja is, hogy vért hány. Ezt azonban

nem hiszi el neki. Kérdem, nem vizsgálhatja meg az orvossal? Nem nekem dolgozott – feleli –, mikor rosszul lett; nem törődöm a bajával.

A cselédeivel jó viszonyban van, dolgozak, nem irigylik az ő földjét, de megérti ő a nincstelenségük miatti elkeseredettségüket. Ha azt mondanám nekik – [olvashatatlan szó – G. P.] – ellenség közeledtekor – jertek fogjatok fegyvert –, azt válaszolnák egész biztos „ha akarja gazduram, védje meg a földjét maga” igazuk van – teszi hozzá – kicsit elgondolkodva.

Maga nem igen dolgozik, de jelen van minden munkánál, s ha csak egy fa árnyékából is – hová ledült –, de mindig felügyel a munka lefolyására.

Az asszony vallásos; csodákban erősen hisz (ami nem babona ám, sem nem kuruzslás – mondja) nekem is többször ajánlja, hogy olvassam el a lourdesi csodáról szóló kis könyvet – mert igen szép. Asztaltáncoltatásban ugyancsak hisz, fel is hoz több példát. Csütörtök este szerencsém volt kipróbálni. Az egyik részesük mondta, hogy ő már részt vett ilyeneken. Vállalkozott most is. Nem sikerült.

Halász D. Mariska a legidősebb lány, kb. 16 éves; 4 polgárit végzett, az elemit s az első 2-t is benn a városban. A két utolsót azonban magánúton, hogy itthon lehessen a tanyán. A 3. osztályt egyedül vette át, a 4.-et azonban már a balotai tanító segítségével. Szeretett volna még tanulni, tanítónő, majd pedig orvos akart lenni, elmaradt mindkettő, mert szülei úgy gondolták – úgysem kapna állást. Nemrégiben varrni tanult; nem fejezte azonban be a 10 hónapos tanfolyamot, mivel szükség volt a tanyán a munkájára. Hol kanász, hol meg gulyás; kedve azonban nem igen van hozzá. Cimbalmozni elég szépen tud, magától tanult meg, olykor édesapja kíséri hegedűn, jelenleg nincsenek húrok, de az nem játszik oly jól. Régi magyar nóták után hiába érdeklődöm nála, tudása szinte kizárólag rádióban hallott vagy moziban tanult dalokra terjed ki. (Ezek sem magyar dalok természetesen!)

Édesapja még tud néhány régi szép magyar nótát. Az asszony énekelget is egy alkalommal, de mind a szöveget, mind a dallamot nagy nehézséggel tudja csak emlékezetébe idézni.

A háznál könyv alig van; a legnagyobb nehézségbe kerül, hogy néhány kv.-t hozzanak elő. Ezek:

1. a lourdesi csodák története
 2. Csobánkai Mária kutacska kegyhely rövid tört.e, 1933 (kv.t a kegyhely vezetői küldték szét csekklap melléklésével)
 3. Bold. Szív Társ. Szabályai. Pest, 1858. Bucsánszky Alajos kiad.
 4. Jézus szíve ájtatóság, Pest 1886? (Az utóbbi két könyv az asszony édesanyja tul. volt; aki fenti társ.nak tagja volt.)
 5. Örök imádás misekv.
 6. Új Szövetség. (Szt. Istv. Társ. K.)
 7. i. óra az Oltári szentség előtt, 1820?
 - 8–10. 3 drb. 10-f[orint]-os regény, világvárosi rengetegek.
- Ez minden!

3. Ábrahám Benő (EA 7673, 20–26. oldal)

Július 9., vasárnap

Készülődés az útra. Előző este mindenkit beosztottak egy tanyára. Én pl. Fehértóra megyek Gyenizse Mátyásékhoz. 91 hold földje van, amint azt a városházán megmutatták.

Kinn tudtam meg, hogy ehhez még 70 hold bérlet járul. Bérelni azért szoktak, mert 26 hold gyümölcsösük van, s így nem tudnak elég gabonát termelni. A bérletben azonban, amint később Tóth Lenkétől megtudtam hanyagok. Elválták, hogy mindent elintézzek, az aratást is, és már régen le kellett volna aratni, de még most is ott van. Kipereg a szem. Tóth Kisasszony nem is adja tovább nekik a bérletet.

Általában már az egész környéken kész az aratás. Sok helyen be is takarították gabonát, sőt néhol már csépelnek is. Az idén általában minden sokkal korábban érett meg.

Július 10–11., hétfő és kedd

Az előző nap este nem valami meleg fogadtatásban részesültem. Az öregek voltak ui. otthon, azok pedig nem tudtak róla, hogy megyek. Bizony nehéz volt a kezdet. Kinn aludtam a háza alatt, jöttek a szúnyogok, mint a sárkány, de én nem zavartattam magamat, aludtam, míg föl nem keltek, hogy kimenjünk kapálni.

Első napon a gyümölcsösben szedtük ki a gazból a fiatal oltványokat. Miközben a tarack mély gyökerét ástuk ki, megtudtam, hogy idős Gy. Mátyás bácsi apja bérlő volt. Göbolyjárásan a Pázsit Sándor-féle tanyát bírta 340 holddal, és kb. 300 birkával. Amikor lejárt a bérlet, egy másik embőr ráígért, s így ő elmaradt. Nem volt más hátra, hazament Balotára az ő kis tanyájára, és maga ura lett.

Fehértóra már mostani Mátyás gazda 1898-ban került házasság révén. Bíró Klárát vette el feleségül, akinek még 2 fitestvére maradt. A birtokot megosztották és a Gyenizse tanyáról, amely innen mintegy fél óra járás és ahol csak kis ház, ún. putri van (innen a csúf nevük is putris Gyenizse), idejöttek lakni a Bíró tanyára is, a másik Bíró fiú épített közvetlen egy másik tanyát ezután nem sokára, mikor ő is megnősült. A 3. Bíró fiú az Imre pedig Halasra ment lakni. Így a Gyenizse tanya az ún. „Pincehegyen” már a központban volt.

Itt történt meg, hogy mikor a ház előtti eperfát kidöntötték, csontvázat találtak, mely még a Bíró Sándornál is nagyobb volt. (Hatalmas szál ember.) Egyszer meg elverték a lábukat a ház előtt valamiben. Azt gondolták, hogy karó, és mindig, mikor kifújta a szél a homokot mellőle, a hasának vélt dolgot visszaverték a földbe. Mikor aztán kiskertnek megfordították a földet, kisült, hogy embercsont. Olyan erős alsólábszár, hogy lónak sincs különb. Találtak még többször csontot. Sőt, még aranypénzt és ezüstsarkantyút is. (!) Ezt azonban nem mutatták meg...

Ezeknek háttere az, hogy ott valamikor juhászok laktak. A juhászok pedig jóban voltak a betyárokkal. Különben nem is élhettek volna meg. Nem volt akkor még erre felé se tanya, se semmi. Itt ezen a hegyen (túlzás: kis homokbucka

az egész Ábr.) azonban juhász kunyhó állt. Mellette egy pince (innen a neve Pincehegy), melybe hosszan 5 méter mélyre jutott az ember, ott lépcsőn le lehetett menni a kúthoz. A kútból ittak a juhászokon és az arra vetődő betyárokon kívül még a környékeliek is. Jó vize miatt az öreg Kolozsvári a mostaniak nagypája idejárt 2-3 km-ről vízért. Fölpakolta a hordókat és állítólag vizet vitt. Szerintük nem hiába jött ide, itt „gazdúhatott” az mög. Azóta ezt, beomlott már, de be is temették. Azt mondják, érdemes lenne kiásni: sok mindent lehet ott találni. A betyárok odarejtettek mindent. Az ő édesapja, aki először jött ki tanyára, az is adott a betyároknak abrakot, ezt-azt, mert azokkal jóba költött lenni... különben régen rossz vót...

A mostani gazda Gy. Imre 39 éves. „M. Ki. Növényvédelmi Helyi Megbízott” nőtlen. Nem nőszült meg, mert „kitót” vele az állam. Engöm a bíróságon föl akartak akasztani, neköm nem köll a gyerök, ha nem böcsülök meg a magyar embört akkor ne is legyön magja se.

Miért? Hát mit csináltak magával?

Úgy vót az, hogy a Horvát Veróval jegybe jártunk már: oszt mik odamék egyszer hozzájuk, hát rajtakaptam, amint a kocsisal vót. Máskor pedig a későbbi kocsisal kaptam rajta. Van aztán egy sofőr ismerősöm, aki gyün hozzám, hogy ez a Horvát lány, aki az én jegyösöm, nem valami jó lány, mert őt megállította az országúton is, Jánoshalma előtt ő is elvégezte vele a dolgát... Hát ilyen lányt vegyek én el. Megcsinálta azt is, hogy kiment az ablakon, elment a lakodalomba hívatlanul, és ott minden legény körösztülmént rajta. Ilyen lány neköm nem köll.

Egy este pedig mikor nála voltam, kikísért, oszt el akart kísérni a tanyára. Mondtam, hogy ne gyűjjön, de erősködött és meg nem engedtem. Gyütt tízórás vonat, szaladt neki a tötésnek, oszt azt mondta, hogy hónap menjek a temetésire. Én meg megijedtem, hátha rám fogja az apja, hogy én dobtam a vonat alá, oszt még bepöröl. Hát így inkább elengedtem, hogy gyűjjön el én hozzám. Ott is aludt egy éjjel, de másnap már az apja szaladt a rendőrségre, hogy megszőköttem a lányát. De. du. már [itt véget ér a napló és a beírások a gyűjtőfüzetbe – G. P.]

4. Márkus István (EA 14253, 41–51. oldal)²⁶

Júl. 9–13.

Kiköltöztünk a tanyákra. Gönczi Benőhöz kerültem. Gönczi Benő 120 holdas homoki gazda a Bácskából került fel Pacsér községbe. Az anyja idevalósi volt, az után örökölt 60 holdat, a bátyja jussát, a másik 60 holdat meg megvette a bátyjától. Szorgalmas, derék, vendégszerető emberek. A felesége is idevaló halasra. Két kislányuk van. Az idősebbik most megy polgáriba, a fiatalabbik harmadik elemibe.

²⁶ Ez a gyűjtőfüzet, ami külsejében, tartalmában ugyanolyan, mint a többi, Mády Zoltán hagyatékával került a Néprajzi Múzeumba 1986-ban.

A 120 hold a következőképpen oszlik meg művelési ágak szerint: 30 hold a szántó (28 holdra rozsot, 2 holdon búzát termelnek. Búzának mindig a „lelke földet” hagyják, amelyet jól megtrágyáznak. A búzát csak kalácsnak termelik, még így is venniük kell hozzá), 48 hold legelő, 30 hold erdő, 4 hold szőlő és gyümölcsös. A többi a tanya belterülete és a konyhakert.

Állatállományuk: 4 ló és 3 csikó; 18 szarvasmarha; 17 disznó; 53 juh; 112 liba; 100-on felüli baromfi. Az állatokon többet keresnek, mint a földművelésen. A föld átlagos hozama náluk 5-6 mázsa. Bort is természetesen eladásra. A múlt évben 100 hektó körül adtak el, literenként 400 fillérért. A rozstermelés gazdasági hatásairól még később fogok írni.

A tanyán, a főhelyen áll a lakóház, amely teljes kétszobás, konyhás falusi, illetve városi ház, s nemcsak valami kis eldugott kuckó. Az egyik szoba itt is tisztaszoba, amelyben a gyakori vendégek – rokonok – komák szállnak meg. Ők négyen egy szobában laknak, melyben két nagy ágy van csak.

Mindjárt az első nap, az első beszélgetéskor megkezdődött a panaszkodás. Különösen az asszony panaszkodott sokat: nem embernek való ez a munka hajnali háromtól-négytől este kilencig-tízíg. Egy cselédlányuk van, egy béresük (17 éves fiú), egy kisbéresük (8-9 éves gyerek). Különben a napszámosokkal dolgoznak. Ők maguk valóban rengeteget dolgoznak, az asszony meg nem áll egy percre se, csak nagyon meleg napokon alszik ebéd után egy-egy órát. Rengeteg a munka – 120 holdat kell ellátniuk – és kicsi az eredmény: és panasz. Munkásokat alig kapnak. A környéken általában nagy a munkáshiány. Beszéltek nekem Gyenizse Balázsról, aki 30 pár ökréhez mindössze egy bérest kapott. Napszámos, mezőgazdasági munkás messze vidéken alig akad. Inkább csak öttömösi törpe kisbirtokosok, szóval helyhez kötött emberek járnak ki a tanyához dolgozni. Ez a munkáshiány természetes jelenség ma. Következménye annak a különbségnek, mely a feketeföld és a homok, a búza és a rozs között fennáll. Akármennyit is dolgozik ugyanis a munkás a homokon, akármilyen szorgalmasan aratja, hordja, csépli a rozsot, a jövedelme mégis kevesebbet ér, mint a búza vidéken dolgozó munkásé. A mezőgazdasági munkások, részesek és napszámosok, évek, sőt talán évtizedek óta húzódnak el a búzatermő vidékekre.

Pedig a tanyán, különösen már az ilyen 10-120 hold körüli középbirtokon, sok munkaerőre van szükség. Itt télen is állandóan van munka: a szőlővel, fával, náddal stb. A már magas munkabérek is erősen nyomják a gazdát, s talán az ilyen sok munkát igényelő kevés eredményt hozó homoki gazdaság még nehezebben viseli el ezt a nyomást, mint bármely más gazdaságtípus. Nyári munkaidőben hetenként 70-80 pengőt, de néha többet is kifizet a gazda tisztán csak napszámba.

A búza magas ára (19-20 pengő) és a rozs alacsony ára (11-12: gyakorlatilag ugyanis most csak ennyiért tudják eladni) ez a legnagyobb panaszuk. Ők ugyanis kénytelenek búzát venni. A felnőtteknek is, de különösen a gyerekeknek okvetlenül szükségük van arra a változatosságra, melyet az időnkénti búzakarácson nyújt a folytonos rozskenyérvetés között. Évenként 7-8 mázsa búzát vesznek (ők maguk kb. 10 mázsát termelnek a 2 holdon).

Ha azt vizsgáljuk, hogy ez a tanya mennyire tartozik Halashoz, érdekes adatokra bukkanunk. A tanya kb. 20 kilométerre van a várostól, viszont csak három kilométerre Öttömös községtől, és kb. négy kilométerre Pusztamérges községtől. Orvos, állatorvos, patika, [olvashatatlan szó – G. P.] terménykereskedő, vasút (Szegedi Gazd. Vasút) Pusztamérgesen van. Orvos és állatorvos, ha jár, onnét jár ki a balotai tanyákra. Apróbb szükségletüket a mérgespusztai és öttömösi boltokban szerzik be, Balotán is van bolt, szülész nő, szélmalom (árpát őröl). Az én házigazdám ritkán jár be Halasra. Tavasszal, ősszel egy-két hetenként, nyáron még nagyobb időközökben kocsizik be. Ő maga csak anyja részéről halasi, Pacséron nevelkedett és csak 13 éve került ide az anyjától örökölt birtokra. Akkor nősült meg. Felesége halasi. Háza nincsen a városban, mégis ha Halasra megy, azt mondja: hazamegyek. A kislányai egy ismerősüknél laknak télen Halason, s onnét járnak iskolába. De már elhatározták, hogy 8-10 éven belül házat vesznek Halason, lehetőleg úgy, hogy a lányok lakodalma már bent legyen a városban. Általában a várost, bár nincs benne házuk és messze is laknak, otthonuknak tekintik, melyhez tartoznak.

A család első tekintetre is polgáriasultnak látszik. Viseletük teljesen városias, a kislányokat szinte már kisasszonynak tekintik és fésülik. Kérdeztem tőlük, hogy mit akarnak nevelni belőlük: parasztlányt vagy úri lányt? Bizonytalanul felelték, hogy nemigen akarjuk, hogy kisasszony legyen belőlük. De a mód, ahogy bának velük, ahogy beszélnek hozzájuk, ahogy öltöztetik, kényszerítik a két szép és finom eszű kislányt, megmutatja, hogy kisasszonynak szeretnék nevelni, az önkéntelenül annak is nevelik őket.

A népi kultúra és értékrendszer már csak egészen halvány nyomokban él abban a családban. Babonákra, boszorkányhistóriákra emlékezgetnek még úgy, hogy „a régi öregek olyasfélét meséltek és hittek”, de ők már nem hisznek benne. Vallásosságuk bizonyos polgári kételkedésekkel vegyes bizonytalan hit. Templomba nagyon ritkán járnak be, a papokról meglehetősen rossz véleményük van. Azt tartják róluk, hogy becsapják a népet, nem dolgoznak semmit, és azért prédikálnak mennyországról, pokolról, Istenről, „mert ezért fizetik őket”. A meséket és egyéb prózai néphagyományokat lenézik, és nótával együtt gyerekeknek valónak tartják. Pedig mellettük a faluban még él a nóta, és vasárnap este összegyűlnek a legények-lányok a „köves úton” ott járják a táncot nótaszóval. Göncziék a tanyán inkább a cigányzenét és a műdalokat szeretik. Rádiójuk ugyanis van, a férfi nemigen hallgatja, azt mondja, előfordul, hogy hónapokig nem is teszi a fülére a kagylót; az asszony is csak télen ér rá, de akkor, ha ideje van, mindent meghallgat. Csak „az operák és a nagyon unalmas tudományos előadásoknál” teszi le a kagylót. Színdarabot, cigányzenét, nótáestet szeret legjobban hallani.

A rádiónak nevelő hatása csak rossz irányban érvényesül nálunk. Zenei ízlésüket elrontja a rengeteg műdal, hanglemezt. Paraszt voltuk öntudatát nem kapják meg a rádiótól. A rádió eléggé lefelé kezeli a parasztságot, elismeri, mint hasznos dolgozó réteget, ad is neki gazdasági utasításokat, de nem nevelő, nem öntudatosítja egyáltalán. Sőt: állandóan a középosztályi, sőt kispolgári kultúrárt

tukmálja rá a polgárosodni vágyó, rádiót hallgató parasztságra. Megkérdeztem a gazdát, hallgatja-e a rádió gazdasági szakelőadásait? Azt felelte, hogy kezdetben egyszer-kétszer meghallgatta: volt közte jó is, de azt már ő úgyis tudta előbb, de volt egy sereg marhaság, ami csak papíron vált be. Példaképpen elmesélte, hogy a belügyminisztérium tyúkfarmot és tojástenyészetet rendezett be itt valahol a környéken. Papíron minden gyönyörűen haladt, szakelőadók és gazdasági tanácsosok vezették az üzemet, s végül minden tojás, amelyet 6 fillérért tudtak csak értékesíteni, kerek 1 pengőbe került az államnak. Az ilyen példa persze azt az általános meggyőződést oltja belé a többiekbe is, hogy a felülről jövő gazdasági oktatás vagy rossz, vagy legalábbis fölösleges.

A Friss Újságot olvassák, de heteként csak egyszer-kétszer vesznek, ha bemennek a közeli Öttömösbe. Olyankor férfi is, az asszony is végigolvassák, mindegy nekik tulajdonképpen, hogy mikori az újság, az események csak, mint érdekességek fogják meg őket, nem fontos, hogy mikor történtek. A politika ezt a gazdát nemigen érdekli. Csak a rá vonatkozó gazdasági és szociális intézkedéseket veszi figyelembe, a többi neki teljesen mindegy. Az újságnak voltaképpen csak annyi hatása van, hogy általában tájékozódnak a világ eseményei felől. Nevelést nem is várhatunk a Friss Újságtól, és a többi hasonló szellemű riportlaptól.

A balotai első számú tanyai iskolában van népkönyvtár. Kb. 300 kötetre rúg. A tanító szerint a könyvtár látogatottsága nagy, telenként kb. 2000 könyvet vesznek ki és olvassák el a környékbeli tanyásgazdák. Göncziék kb. öt kilométerre esnek az iskolától, ők nem látogatják a könyvtárt. Általában könyvet nemigen olvasnak. Azt mondják, nem érnek rá télen sem.

Öttömösön van gazdakör is, amelyet a tanyai gazdák közül is látogat néhány téli napokon. Kérdeztem Gönczit, miért nem tagja a gazdakörnek? Azt felelte, hogy nem éri meg a fáradságot, hogy az ember télen, abba a kutya hidegben bemenjen Öttömösbe, hogy aztán „télen is annyi a munka ezen az átkozott tanyán, hogy az ember örül, ha estefelé bemehet a meleg szobába, s ott újságot olvas, beszélget, vagy néha rádiót hallgat”.

5. Zongor György (EA 7675, 38–44. oldal)

Látogatás Csonka bácsi tanyáján

1835-ben épült. Nagyapa építette, apáról fiúra szállt. Azelőtt a városban laktak. A tanya felépítése után megtartották a városi házat. Rendszerint az öregek laktak bent, míg a fiatalok kint laknak a tanyán. Érdekes, hogy kint a tanyán még senki sem halt meg a cseléd tagjai közül. A gyermekek is a városi házból járnak iskolába, ha a tanyai iskola távolabb esik. A városi ház csak lakásra szolgál, gazdasági épület nincs, csupán egy kis istálló, hogy mikor a városba jönnek, a lovakat beköthessék.

Csonka tanya 75 kat. holdból áll. 2 családot tart el. Valamikor a nagyapa idejében nagyobb volt, de osztással kisebbedett. A 75 holdon termelnek búzát,

rozsot, árpát, zabot, burgonyát, kukoricát, kölest, herét, szőlő is van benne és maga a tanya. E 75 holdból művelési ágak szerint:

szántó	34 kat. hold ebből 21 hold kalászos, a kukorica harmados vagy feles
legelő	14 „
kaszáló	15 „
vízállásos	7 „
facsemete	4 „
szőlő	1000 négyzetöl, gyümölcsössel

Az egész 75 holdból fekete föld 4 hold, a többi homokos talaj. Holdanként 7-8 q²⁷ búza vagy rozs terem. A homok csak akkor terem, ha a tavasz esős-nedves. Máskülönbén kiszárad, megsül a növényzet. Trágyáz 4 évenként és műtrágyát nem használ. Egyszer használt, nem vált be.

Ehhez a birtokhoz az állatállomány a következő képen alakul:

ló	4 db
szarvasmarha	16 „ ebből tejelő állat 5 db
anyadisznó	1 „
süldő	8 „
kismalac	6 „
birka	5 „

A marhaállomány vegyes, nem fajtiszta vörös-tarka keverék. Gazdasági gépe kevés van. Azt mondja, nincs pénze. Csak akkor vásárol valamit, ha már megvan rá a pénze. Költségvetést nem csinál, csak azt tudja, hogy nincs pénze. A hiteltől irtózik, mert azt vissza is kell fizetni. A szőlője nem nagy, el van hanyagolva. A kivesszett tőkéket nem pótolta, az őszibarackfáit ellepte a tetű, nem permetezte. Az almafái gyönyörűek. Neki inkább kifizetődne őszibarack helyett almát termesztetni. Erre még nem jött rá. Általában nem szeret olyasmivel foglalkozni, ami vesződséggel jár, ha tízszer annyit jövedelmez is. A tanya áll egy lakóházból és az udvart három oldalról körülvevő melléképületekből. 2 szoba, középen a konyhával, gerendás, boglyas kemencével.

Tagja a városi gazdakörnek. Magának is szép könyvtára van. Többek között gazdasági lexikona van, Tolnai világtörténete, megtalálható A kis Lord, Copperfil D. stb.

A cselédsége 3 főből áll:

lovászbéres	350: P évi	fizetésért és koszt
juhászlegény	19: P havi	„ „
leánycseléd	10: P „	„ „

²⁷ Mázsá.

A tanya és a hozzátartozó birtok évi adója 487 P. Ezenkívül 21 P egyházi, 12 P boradó, 2.50 P kéményseprési díj; a városi ház után 10.50 P, kutyaadó 2 [P] Javításokra évente költ 25–40 P-öt. Évenként vág 5 hízott malacot 8 q súlyban. Az aratóknak fizet 11-ed részt, 3 kg szalonnát, 1 kg sót, és krumplit, amennyi kell. A cséplőrész 8–4%, aszerint, hogy mikor csépel, az idény elején, vagy pedig a végén. A napszám nyári időben 50 kg rozs, vagy 25 kg búza.

Csikós Sándor 86 éves gazdálkodó, három gyermekével közös háztartásban él. Családunk nincs. A fiúk nem házasodtak meg, a leány sem ment férjhez. A legöregebb fiú, Antal gyomorhajos, az életet már megunta, semmi törekvés, hiszen látja maga is, hogy nincs miért dolgozni.

A birtokuk 2 részben van. Az első rész, amelyben ma laknak, 280 kat. hold. A másik része a birtoknak Göböljárásban van 33 kat. hold. Az első részből, vagyis a 280 holdból csupán 70 hold szántó, a többi legelő, nádas terület. 140 hold terméketlen, homokbucka, 30 hold (rét) nádas, 40 hold legelő. Általában véve, homok az egész fekete föld nincs semmin sem. Ezen a birtokon 6 pár ökör, 5 ló, 25 szarvasmarha, 280 birka tenyészik.

Nem tetszik nekik semmi sem a világon. Irigylük, vagy talán fáj nekik, hogy a kocsis új kerékpárt vásárolt. Azelőtt inkább birkát, vagy tehéntartást kért, most csak készpénz kell neki. Nem szereti, hogy leventébe kell a kocsisnak járni, mivel az, ott a munkátlanságot tanulja. Forma kell neki, mondja, de itthon nem akar dolgozni. Haragszik a gazdasági iskolára, mert ott csak számárságot tanulnak. A múlt évben volt kint náluk egy gazdasági felügyelő, még az új ekét sem tudta beállítani. Akkor mit tanulnak ott?

A zsidó terjeszkedésről érdekes megállapítása van, ami teljesen fedi a helyzetet. A múlt század vége felé, mikor a pénzhitelintézetek nálunk fellendültek, a magyar ember nem mert bizalommal fordulni hozzájuk. Inkább, ha pénzre volt szüksége, elment akkor a zsidóhoz, aki legjobban tudott a nyelven beszélni, és tőle kért kölcsön. A zsidóság kihasználta a parasztság ezen gyöngéjét, és a földjeire korlátlanul adott. Mondani sem kell, hogy két vagy háromszor olyan drágán, mint a bank adott volna. A zsidó hitelező várt, mint a pók. Mikor látta, hogy az adós nem tud fizetni, könyörtelenül betáblázta a pénzt, és a föld így a kezére jutott.

6. Dr. Szabó László (EA 7674, 42–57. oldal)

Tanyai kiszállás. Júl. 9–14.

Fehértó, 134 sz. özv. Gyenizse Józsefné tanyája

A tanya tulajdonosa özv. Gyenizse Józsefné, a férje a háborúban esett el. Három fia van, a legidősebb 30, a legfiatalabb 26 éves. Anyjukkal együtt laknak és együtt gazdálkodnak. Még egyik sem nősült meg, próbáltam ebbe az irányban érdeklődni, de kitérő választ kaptam.

Jómódú, erősen polgáriasodott család. Rádiójuk, fényképezőgépük, 800 holdon vadászterületük van, berendezkedésük (bútorzatuk), életmódjuk is a polgárosodás jeleit árulja el.

Fehértói birtokuk, melyen kint voltam néhány napig, eredetileg a Péter családé volt. A Péter familia gazdag, előkelő halasi család volt valamikor, ma már kihalt. A Péterektől örökölték a birtokot Szuperék, egy Szuper lány férjhez ment a Koctek nevű cseh származású katonatiszthez, a birtokot ezektől vette meg a nagyapa, id. Gyenizse József 1910-ben. Id. Gyenizse Józsefnek eredetileg is volt valami vagyona, de ezt eladta, s kapott pénzt bérletbe fordította. Mint bérlő vagyont gyűjtött, s úgy vette meg a 200 holdas fehértói birtokot. Az öreg Gyenizsének két fia volt, ők egyenlő részben örökölték a birtokot, az egyik volt a háziasszonyomnak hősi halált halt férje.

Állítólag valamikor három Gyenizse család jött Halasra, tehát nem kun eredetűek. Nevüket eredetileg Gyenizsnek mondták. Később a családból további ágakra oszlottak, ma is sok Gyenizse él Halason, valamennyien birtokosok vagy legalábbis birtokos családból származnak, s reformátusok.

Özv. Gyenizse Józsefnének és fiainak 100 hold saját földjük van, emellett 200 hold bérlet. Állatállományuk: 170 sertés, 30 marha, 9 ló, 7 csikó (ezeket eladásra nevelik), 60 birka. Földjükből csak 48 hold szántóföld, a 200 holdas bérletből mindössze 75 hold, a többi erdő, legelő. Fő termények: rozs 50-60 holdon, tengeri 30 holdon, búza 5-6 holdon, burgonya 5 holdon átlagban. Van még 5 holdas szőlőjük gyümölcsfákkal, és ezenkívül 2 holdas gyümölcsös a tanyai házuk előtt. Hármás vetésforgóval gazdálkodnak. Jelenleg 6 hold erdő-sítés alatt áll. Terményt igen keveset adnak el, a felesleget feletetik az állatokkal és azokat adják el, így jobban tudják értékesíteni a terményeiket. 3 baromfi kertészkük van, ezek felesbe dolgoznak, pulykát, libát, csirkét tenyésztenek. Nagyon sok baromfi elpusztul, állatorvoshoz nem mennek, mondván, hogy a baromfin úgysem tud segíteni, de ha nagyobb állat megbetegszik, azonnal hívnak állatorvost s a disznókat állandóan oltják. Cselédségük: 2 kocsis, 2 gulyás, 1 kanász, 1 juhász, 1 libapásztor. Szántáskor 1 hónapos munkást fogadnak még. Cselédeik mind bentkosztosak, a kocsisok évi 360 P-t, a gulyás, kanász 300 P-t kapnak. Aratók 11-ed részt kapnak, ezenkívül lisztet, szalonnát, sót, 1 lánc 1/3-ra kukoricaföldet. Napszám 2.50 P és koszt.

Mivel sok állatjuk van, zöldtakarmányt is termelnek. Amint említettem 800 holdas vadászterületük van, a lőtt vadat a Schneider-cégnek adják el. Gyapjút és más terményt általában a Futura útján értékesítik, ez többet fizet, mint a zsidó kereskedők. A Schneiderrel elégedetlenek, szívesen mennek Jánoshalmára, ahol nagyobb a piac, 10–15 kereskedő is van, és így természetszerűleg magasabb árak alakulnak ki. Semmi javulást nem tapasztalnak, mióta a Hangya átvette a Schneider-céget.

A városban is van házuk, ott lakik a nagyanyjuk. Minden héten mennek a városba, de estére visszatérnek, ők már állandóan kint élnek a tanyán, nem is érzik magukat jól a városban.

1200 P adót fizetnek összesen, sokallják, kb. 400 P adóhátralékuk van.

Detektoros rádiójuk van, szeretik hallgatni, főleg télen érnek rá. Műsor-számok, melyek legjobban érdeklik őket: időjárás-jelentés, hírek, színdarabok, gazdasági előadások, asszonyok tanácsadója. Könyvük kevés van, főleg olcsó ponyvaregények, a füzesi Népkönyvtár tagjai, innen és városi ismerőseiktől szereznek jobb könyveket. A Függetlenséget és Halasi Hírlapot járatták, meg veszik még a Rádió Újságot is.

Költségvetést nem készítenek, mikor még nagyapjuk gazdálkodott a bevételeikről és kiadásairól rendszeres könyvet vezetett, de ők már nem. Felírják azonban a cselédek adatait, bérét, a fizetés időpontját és összegét, valamint a különböző terményekből az évi termést. Pontos jövedelmüket nem tudják, a kalkulációt nem tartják szükségesnek.

Szorgalmas dolgos emberek, mégis birtokuk csak annyi jövedelmet hoz, hogy élni tudnak belőle. Megtakarítani vagy éppen újabb vagyont szerezni a mai viszonyok között nem tudnak.

A fentebbiekben annak a családnak a gazdasági, szociális és kulturális viszonyait vázoltam röviden, amelyiknél laktam. A következőkben tanyai tartózkodásunk alatt szerzett egyéb tapasztalatokat és értesüléseket közlöm, külön-külön csoportosítva őket erkölcsi, kulturális, gazdasági és szociális szempont szerint.

I. Több helyen tapasztaltuk, sokan panaszkodtak a városban és a tanyán egyaránt, hogy a felnőtt gyermekek milyen kíméletlenül és durván bánnak elaggott szüleikkel, nem támogatják őket, sokszor haragba vannak, előfordul, hogy az ugyanabban a városban lakó gyerek évszámra nem látogatja meg szülőit.

Sok asszony rátarti, goromba a férjével, általában azonban a férfiak gorombábbak, különösen, ha isznak.

Általános a panasz a gazdák zsugorisága, pénzéhsége ellen a munkások részéről, a gazdák viszont a munkásokat szidják és magas bérek miatt panaszkodnak.

A gyerekek igen korán, 12-13 éves korukban kezdik meg a nemi életet, ebből a szempontból veszedelmes az ismétlődő iskolai együttoktatás és a csemetekertészet a fehértói erdő mellett, ahol fiúk-lányok együtt dolgoznak.

A családban vallásos nevelés általában nincs, a gyerekek, mikor az iskolába felkerülnek, nem tudnak imádkozni, katolikusok még keresztet sem tudnak vetni.

II. A füzesi iskolában van Füzespusztai Népkönyvtár Egyesület 500 kötetes könyvtára. Az egyesület 1906-ban alakult, jelenleg 46 fizető tagja van. A könyvtárban kb. 100 gazdasági tárgyú könyv van, ezeket azonban nem olvassák. Évi forgalom 500-600 kötet. Legolvasottabb írók: Mikszáth, Gárdonyi, Jókai. Szeretik a történeti regényeket.

Az 1937/38. évben 10 népművelési előadás volt a füzesi iskolában, történelmi, technikai, gazdasági stb. tárgyú, énekkel és zenével fűszerezve. Az előadásokon a hallgatók száma 50-120 között váltakozott. Vetítettképes előadás 20 volt, 100-150 résztvevővel. Évente 1 műkedvelő előadást tartanak, 30-35 szereplővel. Ezekon kívül volt nótá-, jellemképző-, zene-, számolás-mérés-, elsősegély-nyújtási tanfolyam.

A füzesi iskolának átlag 120 növendéke van. Két tanerő működik, az egyik a I–II. osztályosokat, a másik a IV–VIII. osztályosokat tanítja. Az iskolakerület pénzzel nem büntetheti, hanem más módon, figyelmeztetéssel, esetleg elővezetéssel biztosítja az iskola látogatását.

A tanyai tanítók a tanítói, népművelési feladatokon kívül bizonyos közigazgatási teendőket is végeznek: marhaleveleket állítanak ki, szabályrendeleteket hirdetnek ki, az iskola a tanyai levélkézbesítés központja is.

A fehértói iskolába 118 gyerek jár, 62 fiú, 56 lány, ezenkívül vannak az ismétlőiskolások. Itt is két tanerő van, az egyik az I–II. osztályt, a másik a III–IV. osztályt tanítja. Legtávolabbról 65 km-ről jár egy gyerek.

III. A környék napszámosai télen a fehértói erdőben kapnak munkát. Favágásért színfából $\frac{1}{4}$ részt, gyökérből és tuskóból $\frac{1}{2}$ részt kapnak. Az átlagos napszám 2.50–3 P kosztal együtt aratáskor, kukoricakapáláskor ugyanannyi, de koszt nélkül.

Több munkás úgy nyilatkozott a földreformról, hogy ők nem akarnak földet, mivel nincs tőkéjük, amit befektethetnének, hanem szívesebben dolgoznak napszámba, de adjanak olyan bért, amelyből tisztességesen meg tudnak élni.

IV. Fehértói puszta délnyugati részén, közvetlen Bács-Bodrog megye határán vannak az ún. Dudoli-parcellák. A terület tulajdonosa Fero D. (Dudoli) Imre volt, aki a földet 1902–6-ig parcellázta. $\frac{1}{2}$ –6 holdig terjedő parcellák vannak, 80–120 koronába került 1 hold föld. A kis parcellák piactól–várostól távol csak igen szűkös megélhetést biztosítanak tulajdonosaiknak, úgyhogy majdnem mindenki napszámba is jár. Igen sok gyerek van, 4–5–6 családonként, a fiatalabbaknál azonban már van egyke, sőt egyse is. A lakosok többsége bácskai eredetű, de vannak halasiak is. A gyerekek is járnak munkába, leginkább a fehértói csemeteiskolába, 1.40 P napszámot kapnak. Asszonyoknak 2 P a napszám, napfölkeltétől napnyugtáig. Orvos Halason van (városi), pedig Jánoshalma sokkal közelebb van.

Nagyon szegények az emberek, az a szerencse, hogy télen is van munka az erdőben. Összesen kb. 100 gyerek van a telepen, Fehértón járnak iskolába, tovább egy se tanul. A gyerekek piszkosak, rongyosak, gondozatlanok, a szülők nem érnek rá velük törődni. Általános a nagy szegénység, kicsinyek és szűkek a házak. Az emberek elhagyták, elesettek távol a várostól, senki sem törődik velük.

A munkások elégedetlenek az öregségi biztosítással, azt mondják, hogy sokkal többet fizetnek, mint amennyit visszakapnak, meg aztán közülük csak igen kevés éri meg a 65. évét.

Igen nagy a csecsemő- és gyermekhalandóság. Több olyan családról tudunk, ahol 6–7 gyermekből csak 1–2 él.

A munkások sokat panaszkodnak a gazdák fősvénységére. Az átlagos munkásellátás a következő: reggelire kapnak kenyeret és kb. 10 dkg szalonnát. Ebédre alma, krumpli vagy száraztésztalevés, hetenként 1–2 szer húst. Uzsonna: kenyér, szalonna, vacsora: lebbencs- vagy krumplileves. Éles a társadalmi elkülönülés gazda és munkás között, 5–10 holdas gazda nem ül le a munkásaival egy asztalhoz.

Mivel hatósági orvos csak a városban van, sokszor előfordul, hogy ragályos beteg gyereket vonaton szállítják, és úgy terjesztik a betegséget.

A fehértói iskolába jan. 1-jétől júniusig 64 gyerek kapott napi 3 dl tejet, cukrot 10 gyerek. Tejsegélyben részesült még 14 hat éven aluli gyermek.

Kiss Mihálynak 11 hold földje, 4000 P adóssága van. Védett birtokos. Évi 200 P kamatot, 150 P adót kellene fizetnie. Földje gyenge homok, csak rozstot terem (kb. 22 q), van is gyümölcsöse és szőlője is. A földért évi 2½ q rozstot kell adni az anyósának. Cséplésért 2 q-t fizet, vetni kell 4½ q. 15 q kellene a család kenyér- és lisztszükségletére. Vele lakik fia és menyé is. 38 hónapig volt a harctéren, reumás, erősebb munkát nem tud végezni. 20 q tengerije is terem, ezt megesszik a disznók és baromfik. Adót és kamatot nem tud fizetni. Nincs lova, ezért kénytelen kölcsönkérni, ezért 18 napig kell dolgoznia (1 napi lóhasználatért 3 napot). Gyümölcsét ló hiányában nem tudja bevinni a városba, testvére is csak pénzért szállítja be a gyümölcsöt. Nem tud pálinkát főzetni a sok gyümölcsből, nincs hozzá pénze. A felesége vesebajos. Volt rádiójuk, de nem tudták fizetni. A termést még kint a mezőn lefoglalta az idén a végrehajtó.

7. Molnár József (EA 7658, 74–96. oldal)

Tanyai napló, 1939. július 9.

Délelőtt 11 órakor indultam ki Csontos János 191 holdas gazdával kocsin a Bogárdó dűlőben lévő tanyájára, a Szász Károly u. 9. számú ház udvaráról. Széles, kerek arcú, fehér hajú és bajuszú, köpcös 66 éves kun férfi. Piros, egészséges ember, aki erőben és munkabírással dolgozik és vezeti gazdaságát. Út közben a mai élet nehézségeiről beszélgettünk. Nagyon sok panasza van az ellen, hogy a munkabéretet a gazdák teherbírásán felül emelte a kormány. Szerinte ez még egy évig tartható, de azután nem. A munkabér koszton kívül öt napra 1:20 q búza. Így dolgozva az egész terményét elosztogathatja a gazda. A búzaár magas volta nekik nem jelent semmit, mert a rozsos termékeknek mind az ára nagyon magas. Másik panasza, hogy a hatóságok elkapatták a munkásokat a segélyekkel, és most már nem akar dolgozni a nép, várja a segélyt. Ő sem kap munkást. 1904 év óta gazdálkodik, de az még nem történt meg vele, hogy kocsisa ne lett volna, s most nem kap. Éppen most fogadott egyet, de csak egy hét múlva áll be.

12 km-re van a Debeák-Szarkás 1/a sz. tanya a várostól. Itt jó, padlószobájú (2 szoba, konyha, nyári konyha melléképületes), nagy udvari ház van. Az udvaron rengeteg tyúk, csirke, pulyka, liba, keresi a nagy eperfákról potyogó epert.

A hangulat nem meglepő. A ház előtti nyitott tornácon hatalmas kosarakban áll felhalmozva a barack és az alma. Nincs ára, s nincs idejük a felhasználására és befőzésére.

A konyhában beteges (epekö, cukorbeteg) felesége és özvegyasszony leányával s annak egyik 6 éves kisfiával él a gazda. Ezenkívül van egy Mátyás nevű ember

(sánta), aki kocsis helyett a lovakat gondozza, meg egy tehenész, az ügyefogyott János.

Éppen vendég van. Itthon van az egyik leánya (Ilonka) férjével s 7 hónapos kis gyerekekkel.

Ebédhez ültünk. Nagyszerű tyúkhúslevest és csirkepaprikást ettünk. Külön tányérja van mindenkinek. De a végén a paprikát közösen mártogatják a tálból, s a csontot az abroszra köpik vagy az asztal alá lökik. Egy nagy pohárba hoznak vizet frissen s abból egymás után iszunk. A borhoz mindenki külön poharat kapott.

Gyümölcsöt nem szolgáltak fel, pedig mázsaszámra hever mellettünk a kosarakban, azt csak ad hoc eszik, eledelnek nem számít. Ebéd után lepihennek. Szétnéztünk az alatt a ház körül elterülő nagy szőlős és gyümölcsös kertben. Rengeteg a gyümölcs, majd' leszakadnak a fák ágai. Egy fa már ki is tört. Van a kertben kis méhes is, melyben 10 kaptár méh gyűjt.

Délután beszélgetés, sok panasz a megélés nyomorúságos terhe ellen. Kását daráltak a csirkéknek. Megnéztem a disznók (13) etetését. Rozsliszttel kevert almát adtak nekik, melyben vágott répalevelet kevertek. Estére hazahajtották az 5 tehenet a bikával. János [olvashatatlan szó – G. P.] maga végzi a fejést.

Beesteledve elereszték a hamisabb kutyát, s 9 órakor lefeküdtünk. Az egyik (6 éves) fiú unokával aludtam egy bezárt ablakú szobában hatalmas kék cihájú dunna alatt.

U. i. Az öreg gazdának még most is van vagy tíz hektó bora eladó.

Vacsora déli maradék, csirkepaprikás volt. [Betoldva a sor alá – G. P.]

Július 10.

Reggeli kávé után zöldbabot tisztítottam egy óra hosszáig, aztán leszedett baracot segítettem felrakni a cefrébe. 11 óráig eltartott.

A gazdasági udvaron folyik a hordás. Kora reggel elkezdték, s 3 kocsival hordanak. A gazda vején és kocsián kívül segítenek a másik két konyhában lakó tanyai cselédek is.

Hatalmas adag eledelt főznek, olyan sokat is esznek. A munkások reggelire egy tál tejet, beleaprított kenyérrel és fehérszalonnát ettek, amennyi csak jólesett nekik.

Míg a kocsik érkeznek, a kertben gyümölcszedéssel vannak elfoglalva a munkások.

A háziasszonnyal beszélgettem egész délelőtt. Sokat panaszkodott a cselédjére, aki mindig csak kér és előre [olvashatatlan szó – G. P.] a bérét, de a hitelt nem akarja megfizetni. Soha sincs pénzük a cselédeknek, mert elprédálják. Az egyik konyhán lakó cseléd is megházasodott. Elvett egy szegény jányt, de hatalmas lakodalmat csaptak. Felvettek a bankból 100 P-t s eleették-itták. Közben a fiatalasszonynak csak egy nyoszolyát vettek, s nem az egész bútort. A szaporodáshoz az is elég. A második tanyás cselédnek nagy lányai vannak, de nem engedik őket elszegődni, se munkába menni, mert azt rangjukon alulinak tartják. Tengődnek, nem dolgoznak, de a lányok is jobban káromkodnak, mint a bakák.

Van itt a háznál egy kis gyerek, az unoka. Tízéves fiúcska, az özvegyasszony lányának az egyik fia (a lány egy évig volt házas; akkor az urát gyomron rúgta a ló s utána az özvegy ikreket szült. A másik fiút az atyai nagyanyja neveli). A gyerek roppant elkényeztetett és igen ingerült természetű. Ha valami nem sikerül neki, vagy haragszik, szinte fúriává válik. Káromkodik, dühöng, és az anyuka vagy nagyszülei szinte megjegyzés nélkül hallgatják, ha pedig rászólnak, az az én jelenlétemért történik.

Ebédre zöldbaleves volt rántva és kóttes tészta. A levesben feltűnően sok volt a bab, s jól bekanalaztak belőle. A gazda és családja külön ebédelt, a munkások szintén külön. Ugyanazt ették. A túrós bélesen kívül volt még almás is, mákos is. Íze megfelelő és jó.

Uzsonnakor együtt ettem a munkásokkal. Bort ittak egy-egy pohárral, s utána fehér szalonnát ettek, amit előbb jól belemártottak a sós paprikába s kenyérrel együtt vágták. Utána még almát és barackot kaptak, amennyi jólesett.

Délutáni munka előtt a háziak maguk mosogatás után a házigazdával együtt lefeküdtek pihenni. A munkások nem pihentek. Alvás után hullóalmát szeletelünk fel, mely a napon szárad meg, s télen főzve kerül gyümölcsként az asztalra.

A lakás

Első és hátsó szoba van, annak padlói és körben a konyha köves. Nyári konyha egy külön épületben van, ahol van a kemence is. Ma azt is befűtötték, abban sült meg a kalács. Venyigével fűtenek. Az előkelőbbik szobában [olvashatatlan szó – G. P.], melynek az ajtóval szemben levő oldalán van két ablak, benne virágok hervadoznak zárt ablak mögött. A bútorzat: a két ablak közt egy márványtetejű éjjeli-szekrény, fölötte rámatükör. Jobb és bal oldalon a fal mellett két ágy. A bal oldali ágy mellett a falnál két szekrény. Egyik barna színű a másik eperfaszínűre festett. Az alacsonyabbik szekrény tetejére vannak felhajigálva az olvasmányok. Pár cím közülük: Színes regénytár 20 filléres kötetei, Milliók könyve kötetei, Világvárosi Regények füzetek, A Mai Nap Könyvtárából füzetek, Szivárvány mellékletei, Legjobb könyvek füzetek Tolnai regénytárából, Pesti Hírlap Könyvekből, Boldog Élet című (szerk. Gyarmati Béla) folyóirat 1936. évfolyama, 1 db Tolnai Világlapja, 1 ref. Zsoltárkönyv, aztán pár érdekesség: Tolsztoj Lev Luzern című munkája, Moly Tamás fordításában, Móricz Zsigmond: Pacsirtaszó című 1916-ban megjelent könyve, mint az Érdekes Újság melléklete, Eötvös Károly: Házassági viszonytagságok című munkája. A legnagyobb meglepetésre a Beolts Zsolt [sic!] szerkesztette Művészetek Története munka 21 kötete. 51–544. oldalán rontás.

Néhány régi naptár, egy füzet, melyben tésztareceptek vannak feljegyezve s a végén ennek a füzetnek dalok szövege található: Oda van a virágos nyár, Kicsi fehér meszelt szoba. Aztán emlékversek. Találtam továbbá egy füzetes ponyvaregényt is: Katolnay László: Szívek harca munkáját.

Az ajtó melletti falakon fogas van az egyik oldalon, a másikon vaskályha. A kályha és az ágy között egy 4 fiókos szép sublót, tetején fehér ivó pohár, lámpa s virágváza. Az asztal a szoba közepén van négy székkal. A padlón rossz pokrócok

vannak. A szoba ajtaja üveges azon és az ablakokon [olvashatatlan szó – G. P.] féle [olvashatatlan szó – G. P.] függöny van. A falon néhány családi fénykép (esküvői, műkedvelő előadásról, stb.) s egy kis gobelinkép van.

Vasárnaponként a Függelenséget olvassák.

Érdeklődtem a könyvek után. Az egyik lány, aki tegnap itthon volt, vásárolta, míg itthon lakott. Az itt maradt könyveket most már nem olvassa senki. Az itthon élő özvegyasszony egyáltalában nem olvas. Különbösen is ilyen alacsony igényűek, abroszról nem is álmodnak, nem is hiányzik nekik. Leteszik a tányért, tálát, kenyeret a pucér asztalra, s úgy esznek. Hát már [olvashatatlan szó – G. P.] a legegyszerűbb (10-15 holdas) családnál sem fordulhat az elő. 200 holdas paraszt gazda nincs a falunkban (Csengele), ha volna, az már főúri életet élne.

Este 6 óra után hirtelen rettenetes szélvihar támadt. Az egész környék porfelhőben úszott. A tengeri táblák csak úgy füstölögtek, ahogy szórta a szél a homokot. Nagyon közelgett az eső, igyekezni kellett a hordással, hogy meg ne ázzon az asztag. Én is segítettem felhányni egy szekér rozst. Még sem tudtuk befejezni, mert megeredt az eső. Volt nagy panaszkodás, elégedetlenség, hogy csak éppen most ne indult volna meg. A szél rengeteg gyümölcsöt szórt le. Az éretlenebb almát a disznókkal ettették meg.

Megszólítás: A cselédek és munkások Csontos urat egyszerűen János gazdának hívják. Pl. Jöjjön csak ide, János gazda! A feleséget pedig gazdaasszonynak. Pl. Gazdasszony agyon egy kosarat almát szedni. Ők tegeznek a munkásokat és cselédeket. Igen közvetlenül beszélgetnek, de a háziak egy kicsit lenézik a munkásokat, s e fajtának főleg a kommunizmus alatti ténykedését sohasem tudják megbocsátani.

Vacsorára sült csirkehúst ettünk és főtt tésztát, almát.

Egy szobában aludt velem a házigazda veje, Bíró Mihály. Igen hallgatag és csendes paraszt. Amikor lefeküdtünk, s sötét volt, megszólalt, érdeklődött a családi körülményeim után. Ez meglepett. Aztán hosszan, legalább egy jó félórát beszélgettünk, s a világpolitikai helyzet és a háborús esélyek voltak szóban. Igen igényes és higgadt gondolkodású egyén. Mikor Ökörmezőt említette, azonnal elmondta, hogy ott van Huszt, stb. és hogy ott járt a világháború alatt. 1915-ben volt 18 éves és besorozták. Most 42 éves és még várja, hogy ha szükség lesz rá, akkor megye e katonának.

1939. július 11.

A kiszólás a következő szavakkal történik: Tessék reggelizni, tessék ebédelni, tessék vacsorálni. Ha tüsszent az ember „kedves egészségére” kívánják. A szalonát nagyon megpaprikázzák és megsózzák oldalán is és csaknem minden falatot, s úgy eszik.

Sok galambot tartanak, s húsát igen szeretik. Van 25 liba, 7 öreg pulyka. Napi tojástermés 20-25.

Bíró Mihály gazda mondja: Nekem a tojás csak mintha a hátam megé hányám. A szalonát se nagyon szereti, csak a húst, azt megeszi mindig.

De. 9 órakor a Bogárzói iskolában volt csoport-összejövetel. Kijött dr. Györffy István, dr. Tálasi I., dr. Hilschler Zoltán, dr. Kádár László. Egy fiúnak már megjött a behívója.

10 óra után hazajöttem. Barackot puttyongatunk.

Utána: ebéd 1 órakor. Sodorhúsleves felvert galuskával, kölkáposzta sódorhússal.

Baracklekvárfőzés: a leszedett barackot vízből megputtyogtják (kiszedik a magját). Azután rostán áttörik, hogy a [olvashatatlan szó – G. P.] ne kerüljön bele, se a haja. Az áttört híg baracklevet rézüstbe teszik, s katlanon főzik. Az üstben állandóan keverni kell, érdekes keverőfát alkalmaznak [a tárgy le is van rajzolva – G. P.]. 4 órái főzés után kész a lekvár. Mikor megsűrűsödik jól, akkor teszik bele a cukrot. Elkavarják és felfortyanva föl egy keveset s kihűl. Üvegekbe teszik, s lekötik. 24 kilóból főztek s 4 kiló cukrot tettek hozzá. Magam kevertem ki az egészet.

A kis unoka az összes rokonokat keresztapámnak hívja.

Estére tarhonyalevest főztek vacsorára, valami paprikásan.

Az ágynemű rózsaszín és kék cihában van, amelyre erősebb pirossal és kézzel hímeztek motívumokat. Egy párnát láttam, melynek a végibe horgolt csipkebetét van. Az ágytakarók üzletből vásárolt gyári áruk. Az ágyban szalmazsák s azon felül párna pótolja a derékaljat. Paplant nem is láttam, csak dunnát. A tollat nem fosztják meg.

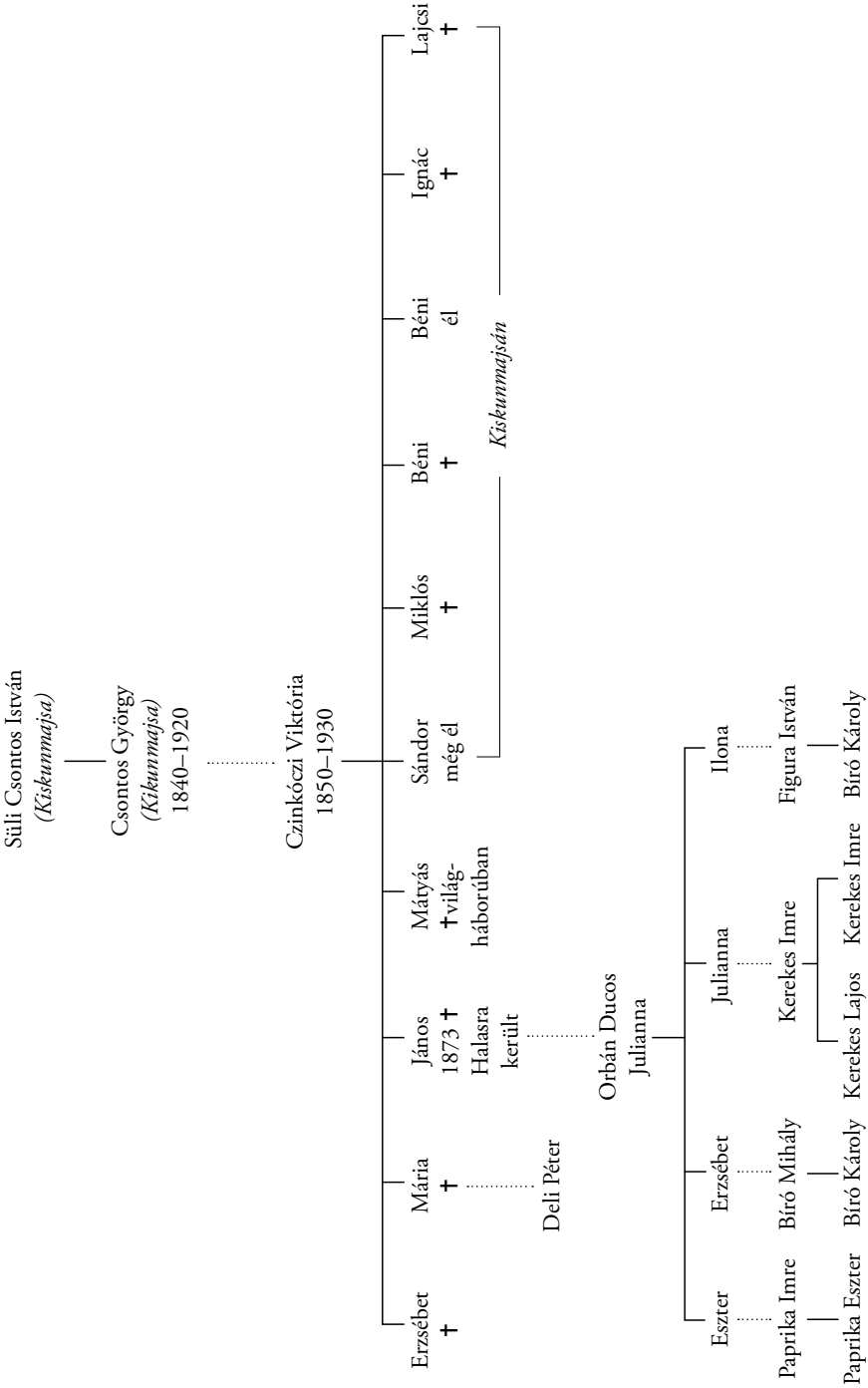
1939. július 12.

A határrész neve Bogárzó dűlő, közel van a Rekettyés, a tanya hivatalos neve Debeák-Szarka 1 a.

A tavasz óta 1000 P készpénzt fizettek ki már eddig napszámra, s ezenkívül elköltötték mindazt a jövedelmet, amik tejből (havi 90-200 P) és gyümölcsből folyt be. Nincs olyan nap, hogy a kocsison és a tehenészen kívül napszámos ne lenne a háznál. Most már 3 napja folyik a búza- és gabonahordás, s naponként 16-17 ember eszik reggelit, ebédet, uzsonnát és vacsorát. Tegnap uzsonnára mézet és szalonnát ettek. A szalonnát mézzel bekenve ettük.

A házigazda, Csontos János 1873-ban született Kiskunmajsán. Szegény ember volt, s beházasodott a halasi Orbán családba, ahol 2 leány volt s idejött lakni. Mikor összekeverültek, egy tehene volt, s abból 80 forintja, a felesége se volt gazdag lány, de szép ágyakat kapott. Sok bútor volt, s eladtak belőle úgy 120 forintért. Ezzel a 200 Ft-tal kezdték meg az életet. Sokat dolgoztak, nagyon szorgalmasak voltak és így gyarapodtak. Csontos János marhakupec lett, előbb a más pénzével, majd a sajátjával kereskedett. A világháborúban részt vett. Vagyona gyarapodott s ma 4 tanyája van, kb. 200 hold földje.

Kiskunmajsán sok Csontos nevű van. Az ő családját Süli Csontosnak nevezik, mert ősei valamikor a Sülrül kerültek Majsára. Sült nem tudja, hol van, de úgy gondolja Pest megyében. Majsán a Süli Csontosokon kívül van egy Darú Csontos és egy Csontos család. Családjá leszármazása az emlékezet után a következő:

Mai munka: krumplivágás, ugorkaszedés, ugorka- és krumplihámozás, alma-aprítás, mézpergetés.

Ebéd: paprikás krumpli kolbásszal és ugorkasalátával.

Estére: herét (lucerna) vágtam a disznóknak.

Vacsorára volt kávé, másoknak tej, szalonna és barack.

Nagy Czirok Lászlóról azt mondják: nagy gavallér ember, csak hogy borzasztó iszákos, oszt azért nem maradhat meg egy hivatalban sem. Volt már adóügyi jegyző is, de onnan is kitétek. Meg hogy mindig iszik, csak akkor használható, ha jön ide valaki, oszt elvezetgeti. Az apósának a nagy baja, hogy ilyen gavallér.

1939. július 13.

Reggeli után babot tisztítottam. Ma két napszámos van, aki kint kapál répát. Napszámuk koszt és 2 P. Mind a kettő nő. Egyik a városból jött (Ágnes néni) a másik a tanyáról való lány (Ilona). Igen víg kedélyű mindkettő. Elmondtak pár babonáságot a szemőcsről. Napfélkelte előtt a tyúk fürdőbe kell megmosni, úgy új holdkor háromszor lefelé kell mosni homokkal azt mondva:

Amit nézek nyúljon,

Amit marok müljon.

Közben állandóan a holdra kell nézni s elmúlik.

Általában azt állapítottam meg, hogy a népi hagyomány nagyon kevés ebben a családban. Az ember azt hinné, hogy a tanyai élet megőrzője a hagyományoknak, de az ellenkezője igaz ebben az esetben.

A gazdával kimentünk a rétre, s egy boglya, amit a szél széthordott összeraktuk. Én álltam a boglyán s raktam a szénát.

Ebédre volt zöldbaleves és csirkepaprikás. Délután elmentünk szekérral a Kisteleki tanyára, ahol 120 hold buckás, erdős földjük van. Van ott rendes tanya marhaistállókkal, karámokkal és gulyástanyával. Kb. 80 hold a szántóföld, a többi legelő. 13 db marha és sok pulyka legel rajta. A tanya körül van telepített szőlő és gyümölcsös. Sok fákon barack volt és azokat leráztam.

Igen szép vidék a szemnek, de nem terem semmit. Hatalmas nyárasok és rekettyések vannak.

Estére hallottam pár rontáselleni védekezést:

1. Ha a legényt a leány magához kapcsolja és nem tud tőle szabadulni, akkor, mikor szarik, egy darabot kell belőle szerezni, megetetni a legénynyel. Ha megette, meg is utálja rögvest.
2. Ha pedig a leány azt akarja, hogy a legény el ne hagyja. Mikor mán olyan jóba vannak, hogy mellé is fekszik, lopja el a gatyamadzagát és kösse a derekára. Még az a derekán lesz, de soha le ne tegye, a legény nem fogja elhagyni.

„A házigazdám szerint, ha Gömbös meg nem hal minden nagyon jól lett volna.”

„Csak a Bethlen Pistát ne engedték volna annyi ideig kormányozni.”

„Mán úgy volt, hogy a szerbek kimennek, oszt nem építenek laktanyát, lesz 8 Szabadkán elég, de úgy látszik, megváltozott, mert már építik Halason a laktanyákat.”

„Ezek az Andrásyák Károly király behozatal óta nem szerepelnek.”

8. Kutas Antal (EA 7674, 66–74. oldal)

Júl. 10.

Cs. Kiss Lászlónénál vagyok. Elvált asszony. Egy éve vált el az urától. A birtokot megfelezték, így most 30 holdon él 3, illetve 2 fiával. Az asszony szegedi iparosnak a lánya és csak 17-ben került ide Halasra. Az ura sem halasi, hanem gyulai. A legidősebbik fiú érettségizett, a középső 4 gimnáziumot és a karcagi mezőgazdasági iskolát végezte, a legkisebbiknek (17 éves) hat elemije van.

A gazdaságban mindegyik fiú szívesen dolgozik. A legidősebbik, mikor hazajött a hivatalból, nekiállt kapálni. A gazdaságot a középső fiú irányítja. Most katona, úgyhogy a 17 éves öccse gazdálkodik. Tavaly, mikor különváltak az apjuktól, saját maguk építettek egy tanyát. Van rádiójuk – saját gyártmány. Nagyon ésszerűen gazdálkodik a középső fiú. Ami jót és ezen a vidéken is használhatót tanult Karcagon, azt mind megcsinálja. Ő a Zöldmező szövetség halasi törzstitkára. Annak a törekvését nagyon helyesnek tartja. Szerinte is a takarmánytermést jobban ki kellene fejleszteni. Akkor lenne több állat és trágya egyrészt, másrészt pedig a pillangósvirágúak maguk is javítják a földet azáltal, hogy a nitrogént lekötik. A rozsba szősös bükkönyt vet azért, mert a talajt is javítja, meg a mázsája kb. 40-45 P.

Nagyon károsnak tarja, hogy egyedül a Schneider-cég veszi itt a gyümölcsöt. Az a véleménye, hogy nem annyira termelni nehéz Halason, mint értékesíteni. Ennek az oka pedig a rossz utak, és a meg nem szervezett közvetítő kereskedelem. Nemcsak az exporttal kellene törődnünk, hanem azzal is, hogy gyümölcsben szegény vidékeinkre is megfelelő áron eljuttassuk a gyümölcsöt. Akkor megszűnne az a helyzet, hogy az egyik részen majd megfulladnak a sok gyümölcsbe, mert a kereskedő nem veszi, a másik részen pedig nincs semmi, illetve olyan drága, hogy a nép nem férhet hozzá.

Júl. 11.

Jártam a szomszédjaikban. Többnyire 4-5 holdas emberek, akiknek még részesnek is el kell menni, hogy megéljenek. Mindenütt csak panaszt hallottam. Panaszkodnak az időjárásra, az alacsony árakra, a paraszti munka nehézségére, a földművelési ügyi miniszterre stb. Hasonlót tapasztaltam a fiúk apjánál is. Ő különben a Schneider-cég és a kisebb gyümölcskereskedők ellen kelt ki, mivel alacsony áron itt megveszik a gyümölcsöt és Pesten drágán eladják. Mikor kijöttünk ezekről a tanyákról, a fiú figyelmeztetett rá, hogy egészen nem úgy van minden, ahogyan ők beállítják. Lászlók is többet tudnának hozni

a 4 és fél holdjukból, ha kapálás helyett nem az eperfa alatt üldögnének. Azt mondja, hogy nem rossz föld ez a homok, csak dolgozni kell benne és érteni a módját.

Az összejövetel után voltam a juhásznál. Homokbuckába vájt szobában lakik 8 kis gyerekkel. Buckába vájt lyuk a baromfi ólja és szamáristállója. 70 h legelőért fizet 12 q rozstot, 2 birkát és hetenként az összes birka 1 napi tejét. Másutt még bérel 100 holdat. A 170 holdon legeltet 110 saját és 40 idegen birkát. Kb. 1 birkának kell 1 hold legelő. A juhász, azt hiszem, fölfelé törekvő és gyarapodni akaró ember. 3 éve csinálta a lakásukat a buckában, de az idén már kimennek belőle. Említette, hogy szeretne fekete magyar juhut is tartani.

Délután voltam Kovács Benőnél. 130 holdas gazda. Ezen a környéken, azt hiszem, ő bírja magát a legjobban. Bár télen is kint laknak, megtartja a városban is a házát. Egy öreg cseléd lakik benne, aki gondozza és főz az iskolába járó fiúnak. Még máshol is van tanyája, úgyhogy az állatok csak nyáron vannak itt, télen amott. Ezzel megoldja a trágya elosztásának a kérdését. Van 100 h legelője, melyen 30 marha él. Télen azonban takarmányt kapnak.

Ugyancsak a Kovács Benőtől hallottam, hogy nagyapjától maradt egy kézírásos könyv, melybe a tollfosztáskor, kukoricafosztáskor vagy más fajta családi összejöveleteken elhangzott adomákat, meséket beleírta. A könyvet nem tudta megmutatni, mert Nagy Czirok Lászlónál van már 3 éve.

A Béni bácsi szeret valamit humorosan leírni, tréfásan beállítani. Egy-egy ilyen jól sikerült mondásnál rám nézett és mosolygott a bajsza alatt, mintha azt figyelné, milyen hatást tesz rám egy-egy ilyen mondata.

Júl. 12.

Ma beszélgettem a középső fiúval arról, hogy mit láttam Kovácséknál. Neki az a terve, hogyha leszerel, a gabonaföld felét lassanként elveszi takarmánynak és 8 tehenet tart. A trágyával meg tudja javítani annyira a földet, hogy felén terem annyi rozstot, mint amennyit most ad. A tej pedig havonta meghoz egy fix összeget. Van faiskolája 6000 db csemetével. Ezekből akarja beültetni a 10 hold buccás földjét. A ház mögé fenyeves akar telepíteni.

A fiú nagyon ért a gazdasági dolgokhoz. Vannak gazdasági szakkönyvei, megvan neki Mille Géza szerkesztette Gyakorlati Gazdalexikon, melyet most is öccse forgat nagy haszonnal. Nagy része van a Zöldmező mozg. halasi törzsének megszervezésében. Szokott cikkeket írni a „Zöld Mező”-be és a helyi lapokba. Tavaly volt Németországban. Sorozatosan jelentek meg neki erről az útról cikkei az egyik halasi újságban és a Zöldmező szöv. heti lapjában. Tud németül is. A Zöldmező szövetség önképzőkörének ő a vezetője. Műkedvelő előadásaikkal nagy sikert szoktak aratni. Eleinte a tanyai iskolában voltak a színdarabok, legutoljára azonban a városháza színháztermében. A bevételt jórészt könyvtárra fordítják. Szakkönyveket és szépirodalmi könyveket egyformán vesznek, de csak az utóbbiakat olvassák. Ugyanígy vannak a folyóiratokkal is. Legtöbb olvasója az újságoknak van.

A Zöldmező szöv. akart Halasra egy üzletet, ahol mindenféle gazdasági dolgot olcsóbban lehet venni. Ha visszajön a katonáéktól, akkor meg is csinálják. Így is elég sokan vesznek tőlük, pedig nehézkes az üzlet bonyolítása, mert rakárúk nincs.

Júl. 13.

Azokkal, akik még régi paraszti kultúrában élnek, semmi közösséget nem vállalnak. Felfogásukkal tudatosan szembefordul, maradiaknak tartja és megveti őket. Az ő gazdálkodási rendszerüket elveti és egyedül helyesnek azt fogadja el, amit a karcagi gazd. iskolában tanult. Az alapján próbálja javítani a homokot és fokozni a termelést. Nem elégszik meg vele, ha annyi terem, amiből megélnék, hanem a föld javításával, nemesebb fajta kitermesztésével minden évben növelni akarja a bevételt. Nagyon haragszik az olyanokra, akik nem művelik meg a földet úgy, amint kellene, és nem iparkodnak belőle kihozni a maximumot. A télen hárman-négyen összebeszéltek, és a környező tanyai iskolákban előadásokat tartottak vasárnaponként a permetezésről, a homok javításáról stb. Működésüknek lett is eredménye – ezt mondja.

Amint lenézi a parasztság mezőgazdasági kultúráját, éppúgy kineveti egyéb kultúráját is vagy legalább is nem tartja értéknek. A középosztály felé törekszik, ahhoz igyekszik hasonulni. Ez különösen jól érződik a (nyelvén) beszédén. Nem tájszóval beszél, hanem köznyelvi kiejtést használja, de minden szaván érzik valami bizonytalanság, mesterkéeltség.

9. Banó István (EA 7663, 51–62. oldal)

Délután elhagytuk Halas városát. Tanyákra költöztünk. Én Kerékgyártó Elemér barátommal Czékus Balázs 120 holdas kath. vallású gazdához kerültem. Megérkezés után körülnéztünk a tanyán. A tanya körül 30 hold föld van egy tagban. Van itt szántó rész, legelő, nádas és szőlő. A tanyához közel szintén van földje és háza. Ott szélmalma, szatócsüzele, korcsmája stb. van a házigazdának. Estefelé vendégek voltak a szomszéd tanyáról és azokkal elbeszélgettünk.

Július 10.

Tegnap ez a babona vetődött fel: egy kislányt játékból nádszállal akartam megütni, három asszony nép volt körülöttem, és azok mindjárt rám ripakodtak, hogy nem szabad női személyt náddal megütni. Kérdezősködtünk az oka felől. Az asszonyok nem merték megmondani, ezért valószínűleg nem kielégítő egyik férfi magyarázata sem, hogy azért nem szabad náddal senkit sem megütni, mert Krisztus Urunkat azzal ütötték meg, szerinte még állatot sem szabad náddal megütni.

Ma reggel egy másik babona: nőknek nem szabad a kismacskát felvenni, amíg a szemük ki nem nyílt, mert akkor nem tudnak kenyeret sütni.

Délután megnéztük a házigazdánk másik tanyáját (egy másik tanyáját, t.i. 8 tanyája van), amelyen egy szélmalom van, részes molnár kezeli. Van ott Czékus Balázsnak fűszerüzlete is. Egy hosszú ház is, amelyben Borháza van, ahol saját termésű borát adja el kicsinyben, mellette van a fűszerüzlet, mellette a balotai bába lakása, mellette egy kis zúgban Hatházi István napszámos, parasztköltő lakása, egy kis zúg, mellette a részes molnár lakása.

Ilyen sok gazdaság mellett mégiscsak szegény ember a gazdánk, a tanyák és mezővárosok életének a vizsgálatához igen rossz mellékzörejzt szolgáltat ő. Házában nincs meg a legminimálisabb higiénikus kényelem (egyetlen nyomorult WC sincs). Szellemi élete is igen sivár, amint a szomszédai mondják; csak azzal foglalkozik, hogy másokat becsapjon. Velünk is el akart bánni az első napokban, de visszaadtuk neki a kölcsönt.

Ha őrá vonatkoztatjuk azt, amit a független városi földművelő polgárokról hirdetünk, igencsak ellene nyilatkozik ez a tanyának. Ő tehát az a szabad városi földművelő polgár. (Azt hiszem, hogy amit most róla elmondok, azt legkevesbé sem lehet általánosításnak tartani.) Hát legelőször is nem földművelő, mert ő földet nem művel „maj bolon vóna dógozni”. Kedvtelése a legdurvább fizikai kedvtelések lehettek mindenkor, és ma azok közül csak az evés-ivás maradt meg. Abbeli szenvedélyét suttyonban, eldugva végzi, hogy mást meg ne kelljen kínálnia. Azokon a színpadi étkezéseken, amiken ugyanazt eszi, mint a cselédek, ezeken kívül külön eszik-iszik, cselédei, szomszédai stb. vallomása szerint.

Egyetlen szelleminek nevezhető élvezete a parancsolgatás. Látszik rajta, hogy élvezi, ha parancsolhat. Így aztán más megvilágításba kerül a földművelő polgár arcképe. Megérkezésünk estéjén, vasárnapi napon este 10 órakor egy nagyobb karfátlan padon, küszöbökön fogyasztották el cselédei és munkásai az egyszerű (rossz) vacsorát. Tehát ebben a formában is megvan a lehetősége annak, hogy egy despota természetű ember rátelepszik a kisebbikre és azoknak elnyomásában kéjeleg és élvez.

Több rosszat már nem akarok mondani szeretett vendéglátó gazdánkról, még csak egy adatot, amely egy vitás kérdéshez adalékot szolgáltat. A kérdés megfogalmazása kb. ez „Tud-e főzni a magyar parasztasszony?” A dolog lényege pedig az, hogy miért egyoldalú a magyar paraszt táplálkozása. Ezt a naplót két nappal később másolom be, most már még jobban megerősíthetem, azt, amit be akarok mutatni. Leírom, hogy miket ettünk, az itt elköltött étkezéseken. Megérkezésünk vasárnap négy órakor, utána kaptunk ebédet: téztaleves, sült szalonna uborkasalátával. Vacsora: paprikás krumpli uborkasalátával. Hétfő; reggeli (mindennap ugyanaz: külön kérésünkre tej, utána avas szalonna). Ebéd zöldbaleves, és tejbegríz, vacsora a vasárnap esti paprikás krumpli maradéka. Kedd: (reggeli), ebéd: tarhonyaleves, sült szalonna tojásrántottával; este: tarhonyaleves és főtt tojás. Szerdán egész nap Szegeden étkeztünk. Csütörtök: ebéd: zöldbaleves, sült szalonna, tojásrántotta. – Ez az asszony kétségkívül nem tud főzni. És itt a Györffy professzor úr által említett szegénység nem jöhet számításba. Távolról sem állítom, hogy ez általános lenne. Tud és tudott főzni a paraszt hagyományok

közt élő paraszt asszony, és tud főzni a polgárosodott paraszt felesége is, de éppen a középúton állóknál úgy látom, nem tud főzni az asszony: és ennek ezernyi következménye, ezernyi oka.

Július 11.

Délelőtt összejöttünk kis megbeszélésre a balotai öreg iskolában. A megbeszélés után hazafelé jöttünk, és betértünk Veszekákék szőlőjébe. A kapálgató lányok mondásaiból a következőt jegyeztem fel: ha az egymás mellett kapálok összeütik a kapájukat, akkor azt mondják: „Galuska lesz ebédre”.

Délután pedig felkerestem egy közelben lakó parasztköltőt. Szegény napszámós ember. Jelenleg a gazdának a cséplőgépénél (az is van neki) részes cséplő. Szerencsémre (az ő szerencsétlenségükre) elromlott a gép és így volt időm vele elbeszélgetni. Annyi időnk is volt, hogy elmenjünk a lakására, ott lakik a Czékus Balázs másik házában.

Költőnk neve? Hatházi István. Született 1905-ben Szegeden. Szüleinek pár hold földjük volt, a mellett mindenféle földműves napszámot végeztek. Mikor ő hétéves volt, 1907-ben meghalt édesapja, 1913-ban édesanyja másodszor férjhez ment (szülőhelye: Röszke falu, amely Szegedhez tartozik, itt volt szüleinek pár hold földje).

1917-ben édesanyja beíratta a gimnáziumba, de közben megérkezett mostohaapja az orosz fogságból és őt mostohaapja hatására kivették a gimnáziumból. Így egy és fél évig járt gimnáziumba. Ekkor szülei szegény anyagi körülményükhöz mérten nagy vállalkozásba kezdtek. Eladták kevés földjüket, és Baranya megyében egy fölparcellázott pusztán, Szentkúton vettek nagyobb birtokot. Így került ők Baranyába. Szülei vállalkozása nem sikerült, belebuktak az üzletbe, nem sikerült, nemsokára meg is haltak egymás után. Ezután sokfelé hányódott az országban. Egy alkalommal egyik nagybátyjánál tartózkodott Kelebiában (Hatházi Sándor most részes molnár Czékus Balázs malmában) és ott kezébe került a Magyar Falu folyóirat több száma és ott megtalálta egyik baranyai ismerősének Zsuppán Antal sokac fiának képét és versét. Ez indította arra, hogy ő is írjon verset.

(1884) Először arról írt, amit látott, ami gondolatot vetett fel benne. Ezután rendszeresen megvette a Rádió Újságot, hogy az ott leközölt versekből tanulja a költészet mesterségét. Közben aztán különféle helyekre küldözte be verseit. Több helyen különféle elismerő okleveleket stb. kapott. Pénzt sehonnan sem kapott, hanem köszönetképpen nyakába akartak varrni egy-két előfizetést. Levelezését is rendelkezésemre bocsátotta. Bennük sok szemrehányást kapott, „amiért ő üzletnek tekinti az irodalmat és meg akar gazdagodni belőle” és sajnál 5.30 P azért, hogy egy verse megjelenhessen XY folyóiratban, vagy verseskötetben. De most már nem áll kötélnek. Az a megtiszteltetés érte, hogy egyik dalszövegével egy zeneszerző pályázik a rádió dalszöveg pályázatán. Egy igen érdekes momentum: egyik versét Szombathy József paraszttzeneszerző zenésítette meg.

Megnéztem a szobáját. Szobájának a tetejét az eresz előre való meghosszabbítása adja. Egyetlen tenyérnyi kis ablak van rajta, de most szó szerint kell értelemznünk ezt a kifejezést: egy-egy postai levelezőlap betakarná a két ablaktáblát. Ez előtt van egy lábú íróasztala, az ágynak és falnak támasztva. Két tartófára szegezve könyvtár-deszka van az ágya felett.

[Kis rajz a polcról a könyvekkel mellette ez olvasható: – G. P.] Ugyanis a tető nincs padolva, csak tapasztva van.

Szinte kivétel nélkül a Pesti Hírlap sárgaregényei. A falon egy elemlámpás és egy viharlámpás. A falon szegek, ezek helyettesíti a szekrényt. Az ágyon kemény-gallér átkötözve rossz fekete cipőfűzővel. [...]²⁸

10. Csokai Imre (EA 7665, 93–109. oldal)

Tanyai napló, 1939. júl. 9.

Vasárnap délelőtt a református templomba mentünk el. Templom után azonnal készültem a tanyai kiszállásra. 1¹⁰-es vonattal kimentem Kiss Lajos balotai gazda tanyájára. Szívesen fogadott, s egy kis beszélgetés után mindjárt rátértünk a gazdaságra. Teszünk egy sétát a tanya körül, majd ki a földekre. Közben megbeszéljük a halasi református gazdák sorsát. Mindjárt feltűnik, hogy mily nagy ellentét választja el a katolikus és református gazdákat. A tősgyökeres halasi református gazdák fokozatos veszteséggel szorulnak. Az új gazdákat felkapaszkodott gazdáknak tekintik, még ha több száz hold földjük van is. Az idegen gazdák idegen, új szokásokat hoznak. Jellemző előretörésükre, hogy az egész balotai határban már csak négy bennszülött halasi gazda van. Házigazdám elég jómódú és intelligens is. Hallott már a sváb-előrenyomulásról, s találóan a szegeedik és a majsaiak beszivárgásához hasonlítja. Így általánosságban észrevenni, hogy a reformátusok kezéből Halason és az egész országban lassanként kicsúszik a vezetés s ezzel hozza összefüggésbe az ország állapotának rosszabbra fordulását.

Most ismertetem összefoglalóan a tanyai tapasztalataimat, s aztán térek át speciális foglalkozási területemre, a jogszokásgyűjtésre, s a szerzett anyagra.

100 hold földje van. Két gyermeke. Kényelmesen megélne dolog nélkül is. Azonban az egész család rendkívül szorgalmas. Kora hajnaltól késő estig az egész család szinte állandóan talpon van. Nincs meg náluk az a bő táplálkozás, mint hasonló gazdáknál, pl. testvérénél is. Hogy ők egyszerűen élnek és sokat dolgoznak nem jelenti, hogy a cselédségnek rossz dolga van. Nem hajtják őket,

²⁸ A napló ezután hosszan tárgyalja és ismerteti azokat az irodalmi antológiákat, amelyekben a parasztköltő versei-dalszövegei megjelentek, sok versét közli is. Ezt a részt nem tartottuk szorosán a tanyai naplóhoz illeszkedőnek, ezért kihagytuk. Banó István a kiskunhalasi táborra történő visszaemlékezésében legnagyobb élményeként említi a – Nagy Czirok László közvetítésével – megismert paraszti verselőket Ez a hatás, speciális érdeklődés tanyai naplóján is jól tükröződik. (Banó 1986.)

naponként négyszer kapnak bő és ízletes táplálékot. Hozzájuk mindig a leghumánusabban szólnak. Sokat panaszkodik a házigazdám a nagy munkáshiány miatt. Valósággal rá uszították a munkásokat. Ma a munkásság áttért a terménygazdaságról a pénzgazdaságra. Ma nem azt nézik, hogy az aratási részből és a természeti járandóságból jól megélne a munkásság. De megnőttek az igényeik s ma a pénzüket, amit napszámba kapnak haszontalanságra költik. Nem lehet egy nevezőre hozni a gazdasági munkást és a városi munkást. Mert a mezőgazdasági munkásság igényének növekedése a kisgazda-társadalom biztos halála. Pedig szerinte a kis- és középbirtokos társadalom az ország gerince. Tartja a felé nehezedő tisztviselő kart és munkásságot. A régi feltételek mellett könnyebb volt munkást kapni s azoknak a munkásoknak jóval jobb dolguk is volt a gazdánál. Sokkal patriarhalisabb volt a gazda és cseléd viszonya, mint ma. Nem kellett akkor munkásbiztosító, mert a gazda ügyis eltartotta öreg családját. Ma erőszakkal avatkoznak be a gazdasági élet megváltoztatásába, s ez Kis Lajos bácsi szerint a középbirtokos osztály halálát fogja okozni. A mai adórendszert – mondja tovább – ahhoz a gazdasági körülményhez szabták, mikor még a munkásbérek jóval alacsonyabbak voltak s a gabonaértékesítés jóval könnyebb. Ma megfordult a helyzet. A gabona ára nagyon kicsi, a munkásbér nagy, s az adó csak a régi vagy még nagyobb.

Becsapva érzik magukat az állam részéről. Van 40 hold szőlő és gyümölcsös. A gyümölcsös ültetését az állam propagálta, most pedig tavasszal hatósági erőszakkal is keresztülviszi a fatisztítást és permetezést. Most ott a rengeteg barack, s nem tudják értékesíteni. „Tönkretették a Schneider-céget, s nem gondoskodtak utánpótlásról. Nincs egy cég, mely át tudná venni a sok barackot.” Meglátja a közgazdaságunk nagy hibáját. Nem értik, miért kell minden gyümölcsöt és terményt kivinni. Miért az a nagy export? Hiszen Pesten és Tiszántúl nincs gyümölcs, fürdőhelyeink pedig az itteni árnak 5-6-szorosát fizetik. Inkább szerveznék még ezt a belső kereskedelmi hálózatot, minthogy arra törekednek, hogy minél nagyobb legyen az exportunk. – Gazdaságán nem nagyon látszik meg a mai gazdasági válság. Földjét még mindig tudja első rangúan karban tartani. Gazdasági felszerelése jók. Ő maga nagy polihisztor, mindenhez ért, mindent megcsinál. Erősen haladó szellemű. Mindent megtesz a gazdálkodók és a tanya szervezésére, mert a parasztság nagy hibáját a szervezetlenségben látja. Sokat köszönhet neki a balotai határrész. Nagy érdeme van a kőútépítésben, az iskolaalapításban, s a tanyai bába és csecsemő védőnő fenntartásban.

Általában meglátszik az egész gazdaságán és családi életén, hogy kiegyensúlyozott. Nincs sem családi, sem anyagi baj. Nyugodtság van náluk. Dolgoznak sokat, de élvezik még életüket. Nevelésük szigorú. Ragaszkodnak a régi szokásokhoz. Az újabb szórakozásokat nem vetik nagyon meg. Megértik az idők változását, de nem élnek aszerint.

A jogszokásgyűjtés szempontjából nem volt hálás a tanyai kiszállás. Most olyan sürgős gazdasági dolog van, hogy nem ért rá senki szóba állni a gyűjtővel. Házigazdám állandóan fent volt az asztagon, szomszédokba is alig álltak szóba velem a sok dolog miatt.

Pető Imre 50 éves nőtlen gazdasági cseléd. 9 éve gulyás Kiss Sándor balotai 164-es tanyáján. Helyzetével meg van elégedve. Életfelfogása érdekes. Nincs semmi célja életével, most úgy látja, hogy ennél a gazdánál biztosítva van az élete.

Cselédkönyve 15 éves kora óta van. Ebbe írták bele a bérét, míg a bérlevelet nem kötöttek. Ezelőtt előfordult, hogy nem mindenkinek volt cselédkönyve, írásbeli szerződést nem kötöttek, s így a gazda gyakran nem adta ki a bért. Ezt nem tartották becsületesnek. – Egyes gazdák az eltört kasza és villa árát év végén kihagyják a bérből. Ez nem helyes. Szóbeli szerződésnek egyetlen tanú is elegendő, hogy a gazda ne tudja a bért eltagadni. Foglalót mindig adtak. Ha a cseléd megbánta, hogy beszegődött vagy megduplázta a foglalót vagy beállott. Ha a gazda utólag megtudta megfogadott cselédjéről, hogy nem megbízható, s nem akarta, hogy cselédje legyen, akkor ezt megmondta cselédjének, de az nem volt köteles visszaadni a foglalót. Ha a cseléd beteg lett, a gazda napszámost fogadott helyette, fizette a napszámost és a cselédbérét is. Volt rá eset, hogy hat hétig is ott maródiaskodott a cseléd a gazdánál.

Nagykorú cselédje lopásáért a gazda nem felelős. Sőt, ha a libás agyonüti a szomszéd libáját csakis az ő béréből fizeti meg a gazda. 15 napi felmondás nélkül a gazda nem tartozik kifizetni a cselédjét abból a bérből, ami még bent van. A cseléd egész évi bérét követelheti, ha a gazda ok nélkül felmond neki, akkor is kell fizetni az egész évi bérét. – A cseléd a két szomszéd pörében csak annak megy tanúnak, akinél szolgál. Ilyenkor hamisan fel is esküdik a gazdája érdekében. Kérdem tőle, igazságos dolog ez? „Így szokták.” Felelt erre. Áldomást cselédfogadáskor isznak. Ha a cseléd fia beteg lett, s ennek gyógyítására kölcsönt kért a gazdától. Ha a kölcsön haladja a cseléd idei bérét, akkor kénytelen beszegődni a következő évre, pl. már egész júniusba.

Kovács Kálmán 24 éves gazdasági cseléd Kiss Lajosnál elmondja lakodalmát Öttömösön 1939 jan.-ban, Kovács Rozáliával.

A kézfogóról és az ügyvitelről nem akar beszélni. Az esküvő de. volt 10 órakor. Innen külön-külön hazamentek és megebédeltek. Délután 3 órakor indultak a vőlegényes háztól 5 kocsival zászlósan a menyasszonyért. A menyasszonyos ház előtt az utcán szalmakötelek voltak kihúzva. Ezt az első lovak elszaggatták. Az udvaron nem fogadta őket senki. Később kijött a menyasszony apja s rögtön be is ment, hogy neki sok dolga van. Kint közbe danoltak, ugráltak az asszonyok a szekéren. A vőfély bement és egy félóráig alkudozott a násznaggal a menyasszonyra. A násznagy találós kérdéseket adott fel a vőfélynek /: pl. milye nem volt az Istennek (felesége). Ha a vőfély nem tudott megfelelni, akkor addig várnak, míg meg nem felel. Ha megalkudtak, bemehetett a vőlegény násznépe. Odabent mindenkit megtáncoltattak. Csak úgy nagykabátban. Közben állandóan itatták őket. – A vőlegény vőfélye egy kulacsot hozott a nyakába akasztva, a kulacs nyakára egy perec volt akasztva. Ezt a peracet az asztalon törte szét a menyasszony násznagy /: úgy szokás /: Enni nem ettek, csak bort ittak. Egy óra múlva visszamentek. Akivel csak találkoztak, borral itatták. Ha férfi volt az első, akivel találkoztak, akkor az elsőszülött fiú lesz. Ha megérkeztek a vőlegény házához az

udvarra, összevissza keringtek az udvaron, hogy a menyasszony ne találjon vissza szülei házához. Ennek a forgásnak az a következménye rendszerint, hogy egy szerkér felborul. A menyasszony, mikor leszáll a szekérről, új karszékre lép. A vacsoránál minden tálnál rigmust mondanak. A vőfély hadsereget gyűjt, különböző nemzetek nevééről nevezi el. Éjfél után volt a menyasszonytánc. Fejét fityulával kötötték be és úgy vezették be. A vőlegény és menyasszony leül a szoba közepére egy-egy székre. A vőlegényt az asszony személyzet a menyasszonyt a férfi személyzet mulattatta. Mindenki fizetett a vőlegényért is és a menyasszonyért is a násznagynak. Van, aki nem táncol a menyasszonnyal, hanem fizet s leülteti. Kikialtják, hogy mennyiért ül a menyasszony. Az összegyűlt pénzt az átöltözött asszony viszi ki kötőjébe. Ebből veszik az első malacot. Hajnalba a vidám lakodalmas társaság körül táncolta a házat és a birkaaklot /: mert innen jött ki a vacsora birka :/.

Kiss Lajosné Babó Erzsébet 45 éves, ősi halasi családból származik. Ref.

Móringra már nem emlékezik. Polgár családnál ma nemigen fordul elő, hogy hozományt kötne ki a vőlegény, annál inkább, ha a gazdálányt hivatalnok, vasutas, rendőrtiszt veszi el. Ingó vagyont hol kap a menyasszony, hol nem. Van, hogy átadják a birtokot a vőnek. Végrendelet általános. Általában kevesebbet adnak a lánynak, mint a fiúnak (megjegyzni; mert a lány nem dolgozik annyit, mint a fiú). Ő a nagyanyjáról örökölte az apai részt, mert árva volt. A ráeső vagyonnak azonban csak egyharmadát kapta, mert ez a köteles rész, és ebbe belenyugodott. Elmondja, hogy a Nagy Kálózi Imre örökösödésekor még a dédnagyapáról való leszármazottak is jelentkeztek, mindegy 42-en úgy apai, mint anyai ágról. Végrendelet nem volt. A rokonságot „ízíg-vérig” emlékezetig tartják. Másod-unokatestvérek gyakran összeházasodnak. Az első unokatestvérek engedéllyel előfordul, hogy összeházasodnak. Ha elhal a férj, az ipa házából elköltözik az özvegy, ha az asszony szüleivel laktak, s elhalt az asszony a férj elköltözött. Az előfordult, hogy az özvegy ott maradt pár évig az ipák házában, s a rokonság nem tagadta ki. De az asszonymak volt egy kis lánya. Később az özvegy, ha férjhez ment s nem vállalta a férj a gyámságot, a nagyszülők lettek majd az árva gyám. – Közszerzeményt közös névre szokták íratni. Ha az apára nincs ráírva a haszonélvezet a gyerekek kiforgatják a vagyonból. Ha az apa újból nősült és ráíratta a haszonélvezetet volt feleség és vannak már felnőtt gyermekek, akkor a gyerekek kifizetik a haszonélvezetből.

Kis Lajos 100 holdas gazda. Jómódban él. Református vallású. Családja régi halasi. Két testvére van, egy lány és egy fiú. Vagyonuk egy részét apjukról örökölték. Örökölték egyik nagybátyjuktól is. Ez a következőképpen végrendelezett szóban és írásban. Leánytestvérüknek nem hagyott semmit, azzal a megokolással, hogy a lány idegen családba került és nem tudott vagy nem is akart órá gondolni. A két fiú közt sem egyenlően osztotta meg a vagyont. Az ifjabb fiúnak volt hét fia, az idősebbnek egy lánya. Ezért az ifjabbnak többet hagyott 7 hold földdel. Semmi ellenszolgáltatást nem kötött ki a végrendeletében. „Nem olyanak ismerem én az öcséimet, hogy ezután felém se néznének.” – A „levetkezés” nem

nagyon gyakori. Ő sem tartja helyesnek a teljes levetkezést. Gyakran jut rossz sorba a levetkezett gazda. – Ha gyermektelen házaspár végrendelet nélkül hal el, azt tartaná jogosnak, hogy a férj vagyona az ő rokonságára, a feleségé szintén az ő rokonságára szálljon vissza. Közszerzeményi vagyona már házasságkor megtörténik a megállapodás. – Apa családjáért felelős mindaddig, míg akár kiskorú, akár nagykorú fia tőle vagyoniilag és törvényileg külön nem volt. Felelős továbbá a gyengeelméjű fia által tett károkért. Ellenben a cselédeiért egyáltalán nem felelős, még ha pl. azok az ő jószágával tesznek kárt a szomszéd vetésébe. – A részegséget egyáltalán nem számítja be enyhítő körülménynek, sőt ellenkezőleg. Mert így könnyű védekezni részegséggel. Ő a „dentem pro dente” elvet vallja. A részegen elkövetett rágalalmazásért éppen úgy [vonják] felelősségre a rágalmazót, mint a józant „most ilyenkor minden gátlás nélkül volt őszinte”. – Gazdátlan birtok szerinte nincs. Ami nem magántulajdon, az közvagyon. Még a talált tárgyhoz sem formálhat senki semmilyen jogot. – Szerinte a köteles rész egynyolcad rész.

A vevő nem köteles meglegedni a foglalóval, ha mindenáron megakarja venni a tehenet. Foglaló pl. egy ökorre 50 pengő. Áldomást az fizet, aki eladja a jószágot. Ha nem isznak áldomást a kupec vevő hét pengőt lefoglal áldomásra, pedig nem volna kötelező az áldomás. Ha valaki alkudik egy jószágra és sokallja az árát ezért otthagyja egy kis időre, ez alatt bárki nyugodtan megveheti. – Előfordul, hogy a férj, kinek felesége elhalt, feleségül veszi sógornőjét. Az is előfordul, hogy az özvegyet veszi el az elhaltak testvére. Az előbbit azzal indokolják meg, hogy azt a családot már jól ismerik, az utóbbit pedig azzal, hogy ne legyen idegen az apja az árvának.

A világháború alatt előfordult, hogy a háborúba ment férjnek holt hírét keltették, s így az asszonyt elvette a testvér. Mikor aztán fogságból hazajött a férj, nem ment hozzá vissza az asszony. Hanem élt az igazi férj haláláig vadházasságban az igazi férj testvérével, s csak akkor esküdtek meg. Vadházasságokat soha se hányta senki szemükre. – Ő azt a tolvajt, vagy okirat-hamisítót, aki kitöltötte büntetését, nem tekinti soha olyan embernek, mint aki nem volt börtönben. Nem szívesen megy vele egy társaságba. – Abban az esetben, ha beigazolódik a legteljesebb önvédelem, nem tartja a gyilkost bűnösnek. – Nem engedné meg, hogy a házak falát és kerítéseket beragasztják.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Banó István 1986: Kutatási programot kaptunk. *Honismeret* (14.) 3. 25–26.

Györfly István 1939: *A néphagyomány és nemzeti művelődés*. (A Magyar Táj- és Népismeret Könyvtára 1.) Budapest.

Kardos László 1997: *Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza, 1744–1944*. (s.a.r. Pogány Mária) Budapest.

- Kiss Lajos 1984: Visszatekintés a Táj- és Népkutató Központ kiállítására. *Ethnographia* (95.) 4. 605–637.
- Kresz Mária 1986: Mi lesz a nagy értékű anyag sorsa? *Honismeret* (14.) 3. 29–30.
- Kósa László 1982: Táj- és Népkutató Központ szócikk. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 5. Budapest, 146–147.
- Márkus István 1979: *Nagykörös*. Budapest.
- Molnár József 1986: Találkozások Györffy Istvánnal. *Honismeret* (14.) 3. 24–25.
- Morvay Péter 1986: Emlékezés az egykori táj- és népkutató táborokra. *Honismeret* (14.) 3. 22–24.
- Papp László 1941: *Kiskunhalas népi jogélete*. (A Magyar Táj- és Népismeret Könyvtára 2.) Budapest.
- Pogány Mária 1997: Előszó. In: Kardos László: *Tiszaigár. Egy tiszántúli falu életrajza, 1744–1944*. (s.a.r. Pogány Mária.) Budapest, 5–9.

Pozsony Ferenc

Magyarfenes

Egy falu az észak-erdélyi autópálya szomszédságában

Az új közlekedési folyosók kiépítése Erdélyben is gyökeres gazdasági, társadalmi és kulturális változásokat eredményezett. A 19. század második felében, amikor ebben a régióban is kibontakozott a vasútépítés, csakhamar felgyorsult az iparosodás és az urbanizáció.¹ A 21. század első évtizedében, az észak-erdélyi autópálya nyomvonal mentén újabb nagyszabású folyosó építése kezdődött, amelynek gazdasági, társadalmi és kulturális, valamint ökológiai hatásait csak évtizedek múlva tudjuk majd felmérni.

Az elmúlt években több olyan kutatási program is indult, amely az észak-erdélyi autópálya által érintett vidékek, térségek és falvak jelenlegi természeti környezetét, gazdasági és társadalmi szerkezetét, művelődési és turisztikai helyzetét dokumentálta. A Babes-Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékének tanárai és diákjai, más kolozsvári tudományos intézményekkel (például Erdély Néprajzi Múzeuma, Román Akadémia Folklor Intézete) együtt az új közlekedési folyosó által érintett, Gyalu és Torda között fekvő falvak társadalom- és gazdaságszerkezetének, hagyományos népi kultúrájának, kulturális örökségének feltárására vállalkoztak az elmúlt években.² Úgy véljük, hogy az autópálya lehetséges hatásait csak akkor tudjuk a következő évtizedekben felvázolni, ha most, amikor annak építése elkezdődött, rendszeresen dokumentáljuk a mai helyzetet. Tudatában vagyunk annak is, hogy mostani kutatásainkat, azonos szempontok figyelembevételével, a jövőben is meg kell ismételnünk.

A tanszékünk által kezdeményezett kisebb kutatócsoport az elmúlt két évben összegyűjtötte az érintett településekkel (Magyarlóna, Magyarfenes, Tordaszentlászló, Magyarléta) kapcsolatos eddigi szakirodalmi eredményeket, a megjelentett demográfiai és statisztikai adatsorokat, feldolgozta az egyházi levéltárakban található összeírások (például keresztelési, házasságkötési és elhalálzási anyakönyvek) és családkönyvek feljegyzéseit.

Ugyanakkor Magyarfenesen azt vizsgáltuk, hogy a szocialista korszak jelentősebb eseményei (például az 1962-es erőszakos kollektivizálás, iparosítás, urbanizáció) hogyan hatottak a faluban élő családok életére és társadalmi kapcsolataira. Másodsorban pedig azt dokumentáltuk, hogy a felsorolt makroesemények milyen migrációs folyamatokat indítottak Kolozsvár felé, majd az 1989-es

¹ Egyed 1981, 2004; Gidó 2006, 2008.

² Pozsony 2008.

rendszerváltás után a túlszűfolt nagyvárosból a viszonylag elzártabb, csendesebb, magyar többségű helység felé.

Harmadsorban pedig azt elemeztük, hogy a 20. század végén kibontakozó falusi turizmusnak milyen hatásai voltak a falu lakáskultúrájára, higiéniai rendjére és szabadidőhasználatára. Felmértük ugyanakkor azt is, hogy a meglátogatott falvak kulturális öröksége, természeti adottságai milyen szerepet játszanak a turizmus szerkezetében.

A meglátogatott falvak (Magyarlóna, Magyarfenes, Tordaszentlászló és Magyarléta) viszonylag közel, 15–20 kilométerre fekszenek Kolozsvártól, Erdély gazdasági, társadalmi, oktatási és kulturális centrumától. A néprajzi irodalom ezeket a helységeket Kalotaszeghez sorolja.³ Az a tény, hogy ezek a települések a kincses várost Nagyvárral összekötő nemzetközi útvonal szomszédságában található, folyamatosan biztosította külső gazdasági és társadalmi kapcsolataik hatékony működtetését. Azt is kiemljük, hogy éppen ezen a faluson halad át az az útvonal, amely Kolozsvárt és Gyalut a Jára völgyén át Aranyosszékkal, Tordával, Nagyenyeddel, Gyulafehérvárral és Torockóval köti össze. Az itt élő magyarok folyamatosan jó gazdasági kapcsolatokkal rendelkeztek a havasi fennsíkokon élő mócokkal, a kalotaszegi, a mezőségi és az aranyosszéki közösségekkel.⁴ A felsorolt tényezők azt is elősegítették, hogy az itt található falvak lakossága 1962 után sem fogyatkozott meg különösebben, nem öregedett el olyan nagy mértékben, mint az elzártabb településeken.⁵

1. táblázat

Magyarfenes népességszáma és etnikai szerkezete (fő), 1850–1992⁶

Év	Népességszám	Románok	Magyarok	Németek	Más
1850	778	11	758	1	8
1880	879	5	827		1+46
1890	1079	12	1063	3	1
1900	1112	9	1101	2	
1910	1271	2	1269		
1920	1340		1337		3
1930	1348	5	1343		
1941	1136	144	992		
1966	1121	11	1110		
1977	1254	17	1237		
1992	913	4	909		

³ Balogh – Fülemile 2004: 12.

⁴ Balogh – Fülemile 2004: 13–14.

⁵ Pozsony 2000: 740–741.

⁶ Varga 2001: 643.

A falu népessége 1850–1920 között látványosan, összesen 562 személlyel gyarapodott és a két világháború között, 1930-ban volt a legnépesebb. Az elvándorlás az 1962-es kollektivizálást követő évtizedekben ezt a falut is érintette. Míg az összlakosság száma 1966–1977 között összesen 133 személlyel növekedett, a Ceausescu-korszak végén már látványosabban, 341 személlyel fogyott.

A helybeli református egyház keresztelési és elhalálozási anyakönyvei is azt tükrözik, hogy az 1962-es kollektivizálás után a falu lakossága csendesen apadni kezdett, majd a szocialista korszak végén, 1977–1982 között újabb, összesen 73 lélekkel csökkent. Ez a folyamat folytatódott 1982 után is, majd az 1989-es rendszerváltást követően állandósult, mert az összlakosság 1993 és 2006 között újabb 136 lélekkel csökkent. Ezt a demográfiai veszteséget elsősorban a fiatalok városba történő migrációja idézte elő, mivel az 1962-es kollektivizálás után ők már a közeli Kolozsváron tanultak, majd ott kaptak munkát, sokan a kincses városban alapítottak családot és ott is telepedtek le. A legfiatalabbak közvetlenül 1989 után már elsősorban Magyarországra vándoroltak, vendégmunkásként.

Mivel a faluba viszonylag kevés román települt be, a helységben csak szórányosan éltek ortodoxok és görög katolikusok. Míg a 19. század végén és a 20. század elején még több „unitus” román személy élt a helységben, azok a második világháború után, a görög katolikus egyház erőszakos felszámolása után már nem vállalhatták nyíltan korábbi felekezeti identitásukat. Ez történt a helybeli izraelitákkal is, akik szintén eltűntek, a II. világháború előestéjén Magyarfenes felekezeti és etnikai szerkezetéből. A református közösség az elmúlt százötven év alatt folyamatosan megőrizte helyi többségét, éppen ezért a római katolikusok és a reformátusok aránya a magyarságon belül nem változott gyökeresebben.⁷

Magyarfenes magyar lakossága még a 20. század második felében is kedvelte az endogám házasságokat. A falubeli reformátusok elsősorban a szomszédos tordaszentlászlói és magyarlétai, ritkábban a magyarlónai kálvinistákkal kötöttek házasságot. A helyben élő római katolikus kisebbség fiataljai szintén határozottan elzárkóztak a felekezeti szempontból vegyes házasságoktól, inkább a harmadik faluban élő, szászfenesi fiatalokkal alakítottak ki párkapcsolatot.⁸ Habár az 1962-es kollektivizálás után fokozatosan feloldották felekezeti és lokális zártságukat, továbbra is viszonylag kevesen (2,07%) alapítottak etnikailag vegyes, román–magyar családot.

Mivel Magyarfenes lakossága 1977 és 1992 között jelentősen, 341 fővel apadt, az elmúlt évben rendre megvizsgáltuk a faluban élő családok szerkezetét is. Arra kerestük a választ, hogy az 1989-et követő években a Magyarországra irányuló migráció nyomán keletkezett demográfiai űrt kik és hogyan pótolták. Kérdéseink megválaszolására összeállítottunk egy olyan családlapot, amelyet minden lakott házban kitöltöttünk.⁹

⁷ Varga 2001: 743.

⁸ Balogh – Fülemlile 2004: 39.

⁹ A kérdőíveket Boldizsár Zsuzsa, Farkas Beáta, Lázár Tamás Imre, Nagy Ágota és Szűcs György, a Babes-Bolyai Tudományegyetem magyar néprajz szakos hallgatói töltötték ki.

A faluban 2008 nyarán összesen 440 házszámot találtunk. A telkek 70%-a (317) lakott volt, 88 házban (20%) azonban már senki sem élt, 16 olyan városi család tulajdonában van, akik csak hétvégén vagy nyáron használják azt, 19 belterületi telek pedig még nincs beépítve.

A magyarfenesi „öslakosok” jelentős többsége (86,41%) régebben református, kisebb része (14,11%) pedig római katolikus volt, ugyanakkor már három neoprotesztáns és egy ortodox család is élt a faluban.

A helységbe – elsősorban a közeli Kolozsvárról – összesen 44 család költözött be az 1990-es évek végétől kezdődően. A „jövevények” most a helyben élő családok 13,30%-át alkotják. A betelepedett családok közül 31 református, 6 római katolikus, 7 pedig az ortodox közösséghez tartozik. A beköltözöttek tehát fokozatosan tovább árnyalták a helység korábbi felekezeti, etnikai és társadalmi szerkezetét.

A magyarfenesi famíliák többsége egészen a 20. század közepéig elsősorban földművelésből és állattenyésztésből élt. Az erőszakos kollektivizálás azonban kimozdította nemcsak a fiatalabbakat, hanem a középnemzedékhez tartozókat is, akik naponta városi munkahelyek felé kezdtek ingázni. Az utóbbi fél évszázad migrációs gyakorlata azt eredményezte, hogy a falu lakossága csendesen előregedett, s még az 1989-es rendszerváltást követő reprivatizáció után sem tért vissza a földműveléshez.

A Magyarfenesen élő férjek közel fele (49,33%) napjainkban nyugdíjas, 24%-a munkás, 12,88%-a kézműves, 8%-a vállalkozó, 3,55%-a értelmiségi és már csak 2,22%-a földműves.

A faluban élő feleségek 19,38%-a háztartásban dolgozik, ugyanakkor több mint fele (51,55%) nyugdíjas, 13,84%-a munkás, 6,22%-a szolgáltatásban dolgozik, 2,42%-a értelmiségi, 1,39%-a kézműves, 1,03% földműves, 4,15%-a pedig egyéb megélhetési forrást talált.

2. táblázat

A magyarfenesi családok szerkezete, 2008

	Családok típusa	Aránya (%)
1.	Férj + feleség	33,25
2.	Férj + feleség + kiskorú gyermek	23,75
3.	Férj + feleség + házas gyermekek + kiskorú gyermekeik	9,20
4.	Özvegy férfi	4,15
5.	Özvegy férfi + gyermekei	2,25
6.	Özvegyasszony	17,20
7.	Özvegyasszony + gyermekei	10,20

Magyarfenesen 2008-ban megvizsgáltuk a helyben élő családok szerkezetét (2. táblázat) és azt tapasztaltuk, hogy a fiatal, húzóképes famíliák a helybeli családoknak már egynegyedét sem érik el. A falu népessége az utóbbi évtizedekben csendesen előregedett, s a helyben lakó családfők és feleségek fele már nyugdíjas. Magyarfenesen ugyanakkor viszonylag sok hiányos szerkezetű famíliát is

találtunk, azokat elsősorban megözvegyült, idős, nyugdíjas személyek alkotják, közülük többen (12,45%) házas gyermekeikkel élnek együtt.

Kutatásaink során azt is tapasztalhattuk, hogy Magyarfenes etnikai, felekezeti és társadalmi szerkezete 1989 után fokozatosan megváltozott, amikor elsősorban kolozsvári magyar értelmiségiek és vállalkozók kezdtek letelepedni ebben a csendesnek tűnő, jelentős turisztikai potenciállal, valamint magyar kulturális hagyományokkal rendelkező faluban. Harmadsorban azt tapasztalhattuk, hogy a faluba irányuló beköltözés az utóbbi években hirtelen leállt, mivel az észak-erdélyi autópálya miatt a helység közvetlen környéke zajos, poros építőteleppé változott. Ez a tény hirtelen, ideiglenesen lefékezte a korábban ígéretesen kibontakozó helyi falusi turizmust is.

* * *

A következő években terepkutatásainkat tovább folytatjuk a Gyalu és Torda között épülő autópálya mentén. Folyamatosan összegyűjtjük a folyosóval kapcsolatos sajtóanyagot, amelynek segítségével árnyaltan kirajzolódik, hogy a bukaresti és az erdélyi politikusok narratívumaiban hogyan reprezentálódik ez a projekt, s a különböző hatalmi változások hogyan rendezik át az autópályával kapcsolatos szövegeket. Az utóbbi tíz év médiaanyagának elemzéséből annyi már tisztán látható, hogy az autópályához való viszonyulás voltaképpen a magyar–román kapcsolatok pontos tükré.

Másodsorban folyamatosan követni fogjuk a térség demográfiai szerkezetének alakulását, a gazdasági és a társadalmi élet változását, a kulturális örökség reprezentációját a turizmus szerkezetében, valamint lágyabb módszerekkel rendszeresen dokumentáljuk a helyben élők életmódjában, életmintáiban és stratégiáiban bekövetkező változásokat.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh Balázs – Fülemile Ágnes 2004: *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen. Fejezetek a regionális csoportképzés történeti folyamatairól*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Egyed Ákos 1981: A vasúthálózat kiépülése Erdélyben és hatása a gazdasági életre. A vasutak kultúrtörténetének egyes kérdései. In: Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 148–167.
- Egyed Ákos 2004: *Régiók versengése a vasútért a 19. század közepén*. In: Egyed Ákos: *Erdély metamorfózisa a hosszú 19. században II*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 131–150.
- Gidó Csaba 2006: *Székelyföldi városok vasútforgalmi vonzáskörzete a XIX. század végén*. In: Hermann Gusztáv Mihály – Kolumbán Zsuzsánna – Róth András Alajos (szerk.) *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok VI*. Litera Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 113–133.
- Gidó Csaba 2008: *A maros-tordai helyi érdekű keskenyvágányú vasút*. In: Hermann Gusztáv Mihály – Kolumbán Zsuzsánna – Róth András Alajos (szerk.) *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok VI*. Székelyudvarhely, 133–154.
- Pozsony Ferenc 2000: Öregek Erdély változó társadalmában. In: T. Bereczki Ibolya – Cseri Miklós – Kósa László (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. Szentendre, 737–744.
- Pozsony Ferenc 2008: *Cercetări etno-sociologice în satele afectate de autostrada Transilvania* (Társadalomnéprajzi kutatások az észak-erdélyi autópálya által érintett falvakban) In: Tötszegi Tekla – Goia, Ioan Augustin (coord.): *Sate contemporane din România: deschideri spre Europa. Aplicația zonală – județul Cluj*. (Jelenkori falvak Romániában: Kolozs megyei kutatás) Editura Mediamira, Cluj-Napoca, 22–31.
- Varga E. Árpád 2001: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája IV. Fehér, Beszterce-Naszód és Kolozs megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között*. Teleki László Alapítvány – Pro Print Könyvkiadó, Budapest–Csíkszereda.

Kovács Ákos András – Szűcs Zoltán Gábor

Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát?

*Egy kutatási program keretei**

I. TÉZISEK

Az alábbiakban olvasható szöveg azoknak az elméleti, módszertani és historiográfiai megfontolásoknak az összefoglalása, amelyek egy konkrét, az 1708 és 1848 között született magyar (bár nem mindig magyar nyelvű!) politikai irodalom vizsgálatára irányuló politikai eszmetörténeti kutatás kereteit jelentik. S bár állításaink elsősorban ebben a szűkebb összefüggésben értelmezhetőek, mégis érdemesnek gondoltuk nyilvánosság elé tárni őket, mert úgy véljük, mindazok számára szolgálhatnak bizonyos tanulságokkal, akik érdeklődnek a korszak politikai eszmetörténete iránt. Gondolatmenetünk kiindulópontja pedig a következő: érdemes és számos újdonsággal kecsegtető vállalkozás lenne az 1708 és 1848 közötti időszakban keletkezett hazai politikai irodalmat a korabeli diskurzusok kontextusában, azaz elsősorban eszmetörténeti szempontból újraolvasni. Ehhez először is azokra az 1990-es évektől befogadott brit, német és francia iskolák eredményei nyomán újragondolt módszertani ajánlatokra¹ kellene támaszkodni, amelyek mostanra számos érdekes, főleg a 17. és a 19. századra vonatkozó tanulmány és monográfia számára jelentettek inspirációt.² Továbbá szükség volna arra, hogy a vizsgálódás fókuszába ne a 19. század „uralkodó eszméinek” előtörténete, hanem „a működő rendi alkotmány korának” diszkurzív politikájá kerüljön.

Ez szükségképpen előfeltételezi nem csupán azt, hogy még a korábbinál is nagyobb figyelmet kellene, hogy kapjanak a 18. századi politikai kultúra jellegzetes nyelvei, beszédmódjai és szótárai, de egyúttal azokat a szociokulturális kontextusokat is fokozottan számításba kellene venni, amelyekbe ágyazódva ezek

* A tanulmány az OTKA NI-69207-es számú pályázatának támogatásával készült. A kutatás háttérét nagyrészt az ELTE ÁJK politológia szakján több fél éve működő kutatószeminárium tagjai jelentik: a szerzőkön kívül Antal Zalán, Bodnár-Király Tibor, Finta László, Hrenyu Attila, Kulcsár Annamária, Nagy Ágoston és Varga Dániel. A cikk korábbi változatához fűzött megjegyzéseikért köszönetet szeretnénk mondani Cieger Andrásnak, Fazekas Csabának, Kontler Lászlónak, Szijártó M. Istvánnak, Szilágyi Mártonnak, Vaderna Gábornak és a *Korall* szerkesztőinek.

¹ Lásd például Bence 1993; Gángó 1999, 2002; Halmos 2003; Horkay-Hörcher 1997, 2006; Kontler 1997; Szabó 1998, 2003; Trencsényi 2007.

² Az előzőekben említettek mellett lásd például Bene 1999; G. Etényi 2003; G. Etényi – Horn 2005, 2008; Trencsényi – Zászkaliczky 2009.

a diskurzusok léteztek. Mivel 1708 és 1848 között Magyarországot felekezeti, rendileg, etnikailag, nyelvileg, professzionálisan vagy épp regionálisan tagoló politikai szubkultúrák³ sűrű szövődéke hálózta be, ezeknek a lokális nyilvánosságoknak a története, bekapcsolódásuk a politikai eszmék birodalmi vagy épp európai keretek között zajló cirkulációjába legalább olyan érdekes lehet, mint az országos politika. Ily módon válhatna a 18. századra vonatkozó eszmetörténeti kutatás a maga szempontjai révén az öröndetesen megújult társadalomtörténeti vizsgálódások hasznos kiegészítőjévé, s nem melleleg segíthetne újragondolni azt a magyar historiográfiai hagyományban oly nagy szerepet játszó problémát, hogy vajon a politikai irodalom 1790-es évek elején tapasztalható nagy fellendülését a reformkortól elválasztó évtizedek kapcsán mennyiben és milyen módon beszélhetünk kontinuitásról, illetve diszkontinuitásról. Hogy ne áruljunk zsákba-macskát: úgy tűnik, egy ilyen típusú újraolvasás sokkal több összekötő kapcsot, sokkal nagyobb mértékű folytonosságot találhat a reformkor első évtizedének politikája és a 18. század utolsó évtizedei között, mint azt általában feltételezni szokás. De hogy ez a nagyfokú kontinuitás láthatóvá váljon, ahhoz valójában a megközelítésmód újragondolására volna szükség, magyarul: részben mást, részben máshogy kell keresni.

Úgy véljük, a kutatás kiindulópontjául szinte magától kínálkozik a *Ballagi-gyűjtemény* jól ismert és mégis, kevésbé olvasott anyaga. Egyrészt azért, mert könnyen hozzáférhető és jól kezelhető, illetve Ballagi Géza klasszikus munkája⁴ is erre a szövegtörzshöz épült, másrészt azért, mert még ezeknek a korabeli politikai diskurzusoknak csupán kisebb részét reprezentáló nyomtatott forrásoknak a lehetőségei sincsenek a legkevésbé sem kimerítve.

Tanulmányunk felépítése a következő: előbb foglalkozunk a korszakkijelölés problémájával, majd kitérünk azokra a főbb historiográfiai problémákra, amelyek gondolatmenetünk megfogalmazására készítették. Ezután tárgyaljuk azokat a metodológiai kérdéseket, amelyeket a kutatás szempontjából a leginkább relevánsnak érzünk, majd röviden áttekintjük a *Ballagi-gyűjteményt*, mint a kutatás lehetséges és kívánatos kiindulópontját, végül két példa segítségével jelezzük azokat a témákat, fogalmakat, problémákat, amelyekben ez a kutatás új szempontokkal, eredményekkel kecsegtet.

II. A KORSZAKHATÁRRÓL

Nem kétséges, hogy javaslatunk egyik legfontosabb és alighanem legvitathatóbb pontja a vizsgálandó korszak időhatárainak kijelölése. Az 1708-as és az 1848-as terminusok közé eső száznegyven évet nevezhetjük akár a „működő rendi alkotmány korának” vagy „hosszú 18. századnak”, az elnevezés azonban másodla-

³ Tóth 1991.

⁴ Ballagi 1888.

gos javaslatunk tartamához képest: a magyar politikai eszmék történetében ez a száznegyven éves időszak számos olyan vonást mutat, ami miatt gyümölcsöző kísérlet lehet az ekkoriban keletkezett szövegeket egyetlen történeti kontinuum részeként értelmezni, egyetlen történet keretei között elbeszélni.

Természetesen egy ilyen „hosszú 18. század” típusú korszakkonstrukcióba nem szabad többet belelátunk, mint ami valójában: azaz egy olyan – némi-képp önkényesen megválasztott – nézőpontként érdemes felfogni, ahonnan nézve a történeti jelenségek egy bizonyos módon látszanak elrendeződni. De, mint minden nézőpontnak, ennek is megvannak a maga optikai torzításai, megnyúlásai és rövidülései, amit a legjobban talán a reformkor kapcsán lehet érzékelni. A 18. század felől nézve gyanúsán sok kora újkori vonást fogunk találni a reformkori magyar politikában, s feltűnően kevés eredetiséget, legalábbis, ha egy a 19. századi kiindulópontú történeti narratívával vetjük össze a sajátunkat. Az igazi kérdés az, hogy vajon többet és jobban tudhatunk-e meg, ha felvállaljuk ezeket a sajátos nézőpontunkból adódó torzulásokat. A mi válaszuk – aligha meglepő módon – az, hogy igenis van értelme, s számos újdonsággal kecsegtet, ha legalább egy projekt erejéig a „működő rendi alkotmány korának” előtörténeteként nézünk a 17. századra, s utótörténeteként a reformkorra.

Korszakkijelölésünk gyenge pontjának tűnhet az is, hogy egy eszmetörténeti kutatásban a lehető legszűkebben vett politikatörténeti időhatárokat veszünk figyelembe: vagyis a Rákóczi-szabadságharcot lezáró Diéta kezdő és a forradalomba torkolló utolsó Diéta záró időpontját, amit azonban több okból sem érzünk igazán meggyőző ellenérvnek. Mindenekelőtt azért, mert két olyan politikatörténeti eseményről van szó, ami nem csupán strukturálisan befolyásolta a magyar politika működését (1708–1712 között megszilárdult, helyreállt a rendi dualizmus rendszere, 1848 és 1850 között pedig több lépcsőben számolódtak fel a rendi alkotmány alapvető intézményei), de ráadásul a politikai gondolkodás számára is irányt szabott. 1712 után bizonyos témákról már nem lehetett többé ugyanúgy beszélni, ahogy 1848 után is elsősorban 1848-ról lehetett beszélni. S mivel javaslatunk arra irányul, hogy a szövegeket mind a nyelvi, mind a szociokulturális kontextusok figyelembevételével kellene olvasni, az ilyen, a rendszer egészét érintő, több szinten is megmutatózó változások elég biztos támpontoknak tűnnek számunkra.

De talán ennél is fontosabb, hogy tézisünk szempontjából nincs igazán jelentősége a „hosszú 18. századot” megelőző és a későbbi korszakoktól elválasztó határok egyértelműségének. Ami a kezdőpontot illeti, nem lenne nehéz a 16–17. századdal való folytonosság mellett érvelni, de kereshetjük a határvonalat az 1680-as években, a rendi intézmények válságában, a politikai helyzetnek a török háború okozta alapvető megváltozásában is és így tovább. Ezeknek mind megvan a maga magyarzóértéke, mi csupán annyit állítunk, hogy az az átmeneti időszak, amely a török kiűzését követően megkezdődött, részben a Rákóczi-szabadságharcot követő pár évben, részben kifejezetten a szabadságharcnak köszönhetően gyorsuló mértékben vezetett a lokális kulturális

központok (Debrecen, Sárospatak, Nagyenyed stb.), a megyei infrastruktúra és az országos politikai intézmények konszolidációjához. Ennek a konszolidációnak 1708 csupán egy szimbóluma.

Hasonlóan sokféleképpen választhattunk volna záró korszakhatárt. Lehetett volna a végpont 1812, a reformkor előtti utolsó Diéta vége, vagy éppen 1825, esetleg 1830, (azaz tudományos tradíciótól függően) az első reformkori Diéta szimbolikus kezdete is, ami az országos politika nem jelentéktelen és a kor emberei számára is érzékelt folytonossághiányához kapcsolta volna a korszakváltást. Azt is tehettük volna, hogy az 1830-as évek végéhez, a 18. század végén még aktív politikai generáció letűnéséhez kötjük a változást. Megtehetjük volna azt is, amit Takáts József,⁵ hogy a 19. század első harmadát tekintjük olyan korszakhatárnak, ami után új ideológiai motívumok jelennek meg a hazai politikai kultúrában. Ezeknek elsősorban az mondott ellent, hogy számunkra a nyelvi kontextus mellett a társadalomtörténeti tényezők is érdekesek és a reformkori nemzedékek politikai szocializációjában még, úgy véljük, kulcsszerepet játszanak a „működő rendi alkotmány korának” lokális központjai. Nem kétséges, hogy ezek jelentősége fokozatosan csökkent, különösen az 1840-es évekre, s az sem vitatható, hogy időközben valóban olyan új beszédmódok, fogalmak jelentek meg, amelyek alapvetően megváltoztatták a politikáról való gondolkodást. A „hosszú 18. század” konstrukciójának magyarázóértéke azonban, úgy véljük, csak 1848–1849 óriási kulturális és politikai sokkja nyomán kezd zuhanásszerűen csökkenni.

De természetesen azt sem szeretnénk tagadni, hogy nemcsak a korszak lehatárolása tűnhet problematikusnak, hanem e száznegyven év belső egysége is. A 18. század eleje éppen a politikáról való gondolkodásban látszik drámaian különbözni a 18. század második felétől vagy a nemzeti ébredés utáni időszaktól, még ha a tényleges politikai struktúra lényegesen kevesebbet is változik. Nem szeretnénk tagadni az ilyen felvetések jogosságát, s minden bizonnyal sokban erősítené gondolatmenetünket, ha előállnánk valamilyen belső tagolási javaslattal. Ilyenre azonban nem vállalkozunk, mégpedig két okból. Egyfelől számunkra a korszakkijelölés alárendelt probléma, azt nem annyira immanens történeti kérdésnek tekintjük, mint inkább heurisztikus eszköznek, s innen nézve nem tűnik égetően sürgősnek, sem különösebben gyümölcsözőnek javaslatunk jelenlegi állapotában egy túlságosan kifinomult korszakkonstrukció megalkotása a tágan meghatározott 18. század téziséhez képest. Másfelől úgy véljük, hogy igazán akkor lehet újat mondani a korszak politikai gondolkodásáról, ha a homogénizáló korszakfogalmak alkalmazása helyett a politikai kultúra térbeli decentralizálására és a különféle diskurzustípusok és beszédmódok párhuzamos egyidejűségeinek figyelembevételére vállalkozunk. Lokális és országos a „hosszú 18. századon” belül elválaszthatatlanul összefonódott, s ezért egyelőre nem további korszakolással segíthetjük jobban kitűzött célunk elérését, hanem inkább azzal,

⁵ Takáts 1998.

ha a szorgalmas, aprólékos munkával nyomom követjük a politikai eszmék áramlásának kacskaringós és szerteágazó útvonalait.

III. HISTORIOGRÁFIA, MÓDSZERTAN, FORRÁSOK

III/1. Előzmények

Annak, hogy e „hosszú 18. század” politikai szövegeinek újraolvasása ígéretes feladatnak tűnik, abban nem kis része van azoknak a különféle történeti diszciplínákban (történettudomány, irodalomtörténet, sajtótörténet, orvostörténet, neveléstörténet stb.) megfigyelhető erőfeszítéseknek, amelyeknek köszönhetően a régi kérdések új megvilágításba kerültek. Az utóbbi évtizedekben Barta István, Benda Kálmán, Bíró Ferenc, Gergely András, H. Balázs Éva, Kecskeméti Károly, Kosáry Domokos, Kókay György, Miskolczy Ambrus, Péter László, Poór János, Szijártó István, Szilágyi Márton, Vermes Gábor kutatásainak köszönhetően nem csupán sok apró részlet került napvilágra, de nagy ívű koncepciók is megfogalmazódtak, amelyekkel szemben nem lehet közömbös az, aki a 18. századi politikai irodalom olvasását javasolja.⁶ De ezzel semmiképpen sem állíthatjuk, hogy a korábbi szerzők, így például Ballagi Géza, Eckhardt Sándor, Grünwald Béla, Mályusz Elemér, Sashegyi Oszkár, Szekfű Gyula és mások fontos munkái⁷ elvesztették volna aktualitásukat. Innen, mint a szólásmondásban szereplő kályhától kell elindulnia annak, aki a 18. század politikai irodalmának olvasását tűzi ki célul, bármilyen messzire is kívánjon távolodni a korábbi historiográfiai diskurzusokban kiformálódott koncepcióktól.

Van tehát mire építeni, még akkor is, ha a 18. századnak valójában sokkal kevésbé volt kitüntetett helye a historiográfiai kánonban, mint a megelőző vagy a későbbi korszakoknak. Mégis, akkor vajon miért lenne érdemes egy ilyen munkára vállalkozni? Ennek okát a kor történetírását napjainkig meghatározó és nézetünk szerint újragondolást igénylő problémákban látjuk:

(1) Az első (Szűcs Jenő ismert kifejezésével élve) a nemzeti látószög problémája, ami nem keverendő össze a nemzetközi összefüggések figyelmen kívül hagyásával. (Ez utóbbi Szekfű, Mályusz, Kosáry, Benda, H. Balázs munkáira sem jellemző.) Amit azonban itt hangsúlyoznunk kell, az nem Magyarország beágyazottsága az összbirodalmi és európai keretekbe, hanem ezeknek a viszonylatoknak a bonyolultsága, többszintűsége. Ahelyett, hogy túlságosan engednénk

⁶ Nem bibliográfiaként, de azért álljon itt néhány alapvető munka: Barta 1963, 1966; Benda 1978; Bíró 1998; Gergely 1972; H. Balázs 1967, 1987; Kecskeméti 2008; Kosáry 1980; Kókay 1970, 2000; Miskolczy 2007; Péter 1998; Poór 2003, 2006; Szijártó 2005, 2006; Szilágyi 2007, Vermes 2005. Mint látható, a listában alig szerepelnek, mégpedig nem véletlenül, a 19. századdal foglalkozó történészek munkái. A kivétel Péter László és Gergely András, akiknek írásai a lehető legszorosabban érintik a 18. századi magyar eszmetörténetet.

⁷ Lásd például Ballagi 1888; Eckhardt 2001; Grünwald 2000; Mályusz 2002; Sashegyi 1938; Szekfű 1931, 1933.

a nemzeti látószöggel együtt járó – gyakran látens érvényesülő – homogenizálás és metapolitikai értékelés igényeinek (s itt elsősorban a „haza és haladás” klasszikus dilemmájára gondolhatunk), azt állítjuk, hogy érdemes lenne inkább azokra a szubnacionális identitásokra és az azokat meghatározó szociokulturális környezetre összpontosítani a figyelmünket, amelyek a nemzeti keretek előtt vagy netán helyett is, a korabeli politikai kultúrát meghatározták, s amelyek a hazai kereteken túlnyúlva közvetlenül, saját útjaikon kapcsolódtak be a politikai eszmék európai cirkulációjába.

(2) A második újragondolandó probléma a 18. századi magyar politikai eszmék eredetére, eredetiségére, s ezáltal a korabeli Magyarországnak az európai kulturális centrumokhoz való viszonyára vonatkozó kérdés. Tradicionálisan az efféle kérdésfeltevés egyfelől az elmaradottság tematizálását, másfelől az egyenlőtlen fejlődés korrekciójaként a magányos, elszigetelt újítók dokumentálását, szélsőséges esetben a protokronista érvelés használatát eredményezi.

(3) S végül a harmadik probléma az, amit eltávolításként akár a magyar történelem *whig* értelmezésének is mondhatnánk.⁸ Aki valamelyest is ismeri például Kosáry Domokos harminc esztendeje megjelent (s mint ilyen, a történelemszakma jelenlegi állapotára nézve csak korlátozottan általánosítható) nagyszabású művelődéstörténeti összefoglalóját, az tudhatja, miről van szó: a történész (Kosárynál a barokktól a felvilágosodáson át a modernitás felé emelkedő) fejlődéstörténetként rekonstruálja a kor fejleményeit, s minden szerzőt és művet annak alapján osztályoz, hogy elérte-e, illetve meghaladta-e a számára mércéül választott szintet. Az ilyen whig értelmezés – magyar kontextusban – többnyire azt eredményezi, hogy a rendelkezésre álló (egyébként meglepően gazdag) irodalom nagy részét egyszerűen nem szokás elolvasni, csak elhelyezni a fejlődéstörténeti sorban, vagy ha mégis elolvassák, akkor is inkább csak a filológiai dokumentálás igényével (jelzendő, hogy igenis születtek ahhoz a bizonyos szinthez tartozó művek).

Összességében azt mondhatjuk, hogy ha nem akarjuk csupán elszórt filológiai adatok tömegével gyarapítani a 18. századi eszmetörténet-írással foglalkozó irodalmat, hanem újító módon szeretnénk kapcsolódni a hazai historiográfiai tradíciókhoz, akkor ezek azok a pontok, ahol a korábbi koncepciók „megszűntetve meghaladására” lehetőség, mi több, szükség volna. De, hogy ez megtörténhessen, valójában nem elég kritikailag viszonyulni a hagyományhoz, olyan eszközökre is szükség van, amelyek segítségével új módon, friss szemmel tudunk rápillantani az előttünk heverő óriási anyagra. Ezért a következőkben néhány fontos módszertani kérdést kell megtárgyalnunk.

⁸ Butterfield 1951.

III/2. Módszertani kérdések

Hogyan olvassuk tehát a 18. század magyar politikai irodalmát? Észben tartva, hogy a politikai eszmetörténész számára tematikailag, műfajilag, nyelvileg meg lehetőségesen változatos szövegek egyaránt komoly tanulságokkal szolgálhatnak az egyházi beszédektől a történetírói munkákon át a politikai röpiratokig, a magánlevelektől az ünnepi szónoklatokig, a jogi tankönyvektől a hírlapi tudósításokig stb., erős módszertani önreflexióra és egyfajta tudatosan felvállalt módszertani eklekticizmusra van szükség. Így válhat ugyanis lehetségessé az, hogy a politika-, a jog-, az irodalom-, a nevelés-, a sajtó- vagy épp az orvostörténet gyakorlata által felhalmozott eredményekhez képest új szempontokkal gazdagítsuk a 18. század politikai eszmetörténetének kutatását.

Két olyan pont van, ahol véleményünk szerint a módszertani önreflexió révén új irányba lehet fordítani a kutatást, s ahol az is világossá válhat, miért elkerülhetetlen a módszertani eklekticizmus. Ezek: a nyelvi kontextusok szerepe és a szociokulturális összefüggések.

(1) Ami a nyelvi kontextusokat illeti, számos példával lehetne igazolni, hogy a politikai eszmetörténet-írás terepén még megannyi kiaknázatlan lehetőség áll a kutató előtt. Pedig itt is vannak előzmények, mint például a nagyobb korszakokban, átfogó irányzatok közös elemeinek megmutatása (mint Schlett István tankönyvében a rendi paradigma és a felvilágosult álparadigma,⁹ vagy Kosárynál a barokk és a felvilágosodás korszakai, a különféle társadalmi szintek, továbbá a felvilágosult abszolutizmus és a felvilágosult rendiség, illetve a felvilágosult anti-feudalizmus irányzatai¹⁰); olyan kisebb léptékű ideológiai alakzatok, mint például a cocceianizmus, a febronizmus, a janzenizmus stb. elemeinek detektálása a szövegekben; vagy a hagyományos Quellen- und Einflusskunde, mint például Schlözer, Sonnenfels, Montesquieu vagy éppen Muratori hatásának¹¹ vizsgálata a 18. századi magyar politikai gondolkodásra. De mi inkább egy olyan modellt javasolnánk, ahol az egyes szövegek nagyobb súlyt kaphatnának, igaz, kontextusba ágyazottan olvasva. (Konkrét példákat a IV. fejezetben mutatunk majd be.)

Erre pedig többféle út és mód kínálkozik, amelyek közül Magyarországon az utóbbi húsz évben a német fogalomtörténet, az angolszász Cambridge School és a francia diskurzusanalízis váltak a legnépszerűbb hivatkozási pontokká. Különösen ígéretesek a részben vagy egészen *cambridge-i* vonalon haladó próbálkozások, így Takáts József *Modern magyar politikai eszmetörténete*, ez a bátor kísérlet egy eszmetörténeti nagy narratíva megalkotásához, vagy Kontler László pocockiánus brit konzervativizmus-kutatása, vagy Trencsényi Balázs kelet-európai összehasonlító diskurzustörténeti elemzése (amelyek közül számunkra a nacionalizmus eszmetörténetére vonatkozó projektum tűnik

⁹ Schlett 2004.

¹⁰ Kosáry 1980.

¹¹ Muratorihoz lásd Kókay 2000.

a legizgalmasabbnak), illetve Péter László nem kis részben skinneri inspirációjú kutatásai a 18–19. század magyar politikai kultúrájáról.¹²

Magyar anyagra alkalmazva mindegyik megközelítésnek megvannak a maga hátrányai, így egyfajta tudatos *eklekticismusra* van szükség e téren, amely tudomásul veszi a kánonképző nagy nevek viszonylagos hiányát, a korabeli politikai diskurzusok belső megszakítottságait, a nyugati kultúrtranszferek egyirányúságát¹³ és esetlegességeit, illetve a fordítás¹⁴ mint politikai jellegű tevékenység jelentőségét is.

Ebben a tekintetben egyetérthetünk Trencsényi Balázs értékelésével, aki John Pocock „politikai nyelv”¹⁵ fogalmának alkalmazására tett javaslatát azzal indokolta, hogy az, mint maga is kellően rugalmas értelmezési keret, mint bevallottam elsősorban heurisztikus eszköz, és mint a politikai nyelv többnyelvűségére és a fogalmak többértelműségeire jó értelmezési ajánlattal szolgáló modell lehet az a kiindulópont, amelyre bizvást támaszkodhat a kelet-közép-európai politikai kultúrákkal foglalkozó kutató. Még akkor is, ha Pocock eredeti koncepciójánál, amely a 16–18. századi itáliai, angol, illetve brit és észak-amerikai politikai kultúrák működésére reflektálva született, megengedőbben kell kezelnie azt, hiszen a magyar politikai kultúrára a politikai nyelvek intézményesültsége sokkal kevésbé jellemző, mint például a brit kontextusra. Sőt, ez a megközelítés még a kulturális transferek jelentőségének hangsúlyozása mellett is alkalmazható marad: a hangsúly ilyenkor a különféle kontextusok találkozására, interakcióira helyeződik majd.

(2) Ami pedig a szociokulturális kontextusok feltárását illeti, itt elsősorban a hazánkban a francia történeti antropológiai, társadalomtörténeti, kulturális transzferre és különösen a „keresztezett történelemre” vonatkozó kutatások eredményei segíthetnek a módszertani önreflexióban. Annak megértésében ugyanis, hogy mit, miért gondolnak el úgy a korabeli politikai szereplők, ahogy teszik, nemcsak azt fontos leírni, hogy miként konfrontálódnak egymással azok a szótárak, beszédmódok, amelyek itthon vagy külföldről importálva egy-egy politikai probléma konceptualizálásához rendelkezésre állnak, hanem az eszmék áramlásának, alkalmazásának, előadásának egyéb körülményeit is fel kell tárni. Ha a kérdésünk az, hogy miként olvashatók a 18. század politikai irodalmának szövegei, természetesen nem kerülhetjük meg azoknak a kondícióknak a vizsgálatát sem, amelyeknek ismerete nélkül a szövegek mondatai, fogalmai a levegőben lógnak, az iskoláktól a politikai szocializáció fórumain át a cenzúráig és így tovább.

Másként megfogalmazva, ezek a kérdések azért érdekesek számunkra, mert ezek nélkül a szövegek olvasásáról nem adhatunk kielégítő képet. Éppen ez

¹² Lásd például Takáts 2007; Kontler 1997; Trencsényi – Kopeček 2006; Trencsényi 2007; Péter 1998.

¹³ A kulturális transferekhez lásd Balázs 2004; Espagne – Werner 1986, 1999; Lüsebrink 1998; Werner – Zimmermann 2003, 2004.

¹⁴ A fordítás jelentőségéhez a felvilágosodásban lásd Oz-Salzberger 2003, 2006; Kontler 2007.

¹⁵ Trencsényi 2007: 43–44.; Pocock koncepciójának kifejtéséhez lásd Pocock 1971, 1973, 1981, 1985, 1990.

a nézőpontváltás jelenthet eltérést a nemzeti történetírás számos izgalmas kérdést hagyományosan elsősorban öndokumentációs igénnyel tárgyaló gyakorlatához képest, amivel természetesen ugyanúgy nem lépünk majd teljesen járattan útra, ahogy a politikai eszmetörténet-írás cambridge-i és más inspirációinak felhasználásával sem. A tudás társadalomtörténete jelenleg különösen a hazai irodalomtörténeti kutatásokban játszik fontos szerepet. Ebben a tekintetben leginkább Labádi Gergely, Keszeg Anna, Vaderna Gábor és Rákai Orsolya munkáira támaszkodhatunk.¹⁶

A legfontosabbaknak szempontunkból azokat a kapcsolati hálózatokat, különösen azokat a regionális felekezeti, kulturális és oktatási központokat (mint Sárospatak, Pozsony, Debrecen, Eger, Vác, Pécs stb.) minősíthetjük, amelyek mintegy behálózva az országot vagy legalább annak bizonyos területeit, a reformkori országgyűlések idejéig, sőt akár tovább is, a politikai nyilvánosság elsődleges kikristályosodási pontjaiul szolgáltak.¹⁷ S ez nemcsak azért érdekes, mert maga az országos politikai nyilvánosság ezeknek a szubkulturális képződményeknek a konglomerátumaként írható le a legpontosabban, hanem azért is, mert valójában a politikai eszmék összbirodalmi és európai cirkulációs útvonalaira ezek a szubkulturák saját jogon, nagyon is eltérő módokon és irányokban kapcsolódtak rá. És itt lehet érdekes igazán a „keresztezett történelem” posztnemzeti nézőpontja által kínált módszertani ajánlat,¹⁸ hiszen a 18. századi magyar politikai irodalom olvasásának nemcsak az az előfeltétele, hogy figyelembe vegyük a kor Magyarországnak nemzetközi környezetét, de az is, hogy tekintettel legyünk az eszmék áramlásának tényleges elágazásaira, a többszintű korabeli politikai nyilvánosságból ki- és befelé többféle irányba vezető utakra. Valójában, úgy tűnik, a reformkori nemzedék eszmetörténeti értelmezésében sem szabad lebecsülnünk a lokális nyilvánosságok szerepét a politikai szocializációban és a viták színtereinek alakulásában. E téren persze, habár egészen eltérő módszertani megfontolások alapján, fontos inspirációval szolgálhatnak az olyan irodalomtörténeti szakmunkák, mint Kerényi Ferenc könyve a pestvármegyei irodalmi életről.¹⁹

Összegezve tehát azt mondhatjuk: a 18. századi politikai irodalom újraolvasásának előfeltételét abban látjuk, hogy megfelelő módszertani reflexióval és némiképp új eszközökkel közelítsünk a kor szövegeihez. Ehhez pedig mindekelőtt a nyelvi kontextusok és a szociokulturális tényezők elemzésbe való bevonására lesz szükség. S hogy ez konkrétan mit jelent, vagyis milyen szövegekkel, milyen módon, s milyen eredményekkel kecsegtetően lenne érdemes foglalkozni, arról lesz szó tanulmányunk hátralévő részében.

¹⁶ Labádi 2008; Keszeg – Vaderna 2007; Rákai 2008.

¹⁷ Arra, hogy milyen típusú irodalom áll rendelkezésre e központok vizsgálatához, csupán példaként álljon itt néhány, a sárospataki kollégiumra vonatkozó anyag: Dienes – György Kosztik 1996; Hörcsik 1998; Román 1956; Ugrai 2007.

¹⁸ Werner – Zimmermann 2003, 2004.

¹⁹ Kerényi 2002.

III/3. A forrásbázis

Ha valaki a „hosszú 18. század” politikai eszmetörténetének egészét kívánná áttekinteni, annak számos, nagyon különböző forrás feldolgozására kellene vállalkoznia a nyomtatott szövegektől a kéziratos anyagokig, a diétai jegyzőkönyvektől a megyei közélet dokumentumain át a naplókig és a magánlevelekig. E különféle források egy olyan skálán helyezhetőek el, amelyek egyik szélső pontját a napi politikai rutin részeként keletkezett szövegek, a másikat pedig a politikai berendezkedés alapelveire rákérdező munkák jelenthetik, s egy átfogó kép megalkotásához módszeresen fel kellene dolgozni e skálai különféle pontjaihoz tartozó szövegek minél teljesebb körét.

Mi azonban egy átfogó kép megalkotása helyett csupán arra törekszünk, hogy rekonstruáljuk bizonyos 18. századi szövegek értelmét, mégpedig a relevánsnak tűnő nyelvi és szociokulturális kontextusok megtalálásával. Ehhez – hogy legalább néhány lépéssel közelebb jussunk a 18. század politikai gondolkodásának megértéséhez – éppen elég jó kiindulópontot és szinte kimeríthetetlen forrásanyagot jelent az ebből a hatalmas anyagból némiképp talán esetlegesen összeálló Ballagi- és Szűry-gyűjtemény,²⁰ amelyek a 18. század elejétől a 19. század végéig tartó időszakból tartalmazznak a politikum szférájával kapcsolatos forrásokat: röpiratokat, fordításokat, jegyzőkönyveket, sajtócikkeket, egyházi dokumentumokat, kiáltványokat, szépirodalmi műveket stb.²¹ De, félreértés ne essék, ezzel sem azt nem állítjuk, hogy e szövegkorpusz önmagában, további források figyelembevétele nélkül értelmezhető volna, sem azt, hogy a többi, a korban keletkezett szöveg ne volna legalább ennyire méltó eszmetörténeti kutatások figyelmére. A kérdés mindössze az, mit akarunk megtudni. S mi úgy gondoljuk, éppen lehet tanulni ezekből a szövegekből ahhoz, hogy az hosszú évekre munkát adjon az arra elszántaknak.

Ami e gyűjtemények számunkra leginkább releváns, 18. századi anyagát illeti, azzal kapcsolatban a korszak politikumának néhány sajátosságára mindenképp fel kell hívnunk a figyelmet. Ezekre az alábbiakban részletesebben is ki fogunk térni, egy dolgot azonban már itt érdemes megemlítenünk. A 18. század utolsó két évtizedében a politikai-társadalmi nyilvánosság szinte minden szereplője megújult intenzitással fejtette ki mondanivalóját magyar, német, vagy éppen latin nyelven, nemcsak Magyarországon, hanem a birodalom egész területén.²² Ennek kapcsán azonban rögtön egy fontos problémára kell nagyon röviden kitérnünk. A 18. század, illetve a 19. század eleje magyarországi politikai irodal-

²⁰ E kollekciók a gyűjtők halála után, a 20. század elején közkönyvtárak tulajdonába kerültek, mai lelőhelyük a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest-gyűjteménye, kolligátumokba kötve. Igaz, sok forrás található az OSZK törzsanyagában, az Akadémiai Könyvtárban, valamint az Egyetemi Könyvtárban is. A két kollekció legnagyobb előnye viszont pontosan az, hogy egybe-gyűjtöttek, jelentősen megkönnyítve így a kutató dolgát.

²¹ Ballagi 1888; Concha 1885.

²² A kérdést bővebben tárgyalták: Bodi 1977; Engel-Jánosi 1930; Gugitz – von Portheim 1912; Haselsteiner 1993; Lunzer 1979; Rosenstrauch-Königsberg 1988; Wangermann 1966, 1993.

mának meghatározása műfaji szempontok alapján nem egyszerű feladat, figyelembe véve, hogy műfaji határokról csak megszorításokkal beszélhetünk. Ezek után felmerülhet a kérdés, mi alapján nevezhetjük akkor röpiratgyűjteménynek a Ballagi-féle korpuszt, és milyen szempontból tekinthetjük a gyűjteményeket mégis csak egységesnek? Hangsúlyoznunk kell, hogy a röpirat, vagy pamflet elnevezést meglehetősen tág értelemben használjuk a vizsgálódás során. Ezt azért érdemes tisztázni, mivel a röpiratgyűjtemény darabjai formailag rendkívül változatosak. A korpusz egységességének kérdéséhez ezért megítélésünk szerint másik irányból kell közelítenünk. Ami egységessé teszi a gyűjteményt a kutató szemében, az tulajdonképpen az a tény, hogy szinte mindegyik mű a politikum szférájának jellegzetességeiről nyilatkozik meg. Úgy is mondhatjuk, hogy a kortársak számára tulajdonképpen egységes volt, hiszen mindannyian a társadalmi nyilvánosság elé szánták e műveket, még ha ez a nyilvánosság a korszakban meglehetősen korlátozott is volt. Magát a röpirat műfaját tehát a forráskorpusz tükrében úgy érdemes meghatározni, hogy minden olyan, politikai kérdésekkel kapcsolatos megnyilatkozás, amelynek terjedelme néhány laptól kezdődik és elérheti egészen az ötven-hetven oldalt.²³

Hangsúlyozzuk, hogy a korpusz bevonása a „működő rendi alkotmány korabeli” politikai gondolkodás kutatásának homlokterébe nem feltétlenül jelenti azt, hogy az eddigi eredmények teljes egészében megkérdőjeleződnek. Ez nem is lehet célunk. Sokkal inkább arról van szó, hogy már e szövegek pusztá elolvasása is jelentősen árnyalhatja eddigi tudásunkat a korszakról. A forráscsoport mindazonáltal a korszak politikai gondolkodásának, annak jellegzetességeinek kitűnő láttelele. Számunkra éppen ezért magától értetődően adódik, ahogy ezt bevezetőnkben is említettük, a szövegek korpusz bizonyos elemeinek eszmetörténeti szempontú megközelítése.

De melyek lehetnek azok a problémakörök, konkrét szövegek, amelyeken keresztül e forráskorpusz alapján egy ilyen elemzéshez érdemes lehet hozzákezdeni? Melyek azok a szövegek, amik mindenképpen különlegesebbek lehetnek a „hosszú 18. század” politikai diskurzusaival és a korszak fő politikai problémáival foglalkozó kutató számára? Az alábbiakban ezekre a kérdésekre szeretnénk felkínálni néhány lehetséges választ.

IV. LEHETSÉGES KUTATÁSI TÉMÁK

Eddig meglehetősen általános szinten tárgyaltuk a kutatási terv főbb pontjait, a korszakhatároktól a historiográfiai és módszertani kérdéseken át a források

²³ Ebben az értelemben meg kell különböztetnünk a röpiratoktól a jóval sajátosabb, szépirodalmi jelleggel íródott, és formailag a röpirattól sokban különböző *pasquillusokat*, amelyek már a 17. század során is rendkívül népszerűek voltak. Ezek jellegzetessége a rövidebb terjedelmű, egyszerűbb vagy bonyolultabb, de mindenképpen verses forma, amelyben nagyobb szerepe van a stílus jellegzetességeinek (például irónia) a tartalom szempontjából. Lásd például Lőkös 1989.

speciális problémáig. Szeretnénk azonban két példával kiegészíteni az eddigiekben elmondottakat. Ez a két példa a kollektív identitás fogalmainak nemzetesítése a 18. század utolsó évtizedeiben, illetve a politikai rendre (az uralom legitimitása, a jó kormányzás, a társadalmi viszonyok eredete stb.) vonatkozó elképzelések nyelvi gazdagsága a „hosszú 18. század” korszakában, különösen az 1790 és 1825 közötti évtizedekben. A hangsúly mindkét esetben egy viszonylag rövid időszakon, az általunk javasolt korszakhatár közepe táján van, ez azonban nem szeretnénk, ha megtévesztené olvasóinkat. Merőben esetleges ugyanis, hogy mindkét példa erre az időszakra esik, s e korszakokkal kapcsolatos mondanivalónk egyik legfontosabb eleme, hogy az ezekben az évtizedekben megfigyelhető diszkurzív politikai mozgások milyen nagy mértékben ágyazódnak bele a „működő rendi alkotmány korának” szociokulturális összefüggéseibe!

IV/1. A nacionalizmus genezise

„Szabad minden embernek szabadon, és igazán gondolkodni, de főképpen a Hazáfnak kötelessége is, hogy azokrúl, melyek Hazájának akár jó, akár mostoha állapotját érdeklík, ne tsak gondolkodjon, hanem gondolatlyait, amennyiben hasznosnak látszanak, ki is nyilatkoztassa.”

(*Anonim pamflet, 1791.*²⁴)

Talán nem túlzás azt állítani, hogy első példánk, a nacionalizmus genezisének eszmetörténeti megközelítésű vizsgálata egy hosszabb kutatási projekt kiindulópontja is lehet. Nem kis részben amiatt, ahogy ez a téma (s egyúttal a kontextusából kiragadott fenti idézet) rávilágít az 1790-es évek politikai gondolkodásának dilemmáira a Habsburg Birodalom politikai rendszerébe oly sajátosan ágyazódó Magyarországon.

Ebben a viszonyban fontos fejezet zárult le II. József halálával és az 1790–91-es országgyűlés összehívásával, de a politikai rendszer már az 1780-as évek végére olyan formájához érkezett, amely döntő jelentőséggel bír a politikai szövegek kontextualizálásának szempontjából. Ekkortól kezdve ugyanis a politikum szférájának jellegzetességei (például a cenzúrendeletek) kitűnő lehetőséget biztosítottak a társadalom szereplőinek arra, hogy politikai véleményüknek a társadalmi nyilvánosság előtt hangot adjanak, illetve ezek a jellegzetességek hozzájáruljanak a társadalmi nyilvánosság bizonyos fokú átstrukturálódásához is. Nem meglepő ezért, hogy az 1790–91-es országgyűléssel sajátos intellektuális pezsgés vette kezdetét Magyarországon, és ez az esemény óriási hullámot indított el az írásos megnyilvánulások számát tekintve.

²⁴ N. n. 1791a.

Az 1790–1795 közötti időszakban több száz röpirat látott napvilágot, amelyek egymástól eltérő politikai és társadalmi elképzeléseknek adtak hangot. Az ehhez kapcsolódó megnyilatkozásokat, úgy gondoljuk, szintén érdemes lehet saját diszkurzív kontextusukban elhelyezve értelmezni, azonosítva a különböző jellegű politikai megnyilatkozások természetét, fogalomképzését, azok szemantikai bokrait, összefüggésben a korszak különböző politikai nyelveivel, amelyek mélyen a társadalmi és politikai kontextusba ágyazottak. A politikum jellegzetességeiből adódóan e fogalmak szemantikai szerkezetének komplexitásával találkozunk a korszak politikai gondolkodásában, röpirataiban és irodalmában. Amit tulajdonképpen látunk, az egy olyan új szótár keresése, amelynek fogalmaival leírhatóvá válik a modernitás és a modern politikai viszonyok komplexitása.

A kollektív identitáshoz kapcsolódó fogalmak márpedig komoly jelentésváltozásokat vehetnek fel különböző beszédmódokban. A politikai nyelvek efféle azonosítását érdemes a közösség konceptualizálására szolgáló stratégiák bemutatásán keresztül megkísérelni: milyen törésvonalak mentén húzódnak ezek a válaszok és hogyan hatnak rájuk az alsóbb szintű szociokulturális körülmények? Milyen kritériumokban határozzák meg az ország különböző társadalmi csoportjainak tagjai a közösséghez tartozás lehetőségét?

Ebben az eljárásban természetesen bizonyos diskurzustípusok azonosítása és fogalomtörténete nem választható el egymástól (klasszikus eseteként a módszertani részben megfogalmazott elkerülhetetlen eklekticizmusnak). Ahhoz ugyanis, hogy megértsük, mit értettek e korszakban a társadalom különböző aktorai valójában nemzetén, a rekonstrukcióhoz nem elég magát a nemzet szót vagy annak fogalmi körét azonosítani és vizsgálni. Ezt ki kell egészítenie a kollektív identitást tematizáló beszédmódok azonosításának, amelyek köré lényegében az egész politikai szféra és diskurzus szerveződik. Úgy gondoljuk, hogy különös figyelmet érdemelne a tolerancia diskurzusának politikailag és felekezetiileg egyaránt terhelt nyelvezete,²⁵ az ősi alkotmányra való hivatkozás nyelve,²⁶ vagy éppen a látszólag a politika aspektusain szándékosan kívül helyezkedő beszédmódok, mint például a csiszoltság, a modorosság, a neveltséghez kötődő diskurzusok.²⁷ Ez utóbbiak amiatt a látszólagos ellentmondás miatt is érdekesek, hogy apolitikusnak tűnő kategóriákkal dolgoztak, az ilyen nyelven megszólaló szövegek többségükben már egyébként is az 1790–91-es Diéta után láttak napvilágot, éppen ezért a nemzeti identitás látszólag politikamentes szegmenseire helyezték a hangsúlyt. Mégis, a modor és csiszoltság diskurzusában meglepő módon többször bukkannak fel látszólag oda nem illő elemek, mint például a vaskos etnicitás, illetve a nemzetkarakterológia egyes problémái. Az egyik legismertebb ilyen műben, A nemzet csinosodása címűben például Kármán József nem habozik megállapítani, hogy „nagy elsősége az nemzetünknek, amit egy nagy tapasztalású férfijú egy alkalmatossággal előttem állított: hogy az együgyű kába személyek a magyar drámákban azért hasznavehetetlenek, mert

²⁵ N. n. 1790a (valószínűleg Verenfels munkájának fordítása); N. n. 1790b; N. n. 1791b.

²⁶ Kenessey 1791.

²⁷ Lásd például Vályi 1791, 1793.

ez a karakter nincsen magyarba”.²⁸ Vagyis, úgy tűnik, hogy a valóságban ezek az elemek sokszor nagyon is súlyos politikai konnotációkat hordoznak, a diszkurzív kontextus más beszédmódjaihoz hasonlóan.

A törésvonalak e diskurzustípusok és érvrendszerek közt a legkülönbözőbb jelenségek mentén helyezkednek el, legyenek azok társadalmiak, felekezeti, professzionálisak, vagy épp regionálisak (az összefüggés ezek között természetesen gyakran meglehetősen szoros). A közös bennük az, hogy mindannyian a közösséghez való tartozás vélt kritériumairól nyilatkoznak meg, amely közösséget általában (bár nem kizárólagosan) nemzetnek kívánnak nevezni. Ezeket a kritériumokat azonban a szerzők ilyen vagy olyan módon, de sokszor eltérő beszédmódokban szóltatják meg, azaz eltérő stratégiák és sarokpontok mentén nemzetiesítik a közösséget. A kutatás célja lehet tehát e stratégiák feltérképezése, elemeinek nyomon követése, különös tekintettel a beszédmódok közötti fogalmi egybecsúszásra (például szabadság, közjó, hazafi, polgár stb.), hiszen nagyrészt ezen fogalmi átfedésekből jön létre egy olyan jellegzetes prencionalista szókinccs, amely a 19. században is felbukkan majd.²⁹ Ami tehát eszmetörténeti szempontból az 1790-es évek első felének politikai irodalmát rendkívül érdekessé teszi, az tulajdonképpen a kollektív politikai-közösségi útkeresés stratégiáinak és fogalmainak egymáshoz feszülése. Olyan fogalmi útkeresés ez, amelynek során a politikai szféra különböző társadalmi állású résztvevőinek szándéka egy olyan új politikai szókinccs létrehozására irányul, amely alkalmas a társadalom, az állam és a politikum komplexitásának leírására.

Ezt a fogalmi egybecsúszást tulajdonképpen az bonyolítja, hogy a közösség (például nemzet) felfogásának legkülönbözőbb megnyilvánulásai találkoznak akkor is, ha ezen megközelítések adott esetben formailag ugyanahhoz a politikai szókinccshez nyúlnak a tudatos, illetve kevésbé tudatos konceptualizáció során. (Jó példa erre a hazafi kategóriája, ami egészen mást jelent, ha a tolerancia diskurzusában használják a felekezeti ellentétek feloldásaként, megint mást, ha egy osztrák szerző tesz közzé *Patriotische Bemerkungent* a magyar jobbágyfelszabadítás kapcsán, vagy ha valaki II. József politikájának kritikáját érti rajta, esetleg később a politikai ellentéteken való felülemelkedés programját jelölik vele.³⁰)

Ilyen szempontból már a nemzet szó is problematikussá válik, és szerencsésebbnek tűnik, mint ahogy szintén utaltunk rá, inkább nemzetiesítő politikai-kulturális diskurzusról beszélni. Ebben a nemzetiesítő diskurzusban viszont óriási szerepe van az adaptációnak és a recepciótörténetnek. Az adaptációt pedig sok esetben a felvilágosodás társadalmi-politikai szókinccsének recepciója jelenti. Egy transzmissziós folyamat ez tehát, melynek fontos hatása van a kollektív

²⁸ Kármán 1981: 12.

²⁹ Hasonló alapfeltevéssel közelít a témához Takáts József a 19. század eleje – leginkább irodalmi – szövegeinek vizsgálatakor, noha elemzése pont az előfeltevések részletes bizonyításánál ér véget (Takáts 2007).

³⁰ Lásd például Okolicsányi 1790; Oswald 1792; Schweighofer 1785; Szacs vay 1790; Szaicz 1793; Trenck 1790a; Weinbrenner 1792.

nyelvhasználatra, az egyes diskurzustípusok ugyanis sokszor mennek át különböző recepciós és adaptációs folyamatokon. Tanulmányunk első felében általánosan már röviden szóltunk az ebből fakadó problémáról és annak historiográfiai hátteréről. A továbbiakban azokról az aspektusokról is szükséges pár szót ejteni, amelyek ebben a bonyolult diszkurzív közegben közelebb vihetnek a probléma tétjeinek jobb megértéséhez.

(1) A kollektív identitásokkal kapcsolatban különösen fontos szerepet játszik az a tény, hogy a francia, angol és német kultúrtranszfer végső soron egy diszkontinuitásokkal terhelt és nyelvilag szinte már-már kaotikusnak tűnő magyarországi diszkurzív közegbe érkezett. S a képet tovább bonyolította a német felvilágosodás politikai gondolkodásának hatása, s annak a francia transzfereket, főként fordítások révén Magyarországra közvetítő jellege.³¹ Ez a német szűrő szintén kiemelt fontosságú, és egyértelműen rányomja bélyegét a politikai gondolkodásra. Főleg azokra a szociokulturális közegekre igaz ez, ahol a németes jellegű műveltségnek különböző okokból ugyan, de erőteljes szerepe van.

(2) Az adaptáció kapcsán meg kell említenünk azt is, hogy annak mechanizmusai olyanok, hogy az adaptációs folyamatot nem lehet egy az egyben konkrét személyekre, írásokra, tradíciókra vetíteni.³² A diszkurzív tér imént vázolt jellegzetességeiből kifolyólag ugyanis irrelevánsnak tűnik a hagyományképződés és a kontinuum eszmetörténeti hatás szűkebb értelmezéséhez való ragaszkodás. Magának a hagyományképződésnek egyébiránt nem is feltétele, hogy egyes gondolkodók és szerzők tudatosan hivatkozzanak vagy idézzenek más, kanonikusnak számító figurákat, akikre esetleg elődökként tekintenek, s akik az adott ideológiai gondolkodás kályháját képezik, ahonnan elindulni szokás. Ezért a dolgozatnak nem is lehet az a célja, hogy bizonyos szerzőket például felvilágosultnak, másokat esetleg kevésbé felvilágosultnak tituláljon, annak alapján, hogy a felvilágosodás eszmerendszere kanonikusnak tartott elemei közül melyek bukkannak elő az adott szerzőnél, ahogy ez már sokszor megtörtént a szakirodalomban (lásd Hajnóczy József és a liberalizmus, illetve Szaitz Leó és a konzervativizmus esetét). Bármely eszmerendszer koherenciájának ilyenén jellegű számonkérése a szerzőktől szükségszerűen nem vinne előbbre bennünket. Az anyag eddigi ismeretében sokkal plauzibilisebb leírásnak tűnik számunkra, ha azt mondjuk, hogy az egymással versengő beszédmódokban vegyesen jelentkeztek olyan elemek, melyek később egy-egy, már kialakult, komoly politikai erővé vált irányzat fontos alkotórészei lettek. Amik a 19. századi ideológiai konstrukciókban vagy mai tudásunk szerint kizárják egymást, azok a 18. századi politikai diskurzusban lényegében konfliktusmentesen jelenhettek meg egymás mellett.

³¹ Ilyen fordítás többek között Aranka 1791; Bárány 1791; Sz. P. S. 1795.

³² Nem politikai téma kapcsán, de Balogh Piroska irodalomtörténész a 2008-as piliscsabai Burke-konferencián tartott előadásában a 18. századi esztétikai tankönyvekben visszatérő toposzok eredetének azonosíthatatlansága kapcsán elmélkedett bármilyen egyszerű genetikai modell lehetetlenségén.

Tévesen járnánk el viszont abban az esetben is, ha a gondolkodóknak ezzel kapcsolatban kialakult identitást, vagy bármely ehhez hasonló koherenciát tulajdonítanánk. Egyszerűbben fogalmazva: óvatosan kell bánni a szereplők megszólalásának tudatosságát illetően, tudniillik hogy tisztában vannak-e azzal egyáltalán, hogy mit, milyen eszközökkel és milyen következményekkel fogalmaznak meg. Ebben az értelemben nem szabad megfélelkezünk arról, hogy adott esetben magának a nyelvnek is lehet konstruáló szerepe.

A korszak röpiratvitáiban a nemzet szemantikai köréhez legszorosabban tartozó, de korántsem kizárólagos szemantikai keret a szabadság, közjó, (nemzeti) nyelv, polgár, nép, ország, illetve a magyar korona és az ahhoz kapcsolódó képzetek (a korona kapcsán a legjelentősebbek Decsy Sámuel, Pétzeli József, valamint Ondrejovics Bálint munkái).³³ Ezekhez adódnak sok esetben a *Politzia* és *Industria* fogalmai,³⁴ elsősorban a kormányzók és kormányzottak viszonyára utalva. Ehhez továbbá hozzá kell tennünk, hogy fogalomhasználatok és beszéd-módok bizonyos tematikus különbségtételek köré szerveződnek, pontosabban szólva azok körül bonyolódnak. Így kvantifikálható például nemzet és etnikum (néha magyar/nemzeti és idegen), nemzet és nyelv, nemzet és vallás/felekezet, vagy éppen nemzet és birodalom/uralkodó viszonya. Általánosabban pedig ilyen a hagyományos és a modern szembenállása, sokszor az aranykor és hanyatlás dichotómiájához igazítva. Mindezek bonyolult összefüggésekben ágyazódnak deskriptív, relacionális, vagy normatív kategóriákba a megszólaló politikai nyelvtől függően.³⁵ Az 1790-es évek politikai diskurzusában így ragadható meg a (rendi) nemzet fogalmának tekintetében lezajló szemantikai változás folyamatának néhány eleme, vagyis a politikai gondolkodás aktív résztvevői által megkezdett nemzetépítés, a mítosz- és hagyományteremtés egyes szegmensei.

Az ehhez kapcsolódó megnyilatkozások természetét a lokális kontextustól kezdve az adaptáción át rengeteg adalék befolyásolja. Az adaptáció során például egyértelműen megfigyelhető a kategóriák összekavarodása, például az egyes politikai nyelvek eredeti kontextusokban semleges, leíró jellegű fogalmakat (ez akár lehet az ország, szabadság stb.) a szöveg átültetése, esetleg fordítása során saját nyelvi megnyilatkozásaikba esetleg relacionálisként, relativizálva tüntetnek fel. (Erre jó példa többek közt a fentebb említettek közül a magyarországi és a külföldi, illetve a magyar és az idegen szembeállítás.)

Nézzünk egy rövid példát kicsit részletesebben: ilyen az egyik politikai nyelvben, az ősi alkotmány nyelvében az alkotmány fogalmának sajátos percepciója. Az erdélyi Aranka György műveiben³⁶ az alkotmányfogalom – itt részletesebben nem ismertető – adaptációja például látszólag már inkább, mint írott törvények összessége értelemben bukkan fel – látszólag következetesen – az angol politikai rendszerrel való összehasonlításkor. Ha viszont ennek az alkotmányfo-

³³ Decsy 2008; Katona 1793; Ondrejovics 1794; Pétzeli 1790a, 1790b, 1790c; Weszprémi 1795.

³⁴ Trenck 1790b.

³⁵ E kategóriákról bővebben lásd Trencsényi 2007: 47.

³⁶ Aranka 1790, 1791.

galomnak a szemantikai körére koncentrálnunk, akkor kirajzolódik, hogy Aranka fogalomhasználata sokszor az eredeti írásra való hivatkozás közben tulajdonképpen semminemű elmozdulást nem jelent attól az archaikus alkotmányfogalomtól, amely szerint az alkotmány lényegében a fennálló törvények, szokások együttese (ahogy a közösség jogi-intézményi értelemben meg van alkotva), illetve azok szelleme. Nem igazán figyelhető meg tehát fogalmi eltolódás a felé a modernebb, alaptörvényszerű alkotmányfogalom felé, melyben az alkotmány bizonyos alapelveket rögzít, amelyekhez a mindenkori törvényhozásnak igazodnia kell(ene).³⁷ Noha az amerikai és a francia forradalom alkotmány(tan)történeti értelemben pont erről az elmozdulásról szól, a magyar politikai szövegekben a külföldi példákra való hivatkozás sokszor továbbra is többek közt a nemzet–nép relációs fogalmi párossal, tudniillik a kettő szembeállításával írható körül. Vagyis ebben az esetben például a terminus adaptációja és egyre gyakoribb használata nem előzte meg annak az intézményes formának a létrejöttét, illetve recepcióját, amelynek leírására később felhasználták. A példákat – csakúgy, mint az ellenpéldákat – persze lehetne még sorolni.

IV/2. A politikai rend diskurzusai

A politikai rendre vonatkozó kérdések a 18. század politikai gondolkodásának középpontjában álltak. Montesquieu egy egészen vaskos könyvet szentelt a „törvények szellemének”, vagyis azon viszonyok tanulmányozásának, amelyek egy-egy ország törvényeinek kialakulását befolyásolják, a fizikai tényezőktől a valláson át a törvényhozó szándékaiig és a törvény által szabályozandó dolgok rendjéig.³⁸ De említhetnénk a skót felvilágosodással népszerűvé váló stádiumelméletet is, amely a különféle politika berendezkedéseket azoknak a szokásoknak a sajátosságaiból magyarázza, amelyek az emberi civilizáció fejlődésének különféle szakaszaira (vadászat–gyűjtögetés, pásztorkodás, földművelés, kereskedés) jellemzőek.³⁹ Hivatkozhatnánk továbbá Rousseau híres kérdésére is az emberek közötti egyenlőtlenség eredetével kapcsolatban: „Az ember szabadnak született, és mindenütt láncokat visel. Némelyek a többi ember urának képzelik magukat, pedig még inkább rabszolgák, mint amazok. Hogyan következett be ez a változás? Nem tudom. Mi teheti jogossá?”⁴⁰

Eme kérdésfeltevések a régebbi történetírás figyelmét is felkeltették már. Különösen olyan mozgalmas időszakok esetében, mint az 1764–65-ös Diéta vitái Kollár Ádámnak a magyar közjogi berendezkedésről szóló provokatív munkái körül; vagy az 1790-es évek eleje, amikor a hazai politikai berendezkedés alapjaira vonatkozó nézetek radikális újragondolásának lehetünk tanúi; vagy

³⁷ Köszönet Kontler Lászlónak a problémával kapcsolatos felvetésekért.

³⁸ Montesquieu 2000: 53–54.

³⁹ Pocock 1999: 309–345.; Hont 1987: 253–276.

⁴⁰ Rousseau 1978: 467–468.

a reformkor, amikor a liberális eszmék hatására megannyi politikai és társadalmi intézmény legitimitása látszik meginogni a vármegyei szervezettől az ősiségen át a társadalom rendi jellegéig. Ami azonban mindig is problematikus maradt, az a politikai diskurzusok kontinuitásainak és diszkontinuitásainak kérdése e forró időszakok között.

Éppen ezek a kevésbé vizsgált szakaszok teszik olyan ígéretessé az újraolvasás szempontjából a politikai rendhez kapcsolódó kérdéseket, ezekben ugyanis igazán kellemes meglepetésekre számíthatunk. Szemléletesen példája lehet ennek egy olyan 18–19. századi neves közéleti személyiség, az akadémia, a cenzúra, a rendi alkotmány kapcsán gyakran megszólaló gróf Dessewffy József esete, aki ahelyett, hogy saját jogán lenne tárgya eszmetörténeti vizsgálódásoknak, mások történeteiben szokott szerepelni, mint a „Nagy Másik”. Számon tartjuk például Kazinczy barátjaként; Széchenyi Hiteljének kritikusaként, az 1830-as évek fiatal irodalmár nemzedékével, Bajza Józseffel és Toldy Ferencsel folytatott *Conversations Lexicon-i* pöréért, a magyar konzervatív mozgalmat megalapító fiai (Dessewffy Aurél és Emil) miatt. E relatív érdektelenséget alighanem az magyarázhatja, hogy Dessewffy élete és működése az 1790-es évek és a reformkor ifjabb generációinak reformmozgalmai – a *whig* értelmezés szempontjából legérdekesebb pillanatok – közötti kevésbé inspiráló szakaszra esik. Pedig Dessewffy életműve szinte kihívja a cikkünk elején megfogalmazott módszertani program alkalmazását: egyfelől széles körű és meglepő irányokban tájékozódó olvasottsága, s így politikai megnyilatkozásai szempontjából releváns kontextusok gazdagsága miatt, másfelől a szociokulturális tényezők jellegzetessége folytán. E főúr életét ugyanis részben arisztokrata életformája, részben azoknak az északkelet-magyarországi rendi és felekezeti szubkulturáknak a kapcsolatrendszerei határozták meg (ezekről egyfelől a Kazinczy-levelezésnek, másfelől Dessewffy saját levelezésének köszönhetően igen sokat tudhatunk), amelyek a maguk módján vélhetően még fontosabb szerepet is játszottak a nyilvánosság tereiként és szocializációs környezetként, mint az országos politika.⁴¹

Ez csupán egyetlen, kiragadott példa, a sort még folytatni lehetne a politikai rendről való korabeli gondolkodást meghatározó olyan beszédmódok felsorolásával, amelyek mind-mind speciális figyelmet érdemelnének a kameralizmustól a hazai jogon át a klasszikus politika alakváltozataiig (lásd például a republikanizmust és a neosztoicizmust) és így tovább.

(1) A kameralizmus, különösen H. Balázs Éva kutatásai óta, alaposan vizsgált területe a 18. század jelenségeinek, mi azonban úgy gondoljuk, érdemes volna, a „hosszú 18. század” keretei között mind térben, mind időben kiterjeszteni a kameralizmus beszédmódjának kutatását, hiszen a kameralis tudományok

⁴¹ Vaderna Gábor irodalomtörténész számos fontos esettanulmányban mutatta be Dessewffy életművének kultúrtörténeti összefüggéseit. Lásd például a *Votum separatum. Gróf Dessewffy József, a sajtószabadság és a brit példa* címmel megtartott előadását a 2008-as piliscsabai Burke-konferencián, illetve a 2007-es Vetésforgón *Nevelés és Bildung* címmel tartott előadását, továbbá lásd: Vaderna 2006, 2007, 2008.

1848-ig kötelező tananyagot képeztek az egyetemen és a királyi akadémiákon, így alighanem fontos eszközként szolgálhattak még a reformkori politikai szereplők gondolkodása számára is. Álljon itt két idézet a kameralizmus kutatásában rejlő lehetőségek érzékeltetésére. Az első Horváth Pál jogtörténésztől származik, s a reformkori nemzedékkel kapcsolatban fogalmaz meg egy érdekes gondolatot, mondván: „Különös színfoltja azonban a tudománytörténetnek, hogy ez a politizáló jogász értelmiség eredetileg a politikai-kameralis tudományok képviselőitől, továbbá a romantikus történetírás nagy alakjától, Horvát Istvántól tanulta a magyar történelmet, de az általa kitermelt jogtörténet mivoltának és feladatainak kérdésében viszont tőle független, önálló véleményt alkotott.”⁴² S valóban, mondhatjuk, tényleg figyelemreméltó, hogy a reformkori nemzedék még a kameralisztika hazai uralma idején tanult jogot, s tanulta meg, amit a kameralizmus a politika, a közhaszon, a közboldogság tekintetében állít, miközben szocializációjuknak ez a szála (általában) a liberális reformkor narratívájának (Horváth Pál mondata esetében viszont a „jogi historizmus”) árnyékában szinte teljesen elveszti minden érdekességét. A másik idézet pedig Kazinczy Ferenc egyik, 1825-ös leveléből származik, aki egy Zemplén megyei követválasztási rivalizálást kommentálva azt írja Dessewffy Józsefnek: „Szeretem én, aki Montesquieu-t, Filangierit, Beccariát, Sonnenfelset megtanulta: de az én vélekedésem szerint a követben semmi sem kívántatik annyira mint a reménységtől s félelemtől szabad lélek, s én Szemerét ilyennek ismerem.”⁴³ E kiragadott részletnek eredeti szövegösszefüggéseiben megvan a maga jól beazonosítható és további elemzésre méltó aktuális politikai üzenete: ugyanis itt a kormányzati nyomásgyakorlással szembeni kívánatos magatartást fogalmazza meg Kazinczy. Számunkra azonban ebből most csupán annyi fontos, hogy érveit egy olyan szembeállításra alapozza, amelynek egyik oldalán a modern tudományok, köztük *Sonnenfels*, ismerete, a másikon az ideális politikusi személyiség nehezen eltéveszthetően (neo)sztoikus leírása van, s hogy a felsorolt tudósok nevével Kazinczy a korszerű politikai ismeretek körére utal (amivel szemben persze valami mást, egy erkölcsi normát preferál).

(2) A hazai jog (ideértve az ősi alkotmány néven ismert jelenséget) is tartogathat még számos újdonságot, amennyiben nyelvi kontextusként kezeljük a 18. századi politikai szövegek olvasásakor. Ezt egyetlen példával szeretnénk érzékeltetni, a törvény fogalmának bizonytalanságaival. Szijártó M. István hívja fel arra a figyelmet monográfiájában,⁴⁴ hogy a kora újkori (magyar) törvényhozás aligha írható le a mi bevett nyelvi eszközeinkkel, ezért ő – gondosan mérlegelve a téma hazai és külföldi szakirodalmának idevágó téziseit – a Diétát nem is igazán

⁴² Horváth 2003: 36.

⁴³ Kazinczy 1864: 338.

⁴⁴ Szijártó 2005: 29–43. Csak, hogy lássuk, mennyire kiterjedt hivatkozási bázisa, álljon itt az általa megemlített szerzők listája: Gerics, Bán, Benda Kálmán, Csizmadia, Bónis, Ereky, Mezey, Ring, Grünwald, Péter László, Szekfű, Ember, Trócsányi, Mályusz; Brunner, Evans, Koenigsberger, Bérenger, Hartley, Dickson, Lehmann, Miller, Russel, Clark, Holmes.

tekinti törvényhozásnak, s az általa elfogadott dekrétumokat sem törvényeknek, mivel ezek a dekrétumok nem mutatják fel a modern törvény „kötelező jogi norma” jellegét, sokkal inkább pillanatnyi erőviszonyok rögzítésére szolgáltak. Mint Péter László híres tanulmánya nyomán mondja,⁴⁵ csak az 1790-es években, Montesquieu recepciója nyomán lett a Diéta modern törvényhozó testületté a kortársak szemében is.

Anélkül, hogy „fel kívánnánk találni a spanyolviaszt”, érdemes megjegyeznünk, hogy ez a politikai intézmények működéséből levezetett tézis a magyar Diéta működéséről a politikaelmélet története felől nézve korántsem meglepő. A törvény, a törvényhozás és a jog fogalmi és gazdag diskurzusai a kora újkorban a legkevésbé sem szoríthatók be a montesquieu-i modellbe. Hogy ezt egyetlen példával érzékeltesük, idézzük fel egy másik klasszikus politikaelméleti szerző, John Locke Második értekezésének gondolatait. Locke azt írja: „mivel rövid idő alatt megalkothatóak azok a törvények, amelyeket állandóan kell alkalmazni [...] nincs szükség arra, hogy a törvényhozó szerv állandóan működésben legyen”,⁴⁶ s ugyanő írja azt is, hogy a törvények megsértése a végrehajtó hatalom részéről hadiállapotba helyezi a társadalom tagjait, akiknek így joguk van ellenállni a törvénytelen parancsoknak.⁴⁷ Talán mondanunk sem kell, hogy ez a magyar rendek ellenállási jogára távolról emlékeztető gondolatmenet szintén meglehetősen messze esik a modern törvényfogalomtól és a modern törvényhozási koncepciótól, miközben semmi okunk nincs feltételezni azt sem, hogy Locke úgy vélte volna, hogy az angol Parlamentnek nem kellene rendszeresen üléseznie. Félreértés ne essék, nem kell Locke hatásának filológiai bizonyítására várnunk ahhoz, hogy az 1790 előtti magyar Diéták működésének előfeltevéseiben felismerjük a Locke-tól ismerős gondolatokat. A hasonlóság magyarázata ennél sokkal triviálisabb: mind a magyar Diéták, mind Locke ugyanabban a kora újkori európai politikai kultúrában működtek, még ha annak számos szempontból igencsak eltérő végein is. Némiképp egybecsengő eltérésük a mi fogalmainktól ezért egyrészt aligha meglepő, másrészt szinte kiköveteli a közelebbi eszmétörténeti vizsgálódást.

(3) A klasszikus politikával kapcsolatban már Takáts József 1998-as cikke fontos gondolatokat fogalmazott meg, felhívva a figyelmet a republikanizmus beszédmódjának jelentőségére még az 1810-es évek politikai gondolkodásában is.⁴⁸ Ez a politikát morális frazeológiával, például a virtus, az egyetértés, a közjó vagy a korrupció fogalmaival megragadó nyelvezet azonban ma sincs az érdeklődés közepontjában, mint ahogy szinte sosem volt. Aligha véletlen, hogy eddig inkább csupán az irodalomtörténészek figyelmét keltette fel ez a műfaj: költők, így például Baróti Szabó Dávid, Virág Benedek, Kölcsey Ferenc, Berzsenyi Dániel műveiben találjuk meg, különösen az ódákban a republikanizmus nyomait. Jóllehet a jelen-

⁴⁵ Péter 1998: 342–357.

⁴⁶ Locke 1999: 138.

⁴⁷ Locke 1999: 196.

⁴⁸ Takáts 1998.

ség érdekessége vélhetően túlmutat a poézisen, azonban a 18. századi hazai iskolai curriculumok latinizáló, retorikai, grammatikai és poétikai tananyaga, amely vélhetően a leginkább okolható azért, hogy a 18. században a republikánus nyelvi tradíció átöröklődött és fennmaradhatott, inkább tűnt devianciának, az elmaradottság jelének, mint a politikai kultúrát formáló pozitív tényezőnek. Holott e republikánus beszédmód elterjedésének igazán figyelemreméltó példáit lehet megtalálni, így például azt az 1720-as években épült mezőtúri városháza nyugati homlokzatán olvasható feliratot, amely szerint: „1726. évben Törő András úr bírósága alatt közgyűlölet, magánhaszon, éretlen tanácsok; e három miatt pusztulnak el a birodalmak.”⁴⁹ S, tegyük hozzá, e felirat azon a Mezőtúron van, ahol a 18. században egy protestáns iskola, Debrecen partikulája működött.

És akkor még nem említettük a monarchikus, arisztokratikus, demokratikus uralmi formák megkülönböztetésének, történeti egymásra következéseinek, a törvényességnek az uralmi formák jó és rossz változatai közötti különbségtételben játszott szerepét hangsúlyozó szintén klasszikus, platóni, arisztotelészi, polübioszi elméletét, amely a korszak politikáról való gondolkodásának kezdettől közhelye, de még a felvilágosodással sem tűnik le, hiszen Montesquieu éppúgy alkalmazza, mint az 1790-es évek magyar rendi mozgalmainak diskurzusai. Hogy mennyire magától értetődő volt ennek a modellnek a használata, arra példaként hozhatjuk Decsy Sámuel Magyar almanakját, amelyben a 18–19. §-ok hosszasan taglalják a különféle uralmi formák eredetét, történeti sorát és vegyes formáit. Így például azt, hogy Magyarország és Nagy-Britannia egyaránt „monarchico-aristocraticus”, míg Svédország „monarchico-aristocratico-democraticus”, utóbbi azért, mert ott a paraszti rend is része a politikai testnek. Vagy, hogy a „despoticus” uralmat a monarchiától az különbözteti meg, hogy ott nem igazodnak „fundamentomos törvényekhez”.⁵⁰

S végül említsük meg a részben Lipsius nyomán népszerűvé váló neosztoicizmust, amelynek 17. századi magyarországi népszerűségét Bene Sándor bravúros elemzéssel magyarázta meg,⁵¹ s amelynek 18. századi továbbélésére is mutatott példákat. Mi pedig azt is tudhatjuk, hogy mivel a neosztoicizmust a maga iskolai curriculumába beépítő jezsuita oktatási rendszer a 18. század első kétharmadában kulcsszerepet játszott a hazai iskoláztatásban, aligha kell meglepődnünk tartós 18. századi népszerűségén.⁵² Igaz, azt is hozzátehetjük, hogy ekkorra a neosztoicizmus nagyrészt már elveszti katolikus jellegét, s így joggal mutathatunk rá, hogy a református Kazinczynak fentebb idézett szavaiban a kívánatos politikusi magatartás megfogalmazásakor nem a modern tudományok ismeretét, hanem a „reménység-től s félelemtől szabad lélek” neosztoikus ideálját részesíti előnyben.

Az ilyen nyelvi kontextusok részletes vizsgálata adna alkalmat arra, hogy tesztelhesük a következő munkahipotézisünket: azt tudniillik, hogy az 1790-es

⁴⁹ Ezt az érdekes adalékot Mezőtúr város honlapja közli: <http://www.mezotur.hu/mezotur/tortenelem/?PHPSESSID=509637392c8aef8d761ba54c619d236c>

⁵⁰ Decsy 1793: 59–61.

⁵¹ Bene 1999.

⁵² Kosáry 1980.

évek második felétől a politikai viszonyok konszolidálódásában nem csupán a jakobinus összeesküvést követő politikai represszió és a nyomtatott nyilvánosságára ránehezülő cenzúra játszott fontos szerepet, s nem is csak a felvilágosodás különféle irányzatainak visszaszorulása. Legalább ilyen fontos szerepet játszott az egyszerűség kedvéért itt „protokonzervatív diskurzusnak” nevezett konstelláció kialakulása, amelyben a politikai rendre vonatkozó legkülönbözőbb eredetű fogalmak és diskurzustípusok keveredtek el, s egyaránt a fennálló viszonyokkal szembeni elfogadás és türelem eszközévé váltak. Hogy ez mennyire nem feltétlenül jelentette a felvilágosodás tagadását, arra álljon itt egy idézet egy 1795-ös, francia forradalom elleni röpiratból: „Azt mondják hogy a' Frantzia Révolútió, a' Filozófiának, és a' Meg-Világosodásnak Munkája. Igaz hogy már sokkal annak ki-ütése előtt, meg-jövendölték azt a' megvilágosodott, és filozofáló Emberek; a' kik látták, hogy Frantzia Ország egy olly beteg Test, mellynek hatalmas ér-vágásra van szüksége: De azt nem gondolták, hogy olly meggondolatlan és irgalmatlan Orvosok kezeik közé fogna esni; a' kik először-is a' Fejét vágván le a' Státus beteg Testének, hogy a' többé soha ne fájjon; azután tűzzel vassal kergetik ki belőle a' meg-rögzött nyavalyákat; és így formállyanak mint-egy újonnan született Testet, mellynek tulajdonságai még a' Saturnus Idejébe-is bé-ilyenek, és annak boldog állapotja, más Nemzetségeknek-is Például legyen.”⁵³

E munkahipotézis, amennyiben további érvekkel alátámaszthatónak bizonyul, több ponton is árnyalhatná mind a 18. és a 19. századi magyar politikai kultúra belső összefüggéseivel kapcsolatos képünket, s talán segíthetne jobban megérteni a liberális és a konzervatív politikai nyelvek reformkori recepciójának sajátosságait is.

V. LEZÁRÁS

A 18. századi magyar politikai irodalom olvasásával kapcsolatos megjegyzéseink végéhez értünk. Igyekeztünk érvekkel szolgálni amellet, hogy az általunk látni vélt hiátus az eddigi politikai eszmetörténeti érdeklődésben bizonyos elméleti, módszertani megfontolások és a megfelelően megválasztott kiindulópont segítségével kitölthetőnek bizonyulhat, s hogy a 18. századi magyar politikai szövegek illetően olvasása érdemi módon járulhat hozzá a maga eszközeivel a kor politikai valóságának megértéséhez.

Ehhez két konkrét példával is szolgáltunk, a kollektív identitás és a politikai rend kulcsfogalmainak esetével. Igaz, e példákat bemutatva is inkább kívánságokat, hiányokat, mint eredményeket soroltunk, de talán így is sikerült érzékeltetnünk, hogy minden ellenkező elképzeléssel szemben, ezeknek a korabeli szövegeknek megvan a maguk eszmetörténeti relevanciája, méghozzá nem is kevés.

⁵³ Sz. P. S. 1795.

Mint minden gondolatmenetnek, ennek is megvannak a maga korlátai és hiányosságai, amelyeket a legkevésbé sem szeretnénk tagadni, de tegyük hozzá, mondanivalónkat meglehetősen egyszerűen össze lehet foglalni: itt vannak előtünk szép számmal 18. századi politikai szövegek, tudjuk, hogy ezek akkor fognak érdemben mondani nekünk valamit, ha megismerjük a gondolatmenet felépítését meghatározó nyelvi és szociokulturális összefüggéseket. Nosza, lássunk hozzá!

FORRÁSOK

- Aranka György 1790: *Anglus és magyar igazgatásnak egybenvetése*. Kolozsvár.⁵⁴
- Aranka György 1791: *Az igazgatás formáiról és az uralkodók kötelességeiről egy próba II. Fridrik prussiai király munkái közül. Francziából*. Kolozsvár.⁵⁵ (Ball 219/4)
- Bárány Péter 1791: *A köznép megvilágosodásáról. Ewald I. L. után németből ford.* Bécs. (Ball 173/1)
- Decsy Sámuel 1793: *Magyar almanak*. Bécs.
- Decsy Sámuel 2008: *A magyar szent koronának és az abhoz tartozó tárgyaknak históriája*. Budapest.
- Katona István 1793: *A' magyar szent Koronáról doct. Decsy Sámueltól írtt Históriának meg-rostálása*. Buda.
- Kazinczy Gábor (szerk.) 1864: *Gróf Dessewffy József bizodalmas levelezése Kazinczy Ferenczcel. 1793–1831. III. kötet*. Pest.
- Kármán József 1981: *A nemzet csinosodása*. Budapest.
- Kenessey György 1791: *A' ditső magyar haza arany szabadságinak vissza-térésén és anyai nyelvének épületén fel-jött magyarok tsillaga*. Buda.
- Locke, John 1999: *Második értekezés a polgári kormányzatról*. Kolozsvár.
- Lőkös István (szerk.) 1989: *Külömb-külömb fele jó és rossz szagú virágokkal tellyes kert. Pasquillusok a XVII–XVIII. századból*. Budapest.
- Montesquieu, Charles Secondat 2000: *A törvények szelleméről*. Budapest.
- N. n. 1790a: *Az erőszakos térítőknék a szent vallással való káros visszaélésekről, egygy igaz Catholicus*. H. n.
- N. n. 1790b: *Az emberi polgárságban található valóságos elsőségnek igaz mértéke*. H. n.
- N. n. 1791a: *Minek a' pap az Ország Gyűlésben? a' magyar Országí papi-rendek az ország gyűlésében helynek lenni nem kellene*. H. n. (Ball 330/3)
- N. n. 1791b: *A szerzeteseknek Franciaországban lett eltöröltetése alkalmával*. H. n. Okolicsányi József 1790: *Hungarus dis-interressatus et ideo verus patriota*. [Buda.] (Ball 316/1)
- Ondrejovics Bálint 1794: *Józan elmélkedés a magyar szent korona eredetéről a mostan támadott új világoztók ellen*. Pest. (Ball 323/7)

⁵⁴ A Szrógh Sámuel-féle német nyelvű fordítás benne van a Ballagi-gyűjteményben Ball 221/8 szám alatt.

⁵⁵ A bevezetés szerint nem Aranka a fordító, ő csak javította a fordítást és megírta a bevezetést. Lásd még Ballagi 1888: 520.

- Oswald Zsigmond 1792: *Az igaz hazafi kinek tulajdonságait együgyű beszédbe foglalta egy hazája 's nemzete javát óhajtó sziv.* Pest. (Ball 316/3)
- Pézteli József 1790a: *A' magyar koronához, mikor... Budára lett le-vitettetésekor, ... februáriusnak 20-dik napján 1790-ben Komárom alatt meg-állapodott ...* Komárom. (Ball 327/3)
- Pézteli József 1790b: *A' magyar koronának rövid históriája melyet az aszszonyok' és gyermekek' kedvekértszedegetett öszve ...* Komárom. (Ball 340/2)
- Pézteli József 1790c: *A Sz. Koronának a' magyarokhoz intézett köszöntése melyet írt...* Komárom. (Ball 258/8)
- Rousseau, Jean Jacques 1798: A társadalmi szerződésről, avagy a politikai jog elvei. In: Rousseau, Jean Jacques: *Értekezések és filozófiai levelek.* Budapest. 467–497.
- Schweighofer, Johann 1785: *Patriotische Bemerkungen über die Aufhebung der Leibeigenschaft in Ungarn.* Frankfurt. (Ball 331/1)
- Szacsvay Sándor 1790: *Hazafiak tüköre. Magyarok! A' ki jól köt, jól old.* Pest – Buda – Kassa.
- Szaicz Leó 1793: *Magyar és Erdély-oroszának mind világi, mind egyházi történetei, melyeket rövid sommába foglalt... egy szabadon gondolkozó hazafi.* Pest.
- Sz. P. S. 1795: *A frantzia országai revolútziónak, vagy Zenebonás támadásnak okai röviden előadva.* H. n. (Ball 222/8)
- Trenck, Friedrich 1790a: *Szomorú beszéd és hazafiúi gondolatok a második József római császár...* H. n.
- Trenck, Friedrich 1790b: *Mérő-serpenyő, mellyel a fejedelem' és a' papság' hatalmát össze-mérte Trenck.* H. n. (Ball 258/5)
- Vályi András 1791: *Beszéd a' nemzeti nevelésről.* Pest.
- Vályi András 1793: *A' magyar nyelvnek könnyen, és hasznosan lehető megtanulására vezető rövid ösvény, avagy sokféle gyakorlások' példái a' magyar könyvszerzők munkáiból.* Pest.
- Weinbrenner Joseph 1792: *Patriotische Gedanken und Vorschläge, über den gehemmtten Ausfuhrhandel in den deutschen und ungarischen Provinzen des Erzhauses Österreich.* Wien.
- Weszprémi István 1795: *Magyar országai öt különös elmélkedések 1., A' magyar szent koronáról 2., A' magyar királyné vizéről 3., A' leg-régibb magyar grammatikáról 4., Némelly régi magyar királyoknak ritka pénzeikről 5., A magyar-országai szőlő-tökéken nőtt 's nevelkedett aranyról. Toldalék: A' magyar-országai régi orvos doctorokról.* Pozsony.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balázs Eszter 2004: Kulturális transzferek a történeti kutatásban. (Beszélgetés Michael Wernerrel, a párizsi Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales [EHESS] tanárával.) *Aetas* (19.) 3–4. 245–253.
- Ballagi Géza 1888: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig.* H. n.
- Barta István 1963: A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái. *Történelmi Szemle* (6.) 3–4. 305–343.

- Barta István 1966: *A fiatal Kossuth*. Budapest.
- Bence György 1993: Márkus és a kulcsszavak. In: Erdélyi Ágnes et al. (szerk.): *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai*. Budapest, 81–98.
- Benda Kálmán 1978: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Budapest.
- Bene Sándor 1999: *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény, irodalom a kora újkorban*. Debrecen.
- Bíró Ferenc 1998: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest.
- Bodi, Leslie 1977: *Tauwetter in Wien. Zur Prosa der österreichischen Aufklärung, 1781–1795*. Frankfurt am Main.
- Butterfield, Herbert 1951: *The Whig Interpretation of History*. London.
- Concha Győző 1885: *A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik*. Budapest.
- Dienes Dénes – György Kosztik Gábor (szerk.) 1996: *A Sárospataki Református Kollegium Tudományos Gyűjteményei Levéltárának fond- és állagjegyzéke, 1294–1990*. Sárospatak.
- Eckhardt Sándor 2001: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Budapest.
- Engel-Jánosi, Friedrich 1930: Josephs II. Tod im Urteil der Zeitgenossen. *Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung*. Vol. 44. 324–345.
- Espagne, Michel – Werner, Michael 1986: Deutsch–französischer Kulturtransfer im 18. und 19. Jahrhundert. Zu einem neuen interdisziplinären Forschungsprogramm des CNRS. *Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte*. Vol. 14. 502–510.
- Espagne, Michel – Werner, Michael 1999: *Les transferts culturels franco–allemands*. Paris.
- G. Etényi Nóra 2003: *Hadszíntér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*. Budapest.
- G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.) 2005: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Budapest.
- G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.) 2008: *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Budapest.
- Gángó Gábor 1999: Egy „rettentő váz nevezet” jelentéstörténetéhez: Kit neveztek szabadelműnek, szabadelvűnek és liberálisnak a reformkori Magyarországon? *Holmi* (11.) 3. 327–342.
- Gángó Gábor 2002: Filozófia, eszmetörténet, társadalomtudományok. Reflexiók egy fiatal diszciplína helyéről és jövőjéről. *Világosság* (43.) 4–7. 179–186.
- Gergely András 1972: *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*. Budapest.
- Grünwald Béla 2000: *A régi Magyarország, 1711–1825*. Budapest.
- Gugitz, Gustav – von Portheim, Max 1912: Friedrich Freiherr von der Trenck. Ein bibliographischer und iconographischer Versuch. Wien.
- H. Balázs Éva 1967: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus, 1763–1795*. Budapest.
- H. Balázs Éva 1987: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen, 1765–1800*. Budapest.
- Halmos Károly 2003: A fogalomtörténeti megközelítés lehetőségei. In: Bessenyei József et al. (szerk.): *Források és történetírás. Válogatás a Miskolci Egyetem BTK által 1999. október 14–16. között rendezett történettudományi konferencia előadásaiból*. Miskolc, 205–221.

- Haselsteiner, Horst 1993: Bemerkungen zur Beurteilung Josephs II. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*, Budapest, 113–115.
- Hont István 1987: The Language of Sociability and Commerce: Samuel Pufendorf and the Theoretical Foundations of the 'Four-Stages Theory'. In: Anthony Pagden (ed.): *The Languages of Political Theory in Early-modern Europe*. Cambridge, 253–276.
- Horkay-Hörcher Ferenc (szerk.) 1997: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látkepe. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai*. Pécs.
- Horkay-Hörcher Ferenc 2006: *A gentleman születése és hanyatlása. Válogatott eszmetörténeti tanulmányok, 1990–2005*. Budapest.
- Horváth Pál 2003: Adalékok a politikai kamerális tudományok és a modern jogtudomány kifejlődéséhez Magyarországon. In: Takács Péter (szerk.): *A jogászképzés múltja, jelene és jövője*. Budapest, 32–41.
- Hörcsik Richard 1998: *A Sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777*. Sárospatak.
- Kecskeméti Károly 2008: *Magyar liberalizmus, 1790–1848*. Budapest.
- Kerényi Ferenc 2002: *Pest vármegye irodalmi élete: 1790–1867*. Budapest.
- Keszeg Anna – Vaderna Gábor (szerk.) 2007: *Prima manus. Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából*. Budapest.
- Kontler László 1997: *Az állam rejtelmei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelve*. Budapest.
- Kontler László 2007: Translation and Comparison: Early Modern and Current Perspectives. In: *Contributions to the History of Concepts* (3.) 1. 71–102.
- Kosáry Domokos 1980: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest.
- Kókay György 1970: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei, 1780–1795*. Budapest.
- Kókay György 2000: *Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra*. Budapest.
- Labádi Gergely 2008: *A magyar episztola a felvilágosodás korában. Műfaj- és médiatörténeti értelmezés*. Budapest.
- Lunzer, Marianne 1979: *Josephinisches und antijosephinisches Schrifttum*. In: Zöllner, Erich (Hrsg.): *Öffentliche Meinung in der Geschichte Österreichs*. Wien, 53–63.
- Lüsebrink, Hans-Jürgen 1998: Conceptual History and Conceptual Transfer: The Case of 'Nation' in Revolutionary France and Germany. In: Hampsher-Monk, Iain – Timans, Karin – van Vree, Frank (eds.): *History of Concepts: Comparative Perspectives*. Amsterdam, 115–128.
- Mályusz Elemér 2002: *Magyarország története a felvilágosodás korában*. Budapest.
- Miskolczi Ambrus 2007: *A felvilágosodás és a liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakítottság? Egy magyar történészvita anatómiája*. Budapest.
- Oz-Salzberger, Fania 2003: Translation. In: Kors, Alan Charles et al. (eds.): *Oxford Encyclopedia of the Enlightenment*. Vol. 4. Oxford, 181–188.
- Oz-Salzberger, Fania 2006: The Enlightenment in Translation: Regional and European Aspects. *European Review of History* (13.) 3. 385–409.
- Péter László 1998: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Budapest.

- Pocock, J. G. A. 1971: *Politics, Language and Time: Essays on Political Thought and History*. New York.
- Pocock, J. G. A. 1973: Verbalizing a Political Act: Toward a Politics of Speech. *Political Theory* (1.) 1. 27–45.
- Pocock, J. G. A. 1981: The Reconstruction of Discourse: Towards a Historiography of Political Thought. *Modern Language Notes* (96.) 3. 959–980.
- Pocock, J. G. A. 1985: Introduction: The State of the Art. In: Pocock, J. G. A.: *Virtue, Commerce, and History. Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century*. Cambridge, 1–36.
- Pocock, J. G. A. 1990: The Concept of a Language and the *métier d'historien*: Some Considerations on Practice. In: Anthony Pagden (ed.): *The Languages of Political Theory in Early-modern Europe*. Cambridge, 19–38.
- Pocock, J. G. A. 1999: *Barbarism and Religion. Vol. 2. Narratives of Civil Government*. Cambridge.
- Poór János 2003: *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12*. Budapest.
- Poór János 2006: *Az osztrák örökösödési háború*. Budapest.
- Rákai Orsolya 2008: *Az irodalomtudós tekintete: az önállósuló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között*. Budapest.
- Román János 1956: *A sárospataki kollégium*. Budapest.
- Rosenstrauch-Königsberg, Edith (Hrsg.) 1988: *Literatur der Aufklärung 1765–1800*. Wien – Köln – Graz.
- Sashegyi Oszkár 1938: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830*. Budapest.
- Schlett István 2004: *A magyar politikai gondolkodás története*. Budapest.
- Szabó Márton 1998: *Politikai tudáselméletek. Szemantikai, szimbolikus, retorikai és kommunikatív-diszkurzív értelmezések a politikáról*. Budapest.
- Szabó Márton 2003: *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. Budapest.
- Szekfű Gyula 1931: A tizenharmadik század. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet VI*. Budapest.
- Szekfű Gyula 1933: A tizenkilencedik és huszadik század. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet VII*. Budapest.
- Szijártó M. István 2005: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792*. Budapest.
- Szijártó M. István 2006: *Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről*. Budapest.
- Szilágyi Márton 2007: *Határpontok*. Budapest.
- Takáts József 1998: Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején. A keret. *Irodalomtörténeti Közlemények* (102.) 5–6. 668–686.
- Takáts József 2007: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest.
- Tóth Zoltán 1991: A rendi norma és a „keresztény polgárisodás”. *Társadalomtörténeti esszé. Századvég* (7.) 2–3. 75–130.
- Trencsényi, Balázs – Kopeček, Michal (eds.) 2006: *Discourses of Collective Identity in Central and South-east Europe (1770–1945), Texts and Commentaries*. Budapest.
- Trencsényi Balázs 2007: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest.

- Trencsényi, Balázs – Zászkaliczky, Márton (eds.) 2009: *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. (Megjelenés előtt.)
- Ugrai János 2007: *Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793–1830*. Budapest.
- Vaderna Gábor 2006: Dohányozni szabad? Betegség és irodalom. In: Menyhért Anna – Vaderna Gábor (szerk.): *Amihez mindenki ért... Kultúratudományi tanulmányok*. Budapest, 89–105.
- Vaderna Gábor 2007: Ízetlenségek és nudítások, ábrázolás és imitáció: Kazinczy Ferenc és Dessewffy József vitája Himfyről. In: Devescovi Balázs – Szilágyi Márton – Vaderna Gábor (szerk.): *Kolligátum. Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*. Budapest, 449–464.
- Vaderna Gábor 2008: Egy holttest gróf Dessewffy József birtokán. In: Keszeg Anna – Vaderna Gábor (szerk.): *Prima manus. Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából*. Budapest, 119–140.
- Vermes Gábor 2005: Tradicionalizmus és a modernitás hajnala a 18. századi Magyarországon. *Aetas* (20.) 1–2. 213–230.
- Wangermann, Ernst 1966: *Von Joseph II. zu den Jakobinerprozessen*, Wien – Frankfurt – Zürich.
- Wangermann, Ernst 1993: Die Reaktionen an die Reformen Josephs II. in der Broschüren-Literatur. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A tudomány szolgálatában? Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Budapest, 249–257.
- Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte 2003: Penser l’histoire croisée: entre empirie et réflexivité. *Annales HSS* (58.) 1. 7–36. (Magyarul lásd: Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte 2007: Túl az összehasonlításon: histoire croisée és a reflexivitás kihívása. *Korall* (8.) 28–29. 5–31.)
- Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte (dir.) 2004: *De la comparaison à l’histoire croisée*. Paris.

Markó György

Morcos válasz egy „marcona” történésznek

A napokban került kezembe Pollmann Ferencnek a *Korall* című folyóiratban közölt esszéje a magyar hadtörténetírás helyzetéről.¹ A Hadtörténeti Intézet és Múzeum falain belül és kívül egyaránt nagyra értékelt kolléga azonban a szakma iránti aggodás szülte, jobbító szándékból fakadó írásában – véleményem szerint – téves következtetésekre jutott. Megoldási javaslataival pedig többek érzékenységet megsértve nem javított, inkább rontott a helyzeten. Nézetei tehát vitára ingereltek, már csak azért is, mert húszéves sem voltam, amikor 1974 nyarán az intézmény dolgozója lettem, és egy hatéves kitérőt nem számítva azóta szolgálom kezdetben levéltári raktárosként, majd levéltárosként, később levéltár-igazgatóként, jelenleg pedig a főigazgató tudományos helyetteseként a hadtörténelem, illetve a „Hadtörténeti” ügyét. Hangsúlyozni kívánom, hogy nem az intézmény egyik vezetőjeként, hanem a fentiekben röviden vázolt életutamból is kitűnően a hadtörténetírás iránt elkötelezett szakmabeliként szállok vitába kollégám nézeteivel.

EGY SZEGÉNY KIS HADTÖRTÉNÉSZ PANASZAI

Pollmann Ferenc az irodalomból jól ismert Tiborc (Katona József: *Bánk bán*) szerepében panaszolja a hadtörténészek sanyarú sorsát. Szerinte a közelmúltban két alkalommal is lehetőség lett volna megvitatni a szakma helyzetét, de a tisztázó vita mindkétszer elmaradt. Az én olvasatomban Lackó Miklós 1996-os, illetve György Péter 2008-as írásai² azonban olyan „agitpropkák” voltak, amelyek valamiféle harcoss antifasiszta hozzáállást vártak el a Hadtörténeti Intézet és Múzeum dolgozóitól. Közel húsz évvel egy rendszerváltás után feltételezhető az itt ténykedő muzeológusokról, hadtörténészekről, hogy kialakult nézeteik vannak a különféle diktatúrákat illetően, és demokratikus elkötelezettségüket talán nem kell minden egyes kiállítási tablólírással demonstrálniuk. Jól emlékszem arra, hogy még 1985-ben is, a Magyar Néphadsereg történetét bemutató kiállítás megnyitása előtt hosszas vitát kellett folytatni a Honvédelmi Minisztérium szemlebizottságának tagjaival, akik mindenáron el akarták távolítani az 1953-as díszszemle egyik kinagyított fotóját. (A fényképen Sztálin szobrának fenyegető árnyéka a Felvonulási téren

¹ Pollmann Ferenc 2008: „Marcona” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl. *Korall* (9.) 33. 120–128.

² Lackó Miklós 1996: Hős katonák. *Népszabadság* 1996. augusztus 26. 14., valamint György Péter 2008: A zavar helye. Hadtörténeti Múzeum. *Élet és Irodalom* 2008. április 25. 12.

rávetült a sok-sok kis hangyából álló díszegység szigorú négyszögére, minden kommentárnál jobban kifejezve a kor nyomasztó légkörét. Vagy éppen ezért akarták eltüntetni a szigorú cenzorok?) Muzeológus és hadtörténész egyaránt örült, hogy szakmája végre megszűnt a politika szolgálatára lenni – erre föl kiérdemelték az „apolitikus hadtörténetírás” művelője minősítést!

Nem volt szerencsésebb kimenetelű a 2005 őszén szervezett vita sem, amelyet hazai történész és hadtörténész kollégák folytattak a két szakterület között állítólag létező „láthatatlan válaszfal” lebontásáról.³ Megvilágosodás helyett engem végtelen szomorúság töltött el akkor és ott, azt tapasztalva, hogy kiváló történészek – az alapvető katonai, szakmai ismeretek hiányában is – véleményt nyilvánítanak hadtörténeti részletkérdésekről.

Pollmann számvetésének az a kiindulópontja, hogy a diszciplína itthon és külhonban egyaránt a perifériára szorult. Az „igazi” történészek elsősorban a hadtörténészek kutatásának legfőbb tárgya, a háború miatt tekintenek rezignáltan a „másodrendű” tudósokra. Ez utóbbiak – a vitacikk szerint – maguk is tehetnek marginalizálódásukról, hiszen közülük kevesen haladnak a korrallal és alkalmazzák témájuk legújabb módját, azaz társadalomtörténeti ihletésű megközelítést.

Véleményem szerint azonban a törésvonal oka semmiképpen sem az alkalmazott módszerekben, hanem a kutatás tárgyából adódó speciális ismeretek birtoklásában vagy annak hiányában keresendő. Én magam is tettem kirándulást a társadalomtörténet terén a kádári 60-as évek ifjúsági szubkultúrája (hah, ez igazán tudományosra sikeredett) egyik kis szeletkéjének feldolgozásában.⁴ Nem a módszer miatt választottam a manapság divatos „történelem alulnézetben” megközelítést, hanem mert ezt diktálták, egyedül ezt tették lehetővé a rendelkezésemre álló állambiztonsági források! (Azt már csak tényleg zárójelként jegyzem meg, hogy én magam személy szerint soha nem érzékelttem, hogy a szakma a második vonalba száműzött volna. Vagy egy levéltáros a történészhez képest eleve másodrendű munkát végez, és ehhez a megítéléshez hozzászokva már fel sem tűnik neki a mellőzöttség?)⁵

KÉT POGÁNY (MÁRMINT A HADTUDÓS ÉS AZ „IGAZI” TÖRTÉNÉSZ) KÖZT?

Ráadásul történész és hadtörténész között – ismét csak véleményem szerint – az igazi határvonalat az állandó hadseregek megjelenésétől kell meghúznunk.

³ Pollmann Ferenc 2008: „Marcona” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl. *Korall* (9.) 33. 123. A vita megjelent irodalmát lásd. a 17. lábjegyzetben.

⁴ Markó György 2005: *A Kalef. A Moszkva téri galeri 1964–1965*. H&T, Budapest, 115; Markó György 2006: *Egy zendülő a Kalefről. A Moszkva téri galeri 1966–1968*. H&T, Budapest, 198.

⁵ Meggyőződés, hogy az egykori állambiztonsági iratokat kezelő Történeti Hivatal elnökeként kapott – olykor személyeskedő – kritikák sem szakmai okokból, hanem a vonatkozó törvény eltérő értelmezéséből fakadó politikai indíttatásból eredtek.

Ekkortól válik a katonáskodás igazán mesterséggé, a maga szigorú szakmai szabályaival együtt. Tomori Pál személyében nehéz elválasztani egymástól az egyházfőt a birtokain gazdálkodó és ítélkező feudális nagyúrtól vagy a hadvezértől. A különböző funkciók persze a későbbiekben is egybecsúsztak, de minél inkább közeledünk a 20. századhoz, annál inkább beszélhetünk tisztán katonai hivatásról. A katonai tárgyak gyűjtése tekintetében nyilván nem véletlenül szabta meg a Nemzeti Múzeum és az I. világháború után megalakult Hadtörténeti Múzeum az egymás közötti illetékességi határt az 1715-ös évben. Ugyancsak az állandó hadseregek korától kezdve állnak rendelkezésünkre összefüggő levéltári források a Hadtörténelmi Levéltárban.

Ezeket a muzeális tárgyakat és a levéltári iratokat pedig nem lehet tanulmányozni alapvető katonai ismeretek nélkül! (Persze lehet, csak nem érdemes.) Még egy Anjou-korral foglalkozó kollégának sem árt életében legalább egyszer feje fölött megforgatnia egy kétkezes kardot vagy megmásznia Dédes várhegyét (ez utóbbit lehetőleg Mályinkából indulva, a Baróc-patak mély szurdokvölgyéből), hogy elképzelései legyenek a lovagi harcmodor vagy a korabeli várostrom nehézségeiről. A II. világháború vagy az 1950-es évek katonai történetével foglalkozó történész pedig egészen egyszerűen képtelen a források elemzésére a korabeli katonai szabályzatok és szakirodalom ismerete nélkül. Még a nyelvezet sem érti meg, gondolok itt olyan gyöngyszemekre, mint az „át-alárendelés” vagy az országos jármű, illetve az olyan rövidítésekre, mint a hotöati vagy az öremüz. (Megfejtések a szerzőnél!⁶ De komolyra fordítva a szót: levéltár-igazgatóként több, az 1956-os gyűjteményünkben kutató neves történészt kellett felvilágosítanom a lövész-század és a tüzérszázad közötti különbségekről...)

Pollmann egy korábbi cikkében maga is elismeri, hogy a háborúk, illetve a hadsereg történetére koncentráló „hagyományos felfogású” hadtörténetírás műveléséhez „nélkülözhetetlen a katonai szakértelem”.⁷ Ugyanakkor már ebben a művében – szerintem is helyesen – lándzsát tör amellet, hogy a hadtörténetírásnak nyitnia kell a fegyveres erők társadalmi beágyazottságának vizsgálatára irányába.

Módszertani megújulás és a Pollman által (is) *new military history*-nak nevezett irányzat művelésének elterjedése mellett azonban továbbra is szükség van a fegyver-, a haditechnika-, a csapat-, a fegyvernem-, a hadművészet- (és még sorolhatnám) történet művelőire, akiknél a hadtudományi megalapozottság akár még a történeiszit is megelőzheti! A helyes megoldás valószínűleg középen található: végy egy tehetséges katonatisztet és végeztessd el vele utólag a történelem (levéltár, muzeológia) szakot, esetleg fordítva: egy hadtörténet iránt érdeklődő történészt iskolázz be a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetemre! (A Magyar Honvédség jelen állapotában a tartalékos tiszti iskola mint képzési fórum már nem jöhet szóba...)

⁶ hotöati: hadosztály-törzs anyagi tiszt, öremüzi: önálló repülő műszaki zászlóalj, a repülőtér üzemeltetését biztosító katonai alakulat. (A szerző utólagos betoldása – A Szerk.)

⁷ Pollmann Ferenc 2006: Háború és béke a történelemben. *Hadtörténelmi Közlemények* (119.) 1. 153–156. Idézet: 154.

SOK HŰHÓ SEMMIÉRT, AVAGY MEGOLDÁSNAK SZÁNT VÁLOGATOTT SÉRTÉSEK

Vitapartnerem lesújtó képet fest a honi hadtörténetírás állapotáról. A Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem vonatkozó tanszékéről csak annyit ír, hogy „sikeresen túlélte a sorozatos leépítéseket”.⁸

Mi a véleménye saját munkahelyéről? Szerinte a Hadtörténeti Intézet – hiába szerepel így az intézmény elnevezésében – „nem a múzeummal egyenrangú alkotórésze”, mert súlya, befolyása csökkent az utóbbi másfél évtizedben. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum igazgatóságainak elnevezésében tapasztalható kavalkád történeti okokra vezethető vissza. De tényleg, miért nem hívják az intézményt a törvény szabta kereteknek és valós tevékenységének sokkalta inkább megfelelő módon Honvéd Levéltár és Múzeumnak?) A kutatórészleg szerint „elveszítette állományának felét”, és sikerül megsértenie közvetlen kollégáit, amikor a megüresedő álláshelyek betöltésénél jellemző „nem kizárólag szakmai szempontok”-ról értekeznek.⁹ A *Hadtörténelmi Közlemények* bizonytalan jövőjéről vizionál,¹⁰ miközben a szerkesztőség létszáma az utóbbi fél évben megduplázódott és feladatköre is kibővült. (Ez utóbbi tévedését tudjuk be a *Korall* hosszú átfutási idejének.)*

Sérelmezi, hogy az intézmény tudományos felügyeletét a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) IX. osztályán belül tevékenykedő Hadtudományi Bizottság látja el. Monoton mormolja, hogy ez mennyire sérti a hadtörténészeket, miközben maga is elismeri, hogy mind a történeti hagyomány (a „Bizottság jogelődje ugyanezen név alatt jött létre 1883-ban”),¹¹ mind pedig a könyvtárak nemzetközi osztályozási rendszere, az ETO (Egyetemes Tizedes Osztályozás) a hadtörténetet a hadtudomány alá sorolja. (Ebben az esetben persze nem érvényes az a pollmanni bölcsesség, miszerint „ha egy társaságban már ketten állítják rólunk, hogy túl sokat ittunk, tanácsos a dolgot komolyan venni.”)¹²

Dicsérően megveregetve néhány kollégája vállát, megállapítja, hogy „kutatóink többnyire megelégednek a hagyományos problémakörök vizsgálatával, annál is inkább, mivel a felsőbb utasításra folytatandó kutatások szinte kivétel nélkül

* A *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat* négy tematikus számmal jelentkezett 2008-ban. „A háború állapota” című tematikához a tanulmányok 2008 tavaszán–nyarán érkeztek be, és a szám 2008 novemberében jelent meg. (A Szerk.)

⁸ Pollman Ferenc 2008: „Marcona” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl. *Korall* (9.) 33. 124.

⁹ Pollman Ferenc 2008: „Marcona” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl. *Korall* (9.) 33. 124.

¹⁰ Pollman Ferenc 2008: „Marcona” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl. *Korall* (9.) 33. 124–125.

¹¹ Pollman Ferenc 2008: „Marcona” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl. *Korall* (9.) 33. 125.

¹² Pollman Ferenc 2008: „Marcona” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl. *Korall* (9.) 33. 122.

ebből a típusból kerülnek ki.”¹³ Másutt arról ír, hogy az intézményben „a valódi tudományos teljesítmények értékelése esetleges.”¹⁴ Mivel a rövid és hosszú távú kutatási tervek véleményezése és jóváhagyásra való felterjesztése jelenleg az én feladatomban, engedjék meg nekem, hogy erről bővebben is kifejtsem véleményemet. Habitusomtól távol áll bármiféle erőszakos beavatkozás a tudományos kutatás kérdéseibe. A szabad piac önszabályozását és ezért a gyenge állami ellenőrzést egyedül üdvözítő megoldásként hirdető neoliberais gazdaságpolitika napjainkban látványosan megbukott ugyan, de (csak) ezen a téren liberális vagyok: javíthatatlanul hiszek a tudományos kutatás szabadságában. Egykori történész beosztottaim megerősíthetik, hogy az állambiztonsági iratokat kezelő és a megalakulásakor anyagi forrásokkal a többi közgyűjteménynél és kutatóhelynél bőszegesebben ellátott Történeti Hivatal elnökeként teljesen szabad kezet adtam nekik. (Az már más kérdés, hogy idővel mennyire voltam megelégedve tevékenységükkel. A türelmi idő lejártáig ugyanis gyakorlatilag egybeesett az intézmény éléről történt eltávolításokkal.) Lenne is nagy riadalom és felháborodás a Kapisztrán téren, ha ezentúl keményen megszabnám a feladatokat, szájam íze szerinti kutatási témát osztanék egyes kollégáknak, és rigorózan számon kérném a tervek megvalósulását! (Mindez nem jelenti azt, hogy a tudományos dolgozók jelenleg nem rendelkeznek jóváhagyott kutatási tervvel és annak végrehajtásával nem kell elszámolniuk!)

Végezetül vegyük sorra vitapartneremnek a hibás helyzetértékelésből fakadó, egyszerűen megvalósíthatatlan megoldási javaslatait.

1. Nincs realitása a MTA II. osztályán belül egy Hadtörténeti Bizottság létrehozásának. Egyszerűen nem áll érdekében sem a történészeknek, sem a hadtudomány művelőinek. Sőt bármilyen furcsán hangzik is, de a hadtörténészeknek sem! (Csak egyetlen érv: lehet bármilyen tehetséges és rendelkezhet imponáló életművel egy hadtörténész, esélye sincs elnyerni az akadémiai tagságot a sok-sok – természetesen ugyancsak kitűnő adottságokkal és lehangoló publikációs jegyzékkel rendelkező – történész ellenében.)

2. „Kívánatos lenne [...] hogy az MTA Történettudományi Intézete a hadtörténeti kutatások szervezése és koordinálása terén központi szerephez jusson”¹⁵ – írja. Remek gondolat. A javaslat életképességéről később még szót fogok ejteni.

3. Pollmann szerint – a katonai tisztképzést nem számítva – jelenleg is öt hazai felsőoktatási intézményben folyik hadtörténeti mesterképzés, mégis át kellene gondolni a szakmai utánpótlás rendszerét. Vitapartnerem keményen és igazságtalanul fogalmaz, amikor azt írja, hogy a jelenleg oktató, korábban a Hadtörténeti Intézet és Múzeum állományába tartozott professzoroktól „aligha várható el, hogy a tradicionális hadtörténetírást gyökeresen megújító szellemben

¹³ Pollman Ferenc 2008: „Marcona” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl. *Korall* (9.) 33. 126.

¹⁴ Pollman Ferenc 2008: „Marcona” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl. *Korall* (9.) 33. 125.

¹⁵ Pollman Ferenc 2008: „Marcona” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl. *Korall* (9.) 33. 126.

formálnák az új szakembereket.”¹⁶ Téved, nem az általa így szakbarbárnak titulált előadóktól kapott és ezek szerint elavult ismeretek miatt nem tudnak a végzett hallgatók hadtörténeti munkát találni, hanem mert egyszerűen beszűkültek a kutatóintézetek kínálati lehetőségei. Azt meg ő maga sem gondolhatja komolyan, hogy az újonnan végzettek elhelyezkedése magában „a megreformált hadtörténetképzésben megoldható lenne”.¹⁷

4. Vitapartnerem szerint a „jelenlegi formájában gyakorlatilag vegetálásra”¹⁸ ítélt Hadtörténeti Intézet és Múzeum jövőbeli sorsának kérdését nem ilyen vitacikkkel kell eldönteni, hanem szorgos munkával. Ez a megállapítás szintiszta demagógiának tűnik, de ettől függetlenül igaz. Van, akit meggyőztek az eredmények: az elmúlt években megrendezett konferenciák, a megjelentetett kiadványok, a megnyitott kiállítások, a közgyűjtemények (múzeum, levéltár, központi irattár, térképtár, könyvtár) feldolgozó munkája és közhivatali tevékenysége. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum a vitacikk megjelenésével szinte egy időben Magyar Örökség díjban részesült. Az intézmény létét és jövőjét ugyanakkor állításával ellentétben nem (csak) a fenntartó minisztérium presztízsszempontjai garantálják, hanem alapos szakmai megfontolásokat tükröző törvények: jelesen a múzeumi és a levéltári törvény.

Végezetül térjünk vissza az MTA Történettudományi Intézetében általa vizionált hadtörténeti kutatásokat szervező és koordináló központhoz! Már most sátáni mosoly prémszi szájam vidékét, ahogy magam elé képzelem, amint Pollmann kolléga vezetésével megjelennek hadtörténetészeink annak Úri utcai kapuja előtt és így szólnak: „Megjöttünk, most aztán tessék minket munkára fogni!”

¹⁶ Pollman Ferenc 2008: „Marcona” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl. *Korall* (9.) 33. 124.

¹⁷ Pollman Ferenc 2008: „Marcona” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl. *Korall* (9.) 33. 127.

¹⁸ Pollman Ferenc 2008: „Marcona” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl. *Korall* (9.) 33. 127.

Csikány Tamás

A hadtörténelem támadólagos védelme egy morózus hadtörténéssel szemben

Pollmann Ferenc, a *Korall* 33. számában megjelent „*Marcona*” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl című cikk szerzője 2003-ban jelentetett meg egy kitűnő monográfiát Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes életéről és pályafutásáról.¹ E valóban nagyszerű könyv utolsó fejezetében a szerző felteszi a kérdést, hogy milyen hadvezér volt Tersztyánszky? A megfelelő válasz megtalálására Pollmann a kortársakat idézi, illetve – egyébként valószínűleg igen jellemző – epizódokat elevenít fel a tábornok hétköznapjairól. Egy katonai vezető háborús tevékenysége azonban legjobban mégis döntéseinek helyessége alapján ítéltető meg. Meghozta-e időben a szükséges elhatározásokat, figyelembe vett-e ezeknél minden fontos tényezőt (az erőviszonyokat, a csapatok felkészültségét, morálját, feltöltöttségét, számba vett-e a terep és az időjárás adta lehetőségeket, döntései megfeleltek-e a magasabb szintű elvárásoknak, kellően figyelt-e a nagyobb veszteségek elkerülésére)? Egy hadvezért nem feltétlenül az minősít, hogy hány győzelmet aratott vagy hány vereséget szenvedett, hanem az, hogy mennyire élt a körülmények adta lehetőségekkel. A hadvezér rendelkezésére álló adatok pedig hadtörténelmi módszerekkel rendszerint jól rekonstruálhatók. Ehhez azonban kell a katonai szemlélet, a parancsnoki döntéshozatal elveinek, belső összefüggéseinek az ismerete. Pollmann Ferenc munkája ezen elemzés nélkül is kitűnő életrajz, a fenti példával csupán azt kívántam érzékeltetni, hogy milyen különbség van az általánosságban művelt hadtörténelem és azon hadtörténelem között, amely a hadtudomány forrása és alapja.

„A hadtörténelem az, amely a tisztet a hadviselés, a hadművészet titkaiba a legbiztosabban bevezeti, mert a hadászat és a harcászat minden tétele hadtörténelmi tapasztalatból fakadt. A tanulmányozó látja a hadművészeti igazságok keletkezését, fejlődését; a rideg tények meggyőzik arról, hogy sikereket csak ez igazságok követésével lehet elérni, s hogy mindenki, aki ez elvek, ez igazságok ellen tudva vagy tudatlanul vét, menthetetlenül elbukik. A hadtörténelem tanulmányozásának emellett szív- és jellemképző hatása van, kitágítja a tiszt látókörét, fejleszti a katonai bíráló- és ítélőképességét, fokozza katonai műveltségét, s így jelentőségében a katonai tudományok bármelyikét meghaladja.”² A fenti sorokat Rónai Horváth Jenő vezérkari őrnagy, későbbi altábornagy, a Magyar

¹ Pollmann Ferenc: *Balszerencse, semmi más? Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása*. Budapest, 2003.

² Rónai Horváth Jenő: *Az újabbkori hadviselés történelme. A magyar kir. honvédség Ludovika Akadémia felsőbb tiszti tanfolyama számára*. Budapest, 1891. 2.

Tudományos Akadémia levelező tagja vetette papírra 1891-ben, amikor a Ludovika Akadémia harcászati és hadtörténelem tanáraként dolgozott. A szerzőt vádolhatjuk elfogultsággal, nevezhetjük túlzónak, mondatait túlhaladottnak vagy korszerűtlennek, ám számunkra, katonai hadtörténészek számára egy ma is elfogadható definíciót fogalmaz meg.

A katonai számára a hadtörténelem ismerete, annak tanulmányozása biztosítja, hogy valósághoz közelítő képet kapjon mindarról, ami egy esetleges háborúban várhat rá. Pávai Vajna Viktor és Náday István erről a Ludovika Akadémia számára írt hadtörténelem-tankönyv bevezetőjében így írt: „A háborúk tárgyalásának és tanulmányozásának módjára rávezet annak az elgondolása, hogy a hadművészet cselekvő eszközét nem a számok, nevek és holt anyag képezik, hanem élő, érző emberek tömege. Működésük tehát függ mindazon ezer és ezer körülménytől, amely az érzésekkel bíró, gondolkodó emberre hat, amely viszont tömegbe verődött emberekből más hatást vált ki, mint az egyes emberből (tömegelektan). De függ a vezérek sajátos tulajdonságaitól, jellemétől és a mindenkor rá ható körülményektől is.”³ A hadtörténelem vizsgálatának tárgya tehát mindenekelőtt a hadra kelt ember viselkedésének, döntéseinek vizsgálata, legyen az közkatona vagy hadvezér.

A tárgyalt tudomány körébe tartozik a béke és a háború viszonyának, a hadsereg és a társadalom kapcsolatának vizsgálata, kutatja különböző korok elképzelését a hadseregszervezésről, -kiegészítésről, -ellátásról és kiemelten vizsgálja a haderő alkalmazásának módjait, a fegyverek fejlődéstörténetét. Alapvető feladata ugyanakkor, hogy feltárja a hadművészet – mindenekelőtt a stratégia és a taktika – fejlődésének tendenciáit, feldolgozza a háborúk, hadjáratok történetét, levonja ezek tanulságait, elemozse a katonai vezetők tevékenységét. Mindezek a hadtudomány egyes területeinek alapját képezik, ezért is érdemes figyelembe venni azt a körülményt, hogy a tegnap háborús eseményei már a hadtörténelem részét alkotják.

A fentiek alapján tehát a hadtörténelem, mint a hadtudomány része helyesen az egyetlen lehetséges helyhez, az MTA IX. osztályán belül működő Hadtudományi Bizottsághoz tartozik. Ezenkívül természetesen Pollmann Ferencsel együtt vallom, hogy a hadtörténelem a történelemtudományok „eleje”, tehát méltó helye lenne akár az MTA II. osztályán belül is. Természetesnek tartom azt is, hogy a hadtörténelmet nem csupán mint hadművészet-történetet kell és lehet számon tartani, hanem számtalan más megközelítés lehetséges, sőt szükséges is. A háborúk eseménytörténetével foglalkozó munkák, a hadvezéreket, katonai vezetőköt bemutató életrajzi művek, biográfiai lexikonok, a térkép-, metszet- és fényképalbumok és többek között az egyre nagyobb számban megjelenő forrásközlések rendkívül nagy segítséget jelentenek az események hadművészeti

³ Vitéz pávai Vajna Viktor – vitéz Náday István: *Hadtörténelem a Magyar Királyi Ludovika Akadémia számára*. Budapest, é.n. 5.

szempontú bemutatásához. Mint ahogy szerintem ez utóbbiak nélkül nem alakítható ki hiteles kép egyes háborúkról vagy hadvezérekről.

Ha elfogadjuk a hadtörténelem ilyen módon szerteágazó mivoltát, akkor azt is megkockáztatom, hogy – Pollmann álláspontjával ellentétben – még akár szerencsésnek is mondható a magyarországi intézeti struktúra. A Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetemen elsősorban hadművészet-történeti oktatás, illetve kutatás folyik, míg a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban működő gyűjteményeknél és az intézetben a hadtörténelem majd' minden más területének megvan a megfelelő szakembere vagy szakemberei.

A hadtörténelem művelésének megújítására természetesen szükség lehet. E területen még igen sok lehetőséget nyújthat az említett két intézmény közötti, eddig is meglévő kapcsolat szorosabbá tétele, illetve ennek kiterjesztése más történelmi kutatóhelyekre is. Ennek jó példája éppen a *Korall* 33. tematikus száma. A folyamatos megújulás másik területe az új kutatási módszerek kidolgozása, bevezetése, mint például a csataterkutatás segítségül hívása katonai események rekonstruálásához, vagy a számítógép adta óriási lehetőségek kihasználása. Az előbbiben a két intézmény közötti szoros kapcsolat igen szépen fejlődik, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum éppen az egyetemről „szipkázta” el a csataterkutatás egyik „apostolát”.

Semmiképpen sem tartom viszont követendő útnak azt, hogy a magyar hadtörténészek is felzárkózzanak ahhoz a hadtörténelmi szenzációkat kereső, hatalmas történelmi ívet leíró, hivatkozások nélküli új irányzathoz, amelyet sok, igen rossz, szakszerűtlen fordításban megjelenő kiadvány példáz a honi könyvesstan-
dokon. Nyilván Pollmann sem ezt tartja követendő irányának, de sajnos a *new military history* a nagyközönség előtt leginkább így jelenik meg. Jól lemérhető ez az egyetemi hallgatók által írt dolgozatok irodalomjegyzékéből. Nem üdvözölhetjük azon internetes hadtörténetírásnak nevezhető jelenséget sem, ami gátálástalanul és legtöbbször név nélkül szinte mindent megenged magának. A hadtörténelem iránti nagy érdeklődéssel élni kell, de semmiképpen sem visszaélni.

Messzemenően egyetértek viszont a Pollmann Ferenc írásának utolsó bekezdésében foglaltakkal. A hadsereg mindenkor a társadalom része, súlyos zavarok vannak ott, ahol a hadsereget kiemelik természetes közegéből és önálló életet élhet. A háborúk, forradalmak és szabadságharcok apáink, nagyapáink hétköznapijainak részei voltak, számunkra szerencsére csupán újsághírek. Csak reménykedhetünk abban, hogy utódaink számára is az marad. De ebben minden korábbi korban is reménykedtek.

Pollmann Ferenc

Második nekifutásra

Még egyszer a „marcona” történelemről

– Ejnye, kedves Tótom, hogy van a fejében az a sisak?
– Jól van az úgy, ahogy van, mélyen tisztelt őrnagy úr!
(Fábri Zoltán: *Isten hozta, őrnagy úr!*)

FÉLREÉRTÉSEK

A *Korall* 33. számában megjelent írásom¹ visszhangja miatt szükségét érzem annak, hogy az ott kifejtett gondolatokra még egyszer visszatérjek. Bírálóim nem egy esetben alaposan félreértett szavaimra alapozzák kritikájukat, és még az egyetértésüket kinyilvánítók számára is – legalább részben – homályban lát-szik maradni mindaz, amit voltaképpen mondani akartam. E félreértések néha egészen banálisak. Egyik tiszteletre méltó pályatársam például saját keresztnéve és az általam megszemélyesíteni próbált halhatatlan drámahős, Tiborc között vélt felfedezni valamely rosszindulatú párhuzamot, amit természetesen nyomban rossz néven is vett. De hasonlóképpen nyilvánvalóan félreértés áldozatául esett az MTA Hadtudományi Bizottsága is: a testület ez év február 4-i ülésén – az interneten olvasható beszámoló² tanúsága szerint – úgy foglalkozott a szóban forgó cikkel, mint amelynek (néven nem nevezett) szerzője szerint „a hadtörténelemnek semmi köze nincs a hadtudományhoz.” A *Korall* olvasói könnyűszerrel meggyőződhetnek arról, hogy én az inkriminált megállapítást a cikkemben *nem* írtam le. A sajnálatos jelenség magyarázatát kénytelen vagyok saját stílusom homályos voltában keresni. Úgy látszik, minden igyekezetem dacára nem sikerült elsőre kellőképpen megvilágítanom mondandómat. Ez magyarázza e második próbálkozást.

Eredeti cikkemre két írásbeli reagálás is érkezett, amelyek a *Korall* e számában olvashatók. Csikány Tamás írására csak röviden térek ki, Markó György hosszabb lélegzetű vitacikkéhez azonban több mondanivalóm is van.

¹ „Marcona” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl. *Korall* (9.) 33. 120–128.

² http://www.mtahtb.zmne.hu/2009_02_04_tudositas.htm (A letöltés időpontja: 2009. 03. 19.)

KÉT ELMARADT VITA HELYETT...

Markó György nem ért velem egyet, amikor én a szakma helyzetét tisztázó viták elmaradását sajnálatosnak tartom. Ezt azzal indokolja, hogy mindkét, szerintem egy ilyen vitához apropót kínáló írás csupán „agitpropka” volt. Csak sejtéseim vannak arra vonatkozólag, mit ért az adott kontextusban tisztelt vitapartnerem ezen a kifejezésen.³ Mindenesetre, ha az említett cikkek írói valóban „valamiféle harcos antifasiszta hozzáállást vártak el a Hadtörténeti Intézet és Múzeum dolgozóitól”, ami *természetesen* elfogadhatatlan, miért ne lehetett volna ennek hangot is adni? Vagy a vita pusztá fölvállalása is egyenértékű a másik fél álláspontjának magunkévá tételével? Esetleg Markó György szerint az „apolitikus hadtörténetírás” művelője minősítés *elutasítása* változtatná újra a politika szolgátlányává a hadtörténetírást?

Úgy gondolom, hogy az alaptalan (vagy éppenséggel akár bármilyen mértékig jogos) vádakra adandó válaszon kívül is a honi hadtörténetírásnak hallatnia kellene a hangját egy sor, a mai magyar társadalmat foglalkoztató kérdéssel kapcsolatban. Hogy csak egyetlen példát említsek: a hősi halottak, illetve a katonahősök fogalmának értelmezése már az 1996-os Somogyi Győző-kiállítás kapcsán napirendre került, de azóta sem tisztázódott megnyugtató módon. Tisztelt vitapartnerem nyilván úgy gondolja, hogy egy ilyen kérdésben lehetetlen állást foglalni úgy, hogy annak ne legyen politikai vetülete, és azzal máris oda a hadtörténetírás függetlensége. Tényleg álnaivitás feltételezni, hogy létezhet szakmailag megalapozott, ennél fogva támadhatatlan válasz legfontosabb kérdéseinkre?

VÁLASZFALAK, AVAGY „IGAZI” TÖRTÉNÉSZEK KONTRA „MÁSODRENDŰ” TUDÓSOK

Markó György szerint történész és hadtörténész között az igazi „törésvonal” bizonyos speciális ismeretek birtoklása, illetve ezek hiánya terén mutatkozik meg. Eltekintve a megkülönböztetés jelzésére általa használt kifejezéstől, magam is egyetértek a különbözőség lényegére vonatkozó megállapításával: a hadtörténész olyasvalamit tud, amit a nem hadtörténész nem tud, mondhatni ez teszi őt hadtörténésszé. Milyen mármost a két csoport egymáshoz való viszonya? Vitapartnerem szerint a fentebb említett különbségen kívül értékbeli szinteltérés – és ebből fakadó láthatatlan válaszfal – nem létezik, az csupán az én (és néhány hozám hasonlóan gondolkodó kollégám) víziója. (Ő maga – mint írja – sohasem tapasztalta, hogy a szakma „a második vonalba” számúzte volna.) Talán valóban így is van, és már-már hajlamos is lennék elfogadni, hogy csupán valamiféle hadtörténeti *Minderwertigkeitsgefühl* hatását érzékelem magamon. Később azonban

³ Markó György további nyelvi feladványai közül az *öremüzt* már sikerült megfejtenem, ellenben a *hotöatin* még dolgozom.

elbizonytalanodom, amikor Markó György kritikáját olvasom arról az elképzelésemről, hogy a hadtörténelem esetleg átkerülhetne az MTA IX. osztályától a II. osztályhoz. Tisztelt vitapartnerem ugyanis – megmagyarázandó, miért érdekelték maguk a hadtörténészek is abban, hogy a hadtudósok bizottsága minősítse őket akadémiai tagságra alkalmasnak – így érvel: „[L]ehet bármilyen tehetséges és rendelkezhet imponáló életművel egy hadtörténész, esélye sincs elnyerni az akadémiai tagságot a sok-sok – természetesen ugyancsak kitűnő adottságokkal és lehengerlő publikációs jegyzékkel rendelkező – történész *ellenében*.” (Kiemelés – P. F.) Én magam ugyan elképzelhetetlennek tartom, hogy Markó György sejtése ebben az esetben találkozik a valósággal, de ezek szerint valamiféle válaszfal mégiscsak létezik, ha a történészekkel szemben a mégoly tehetséges hadtörténész esélytelenként indulna a tagságért?! Ha mégsem így van, úgy tisztelt vitapartnerem nyilván számíthat a Hadtudományi Bizottság tagjainak szemrehányására, akár még hevesebbre is, mint amilyenben nekem volt részem a hadtörténelem „elorzásának” pusztá felvetéséért.⁴

Markó György szerint az alapvető katonai ismeretek megléte nélkül lehetetlen a hadtörténelem művelése. (Ugyanezt a gondolatot fejtegeti egyébként írásos hozzászólásában Csikány Tamás is, aki különbséget tesz „az általánosságban művelt hadtörténelem és azon hadtörténelem között, amely a hadtudomány forrása és alapja”.) Alapjában véve nyilván igaza van; kérdés azonban, mire vonatkoznak ezek az alapvető katonai ismeretek. Írásából kikövetkeztethetően olyan tudásról van szó, amit kizárólag a tisztképzés keretében lehet elsajátítani. Erre utal a hadtörténész „előállítására” kínált receptje is: „[V]égy egy tehetséges katonatisztet és végeztess el vele utólag a történelem (levéltár, muzeológia) szakot, vagy fordítva: egy hadtörténet iránt érdeklődő történészt iskolázz be a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetemre!” Fontos továbbá még a hegymászás és a fringiaforgatás gyakorlása is, ám e kicsit maximalistának tűnő kritériumrendszer érvényesítése esetén például napjaink egyik legismertebb és egyben talán legnépszerűbb hadtörténésze, a brit John Keegan aligha folytathatná hivatását és oktathatott volna 26 éven át hadtörténetet a sandhursti Királyi Katonai Akadémián, mivel – gyermekkora óta – tolószékhez van kötve...

Véleményem szerint az alapvető kérdés a hadtörténelem mint diszciplína érvényességi köre, ettől függ ugyanis, *mennyire speciálisan katonai* ismeretekre van szükség a műveléséhez. Eredeti cikkemben abból a megállapításból indultam ki, hogy ezen a téren az utóbbi néhány évtized folyamán jelentős változások következtek be: ma már lényegesen tágabb kérdéskörre szokás elfogadottnak tekinteni a hadtörténetírás illetékességét – legalábbis ez a helyzet a külhoni szaktudományban. Semmit sem írtam ugyanakkor arról, mint azt tisztelt vitapartnerem feltételezi, hogy a hagyományos kérdésekkel foglalkozó és hagyományos

⁴ Ez utóbbi realitása egyébként nagyjából annyi, mint ha – mondjuk – 1980 körül azzal az ötlettel álltam volna elő, hogy Magyarország a Varsói Szerződés helyett ezentúl tartozzon a NATO-hoz. A képzelhető reakció hevesége azért nyilván felülmúlta volna (valamivel) a mostani felzúdulását.

módszereket alkalmazó hadtörténetírás valamilyen módon alacsonyabb értékű vagy felesleges volna, művelőit kevesebb megbecsülés illethetné, mint az „újmódi” teóriák híveit. Azt ellenben érzékeltetem, hogy szerintem kívánatos lenne, ha a hazai hadtörténetírás is több nyitottságot mutatna a társadalomtörténeti megközelítésű kérdések iránt, mivel csakis így járulhat hozzá az eddiginél nagyobb mértékben a régebbi korok történetének komplex megismertetéséhez. Minél szűkebbre vonja ugyanis a hadtörténetírás saját érdeklődési körét, minél inkább döntően a hagyományos területekre, azaz a háborúk és a hadseregek történetére, a hadviselés elméleti és gyakorlati kérdéseire koncentrál, annál inkább igaz lesz a (többek között) vitapartnerem által is hangoztatott megállapítás a speciálisan katonai ismeretek szükségességéről. Csakhogy ezek a speciálisan katonai ismeretek a tisztképzésen kívül aligha hasznosíthatóak: a szélesebb értelemben vett történészszakma aligha tud belőlük profitálni. Szerintem a honi hadtörténetírás éppen azzal bizonyíthatná be saját fontosságát a társtudományok számára, ha egyre nyitottabbnak mutatkozna az együttműködés iránt. Ennek azonban feltétele, hogy kiszélesítse érdeklődését és gyarapítsa módszereit. Ismétlem: ennek nincs köze a tradicionális hadtörténetírás lebecsüléséhez! Ezért érzem mélyszélesen méltánytalannak tisztelt vitapartnerem sorait arról, hogyan veregetem meg „dicsérőleg” egyes kollégáim vállát, másokat ellenben „szakbarbárnak” titulálok. Nem, kedves Markó kolléga, én erről a kérdésről másként gondolkodom: sohasem vontam kétségbe a tradicionális hadtörténetírás létjogosultságát, hiszen magam is azt művelem. Ettől függetlenül azonban tisztában vagyok azzal, hogy a továbblépéshez szükség van változásra, elsősorban szemléletben, másodsorban alkalmazott módszerek tekintetében. A következtetéseket természetesen mindenkinek magának kell levonnia, hiszen az „újmódi” követése szabadon választott, nem kötelező.

A „MEGOLDÁSNAK SZÁNT VÁLOGATOTT SÉRTÉSEK” ÉS MÁS EFFÉLÉK

Tisztelt vitapartnerem hozzászólása elején hangsúlyozza, hogy nem a Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatójának tudományos helyetteseként kíván véleményt mondani írásomról. Ezzel együtt mégis szerencsés körülmény, hogy olyan emberként szól hozzá a vitához, akinek – éppen beosztásából fakadóan – megfelelő rálátása van mindazokra a kérdésekre, amelyeket a cikkemben érintettem. Így nyilván jobban ismeri nálam például a megüresedő álláshelyek betöltésénél figyelembe veendő szempontokat. Ennélfogva kénytelen vagyok tőle elfogadni, hogy a „nem kizárólag szakmai szempontok”-ra történő utalásommal sikerült megsértenem közvetlen kollégáimat. Akit *mindezzel* megsértettem, attól a legőszintebben bocsánatot kérek, és kijelentem, hogy nem volt szándékomban bárkit is méltánytalanul kezelni. Szerencsés körülmény továbbá, hogy tisztelt vitapartneremnek a tudományos tanács működéséről is nálam pontosabb képe van.

Ezzel kapcsolatban el kell ismernem, hogy *az az alternatíva*, amit a jelenlegi állapottal szemben felvázolt, miszerint (saját szavaival) „ezentúl keményen megszabnám a feladatokat, szájam íze szerinti kutatási témát osztanék egyes kollégáknak, és rigorózusan számon kérném a tervek megvalósulását”, egyáltalán nem tűnik számomra kívánatosnak, és csakis hálával tartozom azért, hogy egyelőre eltekintett az alkalmazásától!

Azon ugyan esetleg el lehetne gondolkodni, vajon nem képzelhető-e el további alternatíva az említett kettőn kívül, például olyan, amelyben a tudomány művelésében érdekelt és ilyen-olyan módon érintett kutatók együttesen munkálhatnának ki közös programokat és vitathatnák meg a végrehajtás során jelentkező problémákat, és így tovább. De mondom, inkább maradjon a mostani.

A *Hadtörténelmi Közleményekről* tett megjegyzésem – mint Markó György megállapítja – ugyancsak tévedés, igaz, ennek súlyát némileg csökkenti, hogy mintegy fél évvel a kedvező változások bekövetkezése előtt aligha sejthettem, mit hoz a jövő. Mielőtt azonban a szerkesztőség állományának megduplázódása feletti öröm túlságosan eluralkodhatna rajtam, eszembe ötlük, hogy az egyik új munkatárs *igazgató*, azaz a lapkészítés gyakorlati végrehajtásában viszonylag kevesebb szerepet tölt be, a hamarosan nyugdíjba készülő kolléga pedig a szerkesztőség létszámát gyakorlatilag újra az eredeti két főre redukálja (miközben annak „feladatköre is kibővült”), így máris kevésbé tűnik hiteltelennek eredeti állításom.

Ezt követően tisztelt vitapartnerem sorra veszi a „kibontakozási javaslatom” egyes pontjait. Nyilván az én hibám, hogy az eredeti cikkből nem derül ki: ezek a pontok egy logikus (vagy számomra annak látszó) gondolatmenet elemei, és nem készült hozzájuk – ahogy ma oly divatos – *megvalósíthatósági tanulmány*. Az elsőről (a hadtörténet átirányításáról az MTA IX. osztályától a II.-hoz) már idéztem Markó György véleményét: elismerésre méltónak tartom őszinteségét. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban Csikány Tamás is kifejti álláspontját, és hitet tesz a hadtörténet mint a hadtudomány része felfogás mellett, amiből következően az egyetlen lehetséges megoldásnak tekinti a jelenlegi állapotot. Ám azonnal enged is határozottságából, mondván: a hadtörténet, mint a történelemtudományok „eleje” méltó helyen lehetne akár a II. osztály kebelén belül is. Ráadásul még csak említést sem tesz arról, milyen indoklással vezényelném én át a nevezett diszciplínát új helyére.

Köszönettel tartozom Markó Györgynek továbbá azért is, hogy a virtuális hadtörténelmi központ megalakítására vonatkozó gondolatomat „remek ötlet”-nek minősíti. Igaz, ezzel kapcsolatban az olvasókkal megosztott vízióját a Történettudományi Intézet Üri utcai kapuja előtt bebocsátásra váró hadtörténészekről nem tudom (vagy inkább nem merem) értelmezni... Ami a hadtörténészképzés egyetemi szintű biztosítására vonatkozó javaslatomat illeti, tisztelt vitapartneremmel ellentétben én nem gondolom, hogy a különféle egyetemeken tanító egykori kollégáimat szakbarbárnak minősítettem volna pusztán azzal, ha a tradicionális hadtörténetírás művelőinek nyilvánítom őket. Annál is kevésbé, mivel emberileg (is) nagyon jó viszonyban állok velük, és csak a tisztelet hangján szólhatok

tudományos tevékenységükről. Azt azonban fenntartom, hogy az említett felsőoktatási intézményekben elsősorban az ő személyük a garanciája a hadtörténeszek képzésének, és kívánatos, hogy majdani nyugdíjba vonulásuk *után* is garantálható legyen az utánpótlás képzésének ez a formája. Végezetül pedig engem is – Markó Györgyhöz hasonlóan – *túláradó* öröm tölt el saját intézményem eredményeinek pusztá felsorolását olvasva. Talán még abban is egyetértünk, hogy a „Hadtörténeti Intézet és Múzeum jövőbeli sorsának kérdését nem ilyen vitacikkkel kell eldönteni, hanem szorgos munkával.” Ennél jobban megírt cikkekkkel és szorgos munkával – amely utóbbi nem csupán színtiszta demagógiának tűnik, hanem valószínűleg tényleg az is. Ettől függetlenül – és ebben maradéktalanul egyezik a véleményünk – igaz.

A NEW MILITARY HISTORY ÉS FÖLDI PÁL

Hogy milyen munkáról lehet itt szó, arra nézve figyelemre méltó megjegyzés olvasható Csikány Tamás hozzászólásában. Mint írja: „[s]emmiképpen nem tartom viszont követendő útnak azt, hogy a magyar hadtörténeszek is felzárkózzanak ahhoz a hadtörténelmi szenzációkat kereső, hatalmas történelmi ívet leíró, hivatkozások nélküli új irányzathoz, amelyet sok, igen rossz, szakszerűtlen fordításban megjelenő kiadvány példáz a honi könyvesstandokon.” Szerinte az *új hadtörténetírás* a magyar olvasóközönség számára ezeken a silány munkákon keresztül jelenik meg. Én úgy gondolom, ez tévedés: ezeknek a könyveknek semmiféle közük nincs a *new military history* jegyében fogant szaktudományos művekhez. Senki ne gondolja, hogy Földi Pál tucatkönyvei jelentik az új irányzatot. De abban igaza van Csikálynak, hogy a magyar olvasók alig-alig találkozhatnak megfelelő fordításban megjelenő, valóban új személetű és megközelítésű szakirodalommal. Nagyon jó, hogy a már említett John Keegan több könyve – igaz jelentős késéssel – immár magyarul is olvasható. A honi hadtörténetírásnak ugyanakkor fontos feladata lenne, hogy a modern külföldi szakirodalom hazai megjelentetését szakmailag elősegítse – azon kívül természetesen, hogy maga is produkál megfelelően színvonalas műveket. Ebben a munkában minden érintett szakember megtalálhatja a maga feladatát a Hadtörténeti Intézetben vagy a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetemen, esetleg máshol. A fontos az, hogy előre kell tekintenünk. Hogy ne maradjon tartósan szemünkbe csúsza a sisak, mint Örkeny halhatatlan tűzoltóparancsnokának, Tót Lajosnak...

Elméletek és történetek*

Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történelemelmélet I–II.*

Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 792 + 1212 oldal.

„Midőn hűségesen elbeszéljük a múltat, nem múlt dolgokat hozunk elő az emlékezetünkől, hanem képeinkről fogant szavakat.”

(Szent Ágoston)

A nemrég megjelent „Történetelmélet” című kiadvány, Gyurgyák János és Kisantal Tamás szerkesztésében, példátlan mű a magyar könyvkiadásban. A szerkesztők két kötetben, összesen 2000 oldalon, 96 szerzőtől közölnek hosszabb-rövidebb szövegeket. Az egyes szerzők műveit elmélyült és részletes bevezető írások kísérik, amelyek kommentárokat is tartalmaznak. A cím azonban, magának a vállalkozásnak a ténye, már egy – még az érdemibbek előtti – általános felvetésre indít. Az *elmélet* kifejezés azt sejteti, hogy a múlt konkrét értelmezése a jövőre vonatkozó szándékokhoz kapcsolódik, ami, másként, azt jelentheti, hogy a történetelmélet a gyakorlatban akár a történetfilozófia megfelelőjének is tekinthető. Ebben az értelemben olyan tények együttesének az elemzéséről van szó, amelyben a tényeket egymáshoz fűződő kapcsolataik által vizsgálják. Ezt várhatja el az érdeklődő a kiadvány szövegeitől.

Továbbgondolva, ha a történetfilozófia a történelem menetének filozófiai vizsgálata, akkor a történetfilozófia kifejezés kétféleképpen is érthető. Hegelig az volt a szándék, hogy meg lehessen mondani, mi az értelme az emberi sorsnak. Hegel óta ellenben a történetfilozófia kritikai filozófia akart lenni, amely a történelmi ismeretek elemzését jelenti, feltételei, eszközei, folyamatai, korlátai vizsgálatát. Ebből kiindulva elmondható tehát, hogy a történetfilozófiák, elméletek, nagy általánosságban, az emberiség jövőjére vonatkoznak.¹ Törekvések, amelyek a jövőről törvényszerűségeket vagy jelentést szeretnének kimutatni.² A „Történetelmélet”, amely figyelembe vette az itt említett hegeli fordulatot, hatalmas anyagot kínál ebből a szempontból. Fogyatékosága azonban, hogy nem vezet fel a könyv lapjain szereplő problémákat.

* Jelen tanulmány az OTKA (NI69207) „A 19. századi nemzetépítés elemeinek átértékelése új szempontok alapján” c. kutatásának támogatásával, valamint az MTA TKI 01210. sz. programjához kapcsolódóan készült.

¹ Lásd például Giambattista Vico szövegét. Gyurgyák – Kisantal 2006a: 239–243.

² Vö. Raymond Aron: „A választás a történelemben valójában összefonódik egy önmagamról hozott döntéssel, mivel annak eredete és célja saját létezésem.” Gyurgyák – Kisantal 2006a: 589.

Idetartozik, hogy az elméletekkel kapcsolatban fejlődési modellekről, *pat-
ternekről* is lehetne beszélni, amelyek sematikusabban ábrázolják a társadalmak,
az emberiség sorsának alakulását, továbbá a jelenlegi folyamatok valamilyen
keretét tárják elénk. Az elmúlt néhány évtizedben sajátos általános kritikák is
megfogalmazódtak a múltra vonatkozó elméletekkel kapcsolatban. Illusztráció-
ként csupán két súlyos ellenvetésre utalnék. Az egyik szerint nem lehet elfogadni,
hogy a történeti megismerés folyamatában az elmélet episztemológiai jellege
strukturáló elem lenne, avagy az elmélet ilyen szerepet játszana.³ Egy másik
ellenvetés tagadja, hogy a történeti változásokat modernizációs, fejlődéseméleti
keretekbe lehetne illeszteni.⁴ S itt el is érkeztünk a szöveggyűjteményhez fűzhető
kritikusabb megjegyzésekhez.

Felvetésük előtt azonban ismét ki kell mondani, hogy olyan mű került kiadásra
most magyar nyelven, amelyet tartós használatra, lényegében tankönyvnek szántak
a szerkesztők. És ez így is lesz. A válogatás nagy volumenét az tette lehetővé, hogy
a közölt szövegek túlnyomó része már megjelent korábban is, a két kötet létrejöttét
az elektronikus könyvkiadás eljárásai egyébként is, láthatóan, nagyban megkönnyí-
tették. Jóllehet az alábbiakban bírálni fogom a kiadványt, nem szabályos recenzió
következik, inkább a kritikai megjegyzésekből kiindulva szeretnék néhány általá-
nosabb gondolatot felvetni a könyv megjelenése alkalmából.⁵

Bár nem indokolják a közreadók, szuverén döntésnek lehet tekinteni, hogy
Vicóval kezdenek. Az már jogosabb felvetésnek tűnik, hogy nem világos, milyen
indokkal kaphatott például Marx és Engels együtt mindössze csak 24 oldalt,
Hayden White ellenben 74-et. Nem szerepel a válogatásban az a Clifford Geertz,
aki elméleti megfontolások alapján helyezkedik szembe a történetelméletekkel.
A „Történetelmélet” további gyengéjének tartom még azt is, hogy az elméleti
gondolkodás francia vonulata nem a saját súlyának megfelelően szerepel benne.

A szöveggyűjtemény szerkesztésében Gyurgyákot és Kisantalt egy általuk
eklektikusnak mondott rendezési elv vezette, amely saját, a történetelméletekkel
kapcsolatos felfogásuknak a foglalatja. Fő kérdéseket állapítottak meg és ezek alá
rendezték az anyagot. A rendezés tehát maga nem kronologikus, viszont az egyes
fejezeteken belül az időrendet követték. Az anyag tagolásán tükröződő, azaz
a szerkesztőknek a saját, elméletekkel kapcsolatos felfogásának foglalatja abban
fejeződik ki leginkább, hogyan fogalmazzák meg kérdéseiket. Ezek rendezik
a kiválasztott anyagot. „Mi a történelem?” teszik fel az első kérdést, majd azt
kérdézik „Mi a történeti tény?”. A további problémakörök: „A történelem irá-
nya és haszna”, „A történeti megismerés, megértés és magyarázat”, „A történeti

³ Geertz 1973. Magyarul is megjelent a történészkörökben legtöbbet hivatkozott tanulmánya,
a „Sűrű leírás”. Geertz 1994.

⁴ Medick 1988.

⁵ Ezért nem térek ki a modern eljárásokkal készült munka gyenge pontjaira, a fordítások változó
minőségével kapcsolatos kritikákra, továbbá egyes, a kiadvánnyal kapcsolatos, éles kiadói kont-
roverziákra sem.

elbeszélés és retorikája”, valamint az előzőekkel egységet nem alkotó utolsó fejezet, amelynek címe „A történelem védelmében”.

A szerkesztők előszavukban kifejtik, milyen más, logikailag letisztultabb, ám didaktikai szempontból nehezebben követhető szerkesztési elvek kínáltak még, s azzal mindenképpen egyet lehet érteni, hogy nincs tökéletes megoldás. Indokolt lett volna azonban egy részletesebb bevezetés legalább a történetfilozófiai és a történetelméletek közti kapcsolat mibenlétéről, a fogalmak közti átfedésekről és különbségekről is. Már az imént is kiemeltém, hogy a hatalmas anyag együttes közlésén túl a szerzők bemutatása, különös tekintettel a magyar nyelven hozzáférhető műveikre, kétségtelenül jól használható. Ezért is kár, hogy csak elvétve, akkor is pontatlanul közlik a fordítások eredeti, bibliográfiái lelőhelyét, ami sajnos nehezíti a kiadvány használatát, beleértve a fordítások minőségének ellenőrzését is.

A szöveggyűjtemény, a maga egészében szemlélve, a történész számára azért is érdekes, mert a felszínre hozza a történészmesterség egyik mai, nagy dilemmáját: miként illeszkedik munkája és érdeklődési területe az elméleti-filozófiai kérdésselvetésekhez. Mindjárt fel is tűnik, hogy a válogatás az ellenkező oldalról indul, így ez a dilemma nem különösebben kap hangot benne. Amit az is mutat, hogy a történészek elméleti fejtegetései, néhány kivételtől eltekintve az elkülönített hatodik részbe kerültek, az egész anyaggal nem alkotnak egységet. A következőkben ismertetendő – imént jelzett – kritikai megjegyzéseim, ebből kiindulva a történészek és a történetelméletek viszonyára vonatkoznak.

Miért is, mitől is kellene védenie a történészeknek a történelmet? Védelmez-e valamivel szemben „A történelem védelmében” címet viselő részbe sorolt Macaulay, Michelet, Ranke, Burckhardt, Pirenne, Beard, Bloch, Carr, Braudel, Duby és Burke közölt szövege? A szóban forgó, Marc Blochtól sajátos áttétellel kölcsönzött cím több mint félrevezető. Ha úgy tetszik, ennél az esetnél máris belebotlunk valamibe, ami érzékelteti azt a nem egyszerű kapcsolatot, ami hazai terepen alakult ki elmélet, történelem, történetiség és történészek között, s amely egyben mutat is valamit abból, milyen helyzetek inthették volna a szerkesztőket nagyobb óvatosságra, netán más szerkesztési elvek követésére.

„A történelem védelmében” annak az első Marc Bloch-válogatásnak a címe, amelyet Kosáry Domokos adott közre még 1974-ben. Jelentős vállalkozás, sőt kiállítás volt ez akkor Kosáry részéről egy, a magyar történetírás számára kritikus időszakban. A címválasztás a korszak nehéz tudománypolitikai légkörében indokolt volt és Kosáry taktikai érzékét dicsérte.⁶ A könyv bevezetése komor jelenettel indul, Marc Bloch kivégzésével a Gestapo által, 1944 nyarán. „A mártír és a történész egy személy” – írja Kosáry. A háború utáni marxista történetírás még ereje teljében volt ekkor csakúgy, mint az Aczél-korszak által kiépített ideológiai kontroll. Abban a korszakban csak *antifasiszta* hangütéssel lehetett elfogadtatni

⁶ Vö. Bloch 1974. Erre a körülményre és egyéb, a művel kapcsolatos történetelméleti problémákra „A történész történetisége” című hosszabb tanulmányomban tértem ki: Granasztói 2003.

egy itthon egyébként ismeretlen nyugat-európai történetírói irányzat – a marxistától eltérő felfogás – ismertetését, ideértve az Annales-iskola születésének történetét, bibliográfiái hivatkozásait és magukat a szövegeket.

A címadó írásban a *védelem* kifejezés azonban eredetileg nem úgy hangzik, mint a magyarban, hiszen az *apológia* dicséretet, dicsérő védőbeszédet jelent.⁷ Ez a körülmény nem önmagáért érdemel figyelmet, hanem „a történelem védelmében” kifejezés utóélete miatt. Több mint harminc év elteltével, gyökeresen más politikai körülmények között az immár teljes Marc Bloch-mű kiadásakor mindenképpen módosítani kellett volna ezt, és a cím egy másik félreértését is.⁸ A javítás, érthetetlen okokból, elmaradt és „a történelem védelme” ennek következtében, úgy látszik, afféle toposzként hagyományozódott tovább, egészen a Gyurgyák–Kisantal-féle gyűjteményig. Téves képzeteket kelt tehát a tankönyvnek szánt szöveggyűjteményben a *védelem* kifejezés. Hogy a szerkesztők valóban így gondolják, hogy nem véletlenek összjátékáról van szó, mutatja, hogy Bloch *Apológiájának* egy részlete is megjelenik a szóban forgó fejezetben. Elismerem azonban, más címmel aligha lehetett volna valamilyen ernyő alá szorítani a közölt szövegeket, amelyek közös sajátossága, hogy történész a szerzőjük.

Mindezt két okból szeretném kidomborítani. Egyrészt azt kell megemlíteni, hogy a Bloch körüli intermezzo jól tükrözi, mennyi bonyodalmat tartogathat

⁷ *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*. Az eredeti mű 1949-ben jelent meg (Bloch 1949). Miközben a teljes válogatásnak a közreadó annak idején „A történelem védelmében” címet adta, magának a szóban forgó könyvnek a címe „A szakma védelmében, avagy a történelem mestersége” lett a szöveggyűjteményben. A Bárdosi–Szabó-féle francia–magyar kézisztótar szerint az *apologie* szó jelentése: 1. *védőbeszéd, apologia*; 2. *dicsőítés, dicsőítmény*. Kosáry annak idején az 1961-es francia kiadást használta, de csak részleteket közölt (Bloch 1974). A válogatás egyébként szakszerűen és világos szándékkal az új, akkor nálunk szinte ismeretlen francia társadalomtörténet megalapozó különböző tanulmányokból publikált még elméleti szempontból fontos részleteket. Viszont figyelmen kívül hagyta, hogy Bloch könyve nem védőbeszéd (a történetírás védelmében), hanem a szerzőt a történetírás legitimitása foglalkoztatta. Vö. Raulff 1995: 415–418.

⁸ Az új, teljes kiadás több kisebb Bloch-írással is kiegészített kötetet eredményezett. A fordító Babarczy Eszter és Kosáry Domokos, az utószó szerzője Benda Gyula volt. Feltűnő, hogy a kiadó nem tüntette fel, ki volt a kötet közreadója, szerkesztője. A sokat idézett Bloch-féle könyv, teljes magyar kiadásakor „A történész mestersége. Történetelméleti írások.” címet kapta (Bloch 1996). Ebben maga a híres könyv a 200 oldalas szövegközlésben 150 oldalt tesz ki. Talán Kosáry Domokos kiadása előtti tisztelgésnek, címét módosítva, sőt az egykori félreértésre még rá is erősítve vették át a korábbi magyar változatát. „A szakma védelmében” helyett így lett a magyar változat címe „A történelem védelmében avagy a történész mestersége”. Ez a változat még távolabb vitt tehát az *Apológiától*. Nem befejezve még a szörszálhasogatást, rá kell itt mutatni, hogy Kosáry egykori érzékeny címfordítói megoldását is elrontották ezzel az hommage-zsal. Kétszeresen is. Bloch ugyanis jelzős szerkezetet használ, történészmesterségről ír az eredeti cím szerint („métier d'historien”), aminél a magyar változat („a történész mestersége”) indokolatlanul erőteljesebb. Másrészt az átültető a „történelem” szót használja arra, amit Bloch „történetiség”-ként ért. Erről bővebben Raulff 1995: 418. Másfajta – kisebb, bár talán szintén jellemző – pontatlanság még az is, hogy a magyar fordítás alapjául az 1993. évi francia kritikai kiadást tünteti fel a kiadó, miközben a Kosáry által, saját fordításaként használt és a szóban forgó könyvbe a 33. oldalról beillesztett szövegrész természetesen egy régebbi, 1961-ben kiadott, egyébként nem kritikai kiadásból származik. Ezt a tényt azonban a „Történetelmélet”-be átvett, újraközölt részleteknél sem említik és nem is veszik figyelembe.

a váltakozó minőségű fordítások kritikátlan szerkesztése. Érzékeltet továbbá valamit abból is, hogy egy fordítói félreértés miként él tovább és rögzíthet hamis meggyőződéseket. Másrészt, ismét hangsúlyozom, „A történelem védelmében” cím alatt szereplő írások nem a történetírás védelmében készültek, ideértve Bloch említett könyvének részletét is, továbbá általában sem foglalkoztatja a történészetet ez a gond. Adminisztratív, ideológiai, politikai okok miatt a történészmesterség nehézségeken, változásokon mehet át, töredezettsébbé is válhat, mint minden más társadalomtudomány, hatalmas kihívások alakíthatják át, akár jóval nagyobb mértékben is, mint a nálánál jobban strukturált társadalomtudományokat, azonban éppen ennek a következtében, nehéz is rajta mit védeni.

A történészek efféle sajátos kezelése, elkülönítése a Gyurgyák–Kisantal-féle válogatás ellentmondását jelzi tehát. Mintha a szerkesztők valójában bizonytalanok lettek volna, mintha nem is igazán értették volna, hogyan kapcsolódik egymáshoz a történész és a történetelmélet. Marc Bloch itt emlegetett könyvének egyik jelentősége a magyar olvasó számára éppen az, hogy miközben bemutatja a történész eszköztárát, végiggondolja mennyiben hatékony és mik a korlátai, felismer egy szabályszerűséget is, amelyet egyébként már Nietzsche is kidomborított. A történetírás az igazságra törekszik.⁹ Csakhogy mi az igazság?

Bloch szerint a történeti igazság mindig gyakorlatias, tapasztalati, ezért is foglalkozik könyvében annyit a mesterség fortélyaiival.¹⁰ Amikor pedig azt fejt ki könyve legvégén, hogy a történelemben az okok nem posztulálандók, hanem keresendők, akkor valójában, miként könyve első lapjaitól kezdve mindenütt, az a szándéka, hogy megértse és feltárja, hogyan kapcsolódik össze a történelem és a történetiség. Szó sincs tehát védelemről. Katarzishoz hasonló élmény hatására gondolta mindezt végig, amely előtt maga a filozófiai probléma sohasem foglalkoztatta. A megrázó élmény pedig az volt, hogy a németek elfoglalták Párizst. Az *Apológia* ennek a sokknak a hatása alatt íródott az 1940-es évek elején, mert a németek bevonulása és a parádéjuk a Champs Élysées-n (1940. június 15.) a franciák jelentős részét, köztük Marc Blochot is, ráébresztették egy megrendítő félreértésre. Többé nem lehetett hinni abban, hogy Franciaország történelme és története, a nép sorsa és múltja valamilyen misztikus egységet alkot. Most vált ez világossá számára, könyve és más, élete utolsó három évében készült, szellemi végrendeletnek szánt írása is arról szól, hogy a kritikai történetírás sohasem tételezhet fel valamilyen előre kialakult harmóniát. A történetírás, ellenkezőleg, a változás tudománya. Mint könyve utolsó bekezdésében írja: „az emberi idő mindig fellázad az óraidő kíméletlen egyformasága és merev felosztása ellen”. Hajlékonysága által tudja csak, írja Bloch Bergson szavaival, saját rendjeit „a valóság vonalaihoz igazítani”.¹¹

A történetírás apológiája tehát éppen arról szól, hogy kérdéssé vált, mi az a történelem, amit meg lehetne, vagy meg kellene védeni. Ez a drámai élmény

⁹ A párhuzamra lásd Raulff 1995: 420.

¹⁰ Bloch 1996: 126–130.

¹¹ Bloch 1996: 131.

elemi csapásként érte kisebb és nagyobb országok történetírását is a világháború idején. A nagy sokkot megélők első sorában ott volt a magyar történészszakma is. Szögezzük le, Bloch mártír lett, de nem azért, mert történész volt, hanem azért, mert a szó összetett értelmében *ellenálló* lett, aki olyasmit vállalt, amire történészprofesszori státusa nem kényszeríthette.¹² A náci fasizmus, a vészkor-szak, a világháború felfoghatatlanként megélt pusztításai, majd a kommunista hatalomátvétel és uralom mind-mind a történelem és a történetírás kapcsolatának újraértékelést hozta magával. Bloch nevét azért kell kiemelni, mert elsőként és a maga idejében alig-alig elért magas szinten foglalkoztatta ennek a távolodásnak, a változás következményeinek a problémája. Szerzte Európában, akárcsak itthon, egy egész történész-nemzedék szembesült ugyanezzel, függetlenül attól, hogy lehetősége nem volt, ereje sem maradt a történetelméleti fordulat végig-gondolására, megfogalmazására.

Miközben a történetelméletek csoportosíthatók nagy, formális egységekbe, helye van annak az állításnak is, hogy megvan a maguk történetisége, különösen akkor, ha ezt a történészmesterség átalakulásán keresztül szemléljük. Közismert, hogy a nyelvek többsége külön kifejezést használ az *elbeszélésre*, amely egy eseménysor vonalát jelenti, valamint arra az összetett tevékenységre, amely elmondja, hogy az események miként mentek végbe. A történettudomány közvetett ismereteket jelent, bizonyos nyomok alapján próbál következtetni olyan dolgokra, amelyekről nincsenek forrásszerű ismeretek. A történetírás helyzetének és súlyának változása abban is kifejeződött 1945 után, hogy egyrészt a marxizmus jóvoltából a korábbiaknál is erősebb ideológiai kényszerek alá került, mint korábban, másrészt a saját fogalomhasználatát, módszertanát és kutatási irányait illetően egyre több kérdés, bizonytalanság jellemezte. Egyidejűleg erőteljesebb lett az érdeklődés a tudomány saját múltja, a történetelméleti kérdések iránt, különösen azok iránt a filozófusok iránt, akik átgondolják, újragondolják a történetiség (historicitás) kategóriáit.

A fentieket illusztrálja a következő példa. Huizinga história és történelem kapcsolatát tárgyaló fejtegetése a „Mi a történelem?” című részben még nagy hangsúlyt fektet annak bizonyítására, hogy a történelem lényegét a kultúra milyensége határozza meg.¹³ Nos, éppen ez a bizonyosság tört meg a továbbiakban, amit az ugyanitt közölt, később keletkezett fejtegetések már tükröznek, hiszen a kultúra szerepét ebben a vonatkozásban nem említik többé.

Mindez átvezet ahhoz a kérdéshez, amely új megvilágításba kerül a Gyurgyák–Kisantal-féle válogatás felbukkanásával. Hogyan vetődtek fel korábban, hogyan hangzanak napjainkban az elméleti kérdések a történész szempontjából. Jó néhány válasz felkutatható a szöveggyűjteményben, de az előbb jellemzett beosztás a folyamatot, magát a problémát elrejtí, széttördeli. A továbbiakban ezzel a megkerülhetetlenül jelentős ténnyel kapcsolatban szeretnék néhány szempontot kifejteni.

¹² Életéről új összefoglalás: Dumoulin 2000.

¹³ Gyurgyák – Kisantal 2006a: 29. A Huizinga-szöveg fordítása magyarul 1943-ban jelent meg.

A történetírás átalakult az utóbbi négy évtizedben, mert a gondolkodást immár a társadalomtörténeti paradigma határozza meg. Előzményei korábbiak, fejleményei pedig változatosak, sőt akár ellentmondásosoknak is mondhatóak.¹⁴ A történetírásnak ez a struktúraváltása nem maradhatott hatástalan az elméletekre, miközben az elméletek maguk, valamint az irántuk megnyilvánuló érdeklődés a történezmesterség kifejezett és legitim formálói lettek.¹⁵ A történetelméletek ma egyszerre jelentik a gondolkodás valamilyen formáját a történeti kutatás gyakorlatáról, továbbá állítások rendszerét a történetiségről, mint időbeli változások valamilyen folyamatáról.¹⁶ Mondhatni ez a modern értelme a régi különbségtételnek a *memoria rerum gestarum* és a *res gestae* között.

A történezmestertől fontos, hogy az elmélet kétféle kiindulópontból értelmezhető. Egyrészt többről van itt szó, mint a történettudomány egy elméletéről, mert ide kell érteni a történeti gondolkodás eredetének és kulturális irányainak a funkcióit is. Másrészt a történetelméletnek ismeretelméleti, ontológiai szempontjai is vannak. Ám éppen ez a kettősség indokolja, hogy a már bemutatott eklektikus szerkesztői elvek, továbbá a szerkesztők által jellemzett analitikus, pragmatikus, kronologikus, vagy szubsztantív felfogások mellett létezhet a történetelméleteknek egy ezektől eltérő, történezmesterei rendje is. Ezt volt hivatott igazolni az imént Marc Bloch példája, de a társadalomtörténeti fordulat felemlítése is.

Ismét hangsúlyozni kell: a történelem és a történetírás közti távolság megnőtt a világháború és az azt követő időszak következményeként. A fordulat új helyzetbe hozta a történezmesterséget, amely mind tudatosabban keresi a saját identitását. Egyidejűleg a szakmában megmaradt, sőt erősödött az idegenkedés a nagy általánosításokkal szemben. A továbbiakban ezeket a körülményeket kell mérlegelni a történetelméletek történeti kontextusának jobb megvilágítása céljából.

A Gyurgyák–Kisantal-féle szöveggyűjteménnyel kapcsolatban ellentmondást gerjeszt a bevezetésben hangoztatott, a fülszövegbe is áttett, így a sajtó számára is különleges hívást jelentő állítás, miszerint „a magyar historiográfia [...] nem igazán érdeklődött a történettudomány teoretikus és metodológiai kérdései iránt”.¹⁷ A legkevesebb, amit erről mondani lehet, hogy a kijelentés nem helytálló és tükrözi az értetlenséget is a változások iránt.

Saját cáfolataként az előző több tucat elméleti írás magyar történezmestertől sorolja fel egy hevenyészett összeállításban. Eközben éles különbséget tesz a kilencvenes évek második felétől színre lépett új nemzedék és a megelőző időszak történezmesterei között. A régebbi nemzedékekről szólva az előző azt hangoztatja, hogy foglalkoztatták őket a történeleméleti problémák „még ha eredeti koncep-

¹⁴ Granasztói 2001: 192–203.

¹⁵ A történezmestertől új aktualitásait összegző számos kiadvány közül példaként lásd Koselleck 1977–1990.

¹⁶ Jaeger 1998: 724.

¹⁷ Gyurgyák – Kisantal 2006a: 7. A szöveg a külső borítóra is kikerült, kellően kifejtette hatását és hozzájárult egy újabb toposz megalkotásához. Vö. László 2007; Percz 2006.

cióval – Hajnal Istvánt kivételével (sic!) – nem is álltak elő”.¹⁸ A legkevesebb, ami erről az embernek az eszébe jut, hogy jó lenne tudni valamit a többi eredeti koncepcióról, amelyek viszont, a szerkesztők szerint, a kilencvenes években nálunk a történettudomány elméleti és módszertani kérdései iránt megélenkülő figyelemnek köszönhetően születtek volna az új nemzedék köreiben.

Mégis, talán éppen ez a bukdácsolás domborítja ki, milyen jelentős, hogy az elméleteknek megvan a maga sajátos történetisége, továbbá azt is, hogy ez a történetiség nem egyszerűen a kronológia kérdése. „A történész számára a filozofálás főbenjáró bűn” – írta Lucien Febvre, az Annales egyik alapítója, a harmincas években indult társadalomtörténeti irányzat nagy alakja.¹⁹ Vagyis történezeink korábbi nemzedékei nem turáni eredetű genetikai örökség miatt hivatkoztak lábjegyzeteikben olyan keveset elméleti írások szerzőire, hanem ez általában elterjedt szakmai jellegzetesség volt korábban, gyakorlatilag a közelmúltig.²⁰ Domanovszky Sándor, Mályusz Elemér például elméleti érdeklődésüknek köszönhetően, a maguk idején jelentős koncepciókat építettek eszmeifuttatásaikba. Igaz, nem cáfolták, hanem meghaladták a faktológiai pontosságra törekvő szakmai normát.²¹

Állítható tehát, hogy történezeink körében megvolt az elméleti érdeklődés. Nemcsak tájékozódtak korszakuk jelentős filozófiai irányairól, hanem a lehetőség szerint fel is használták idevágó ismereteiket saját kutatási stratégiáik, érvrendszerük alakításában. Mit kell mégis azon érteni, hogy a filozofálás főbenjáró bűn a történész számára? Valószínűleg azt, hogy a hagyományos felfogás szerint az elméleti problémákból levont következtetéseknek kívülről kell gazdagítaniuk a történepszakmát, mert a tanulságok felhasználhatóak, finomítják a megértést. Ebben a helyzetben a változás, ha úgy tetszik a veszély, akkor kezdődött, amikor a világháború után, annak árnyékában meglazult, megroppant a kapcsolat történelem és történetírás között. A filozofálás azt jelenti, hogy maga a történetírás bizonytalanodik el, kételyei arra vonatkoznak, hogy mit jelent, mire irányul a szakma saját gyakorlata. Ez a fordulat valóban később következett be, Lucien Febvre feltehetően a szakmában addig létezett konszenzusok, paradigma felbomlásának veszélyét látta előre.

Mi a történelem, mi a történeti tény és mi a történelem értelme? – olyan kérdések, amelyek folyamatosan foglalkoztatták a történészeket. E kérdések a tantárgy oktatásának kérdéseivé is váltak, legkésőbb az 1880-as évek óta, amikortól a német egyetemi rendszer elterjedése nyomán a szakma professzionalizálódásáról lehet

¹⁸ Gyurgyák – Kisantal 2006a: 10.

¹⁹ Febvre 1953: 433.

²⁰ A csacsi megjegyzés így olvasható a Magyar Narancsban: „A historikusszakma tagadhatatlanul máig őriz valamikét abból a viszolygásból, amit mondvacsinált őszünk, a turáni lovas az elvont okoskodással szemben táplált.” László 2007.

²¹ Nevük kimaradt Gyurgyák és Kisantal felsorolásából. Domanovszky Herbert Spencer funkcionalista szemléletét képviselte. A Spencer-hatást részletesen elemeztem: Granasztói 1984: 303–312. Mályusz két évtizedet átívelő vitái Szekfű Gyulával a döntő pontokon elméleti problémák megfogalmazásáról és a magyar történelemre való alkalmazásukról szólnak. (Vö. Erős 2000: különösen 47–54. és 66–81., valamint Granasztói 2001: 199–200.)

beszélni.²² A történetírás pozitív tudománynak számított, amely a forráskritikán és heurisztikus eljárásokon, módszereken alapszik, valamint a kronológiát követő lineáris felfogáson, amikor az okságot magyarázza. Igen erős hagyomány lett ebből, olyan paradigmarendszer, amelynek jelentős része ma is jellemzi a szakmát.

Az elméletek alakulását követve a változást a racionalizmus győzelmével jellemezném. Hegel felfedezésétől kezdődött, majd Fukuyama sikerével újabb, második tetőpontot is elért, továbbá egy másik szálon az a hatalmas hatás futott, amely Marxtól és Engelstől egészen Althusserig vitt.²³ A szöveggyűjtemény hiányosságára fentebb már utaltam ezzel a vonulattal kapcsolatban, hiszen a marxizmus, benne a dialektikus materializmus, megkerülhetetlen részét alkotja a történetelméletek történetének.

A következő periódusban azok az elméletek kerültek az előtérbe, amelyek hatása részben párhuzamos volt a most említettekkel, sőt a történészek számára átjárásokat is kínáltak, amikor az okság természetét firtatták. Durkheimtól indult a folyamat, erre épült az Annales-kör gondolkodása a két háború között, de ide lehet sorolni Max Weber ideáltipikus értelmezéseit is. Az elméletek és a történeti gondolkodás kölcsönhatásaiban ki kell emelni a strukturalizmust. A strukturalizmus a Durkheim-befolyás folytatásának és átalakulásának tekinthető azért, mert ebből kiindulva zajlott le Claude Lévi-Strauss támadása a történet-tudomány ellen, amelyre Braudel a Gyurgyák–Kisantal-féle válogatásban közölt tanulmányával válaszolt. Lévi-Strauss szövege nélkül azonban Braudel fellépése, fejtegetéseinek sajátos aktualitása csak részben érthető.²⁴

Az okságnak a lineáristól a kontextuális–determinisztikusra is átnyúló újfajta értelmezéseiben Braudel cikke azért jelentett fordulópontot a történészek számára, mert felvetette az idő szakadozottságának problémáit. A Braudelék elleni lázadásban Gadamer felfogása ebből a szempontból kapott különös jelentőséget az angolszász és a német nyelvterületen, majd később a francia történetírásban is. Továbbá ebben az időben kapcsolódott a történész diskurzusokba, döntően Michel Foucault-n keresztül, mindaz, ami Nietzschétől, Husserlen, Heideggeren, Popperen, Walter Benjaminon át Norbert Eliasig húzódik az időfelfogásokat illetően. A múltat és a jelent egymással szembeállító diszkontinuitás megértéséhez a történészek számára Elias és Foucault nyitott utat. Az időbeli távolság egyébként nem akadályként jelenik meg ezekben az értelmezésekben, ellenkezőleg, miként Gadamer hangsúlyozza, pozitív és termékeny a megértés számára.

Sajnos a történészidentitás nyílt válságokba forduló hosszú folyamata nem követhető a kiadványban. A szerkesztők azonban mégsem tudtak teljesen kitérni

²² A Gyurgyák–Kisantal-féle korpuszban, ez a szerkesztői döntés következménye, a történelem értelméről Vicótól Fukuyamáig együtt szerepelnek a válaszok, ami kiemeli őket keletkezésük történeti folyamatából.

²³ Ismétlem, itt nincs hely a változások mibenlétének elemzésére, csupán jelzésekről van szó.

²⁴ Ez annál inkább sajnálatos, mivel a Braudel által élesen vitatott Lévi-Strauss-szöveg teljes terjedelmében megjelent magyarul az Osiris kiadásában „Bevezetés: történelem és etnológia” címmel. Lévi-Strauss 2001: 13–36.

az időrend kényszere elől, amit a történeti elbeszéléssel foglalkozó rész igazol. A hetvenes–nyolcvanas években – az Annales elleni lázadásként is – új, elméleti vita bontakozott ki. Ennek fontos írásai találhatóak meg az 5. részben, köztük Lawrence Stone híres esszéje az elbeszélés újjászületéséről, amelyet dicséretes módon a szöveggyűjtemény számára fordítottak le. Akarva-akaratlanul, tökéletlenül és ellentmondásosan, azzal a problémával zárják így a kört, amely az addig tárgyaltakat követően kapott új aktualitást.

Ez a fordulat, a narráció újrafelfedezése azért jelentős, mert immár nyíltan vetődtek fel a szakma identitását feszegető kérdések, méghozzá úgy, hogy számos esetben belülről, a történészszakma egyes művelői által kerültek megfogalmazásra. Eddig a professzionalizálódás, az önálló tudományággá alakulás hosszú folyamata során ugyanis feledésbe merült az elbeszélés problémája. A kutatás oknyomozó, pozitív tudományként nem akart és nem is tudott többé az élet tanítómesterévé válni. Most a fordulat abban állt, hogy – igaz, másként, mint egykor – ismét előtérbe került az elbeszélés. Vitatható, hogy nemzedékváltás, intézmények válsága kísérte-e a változást, vagy megfordítva, az éles kritika lett volna a lázadások kiváltója. Megjegyzem, ugyanez itthon is egyértelmű volt, hiszen némi késéssel, de a hivatalos, akadémiai történetírással szemben bukkant fel számos írás a szakma mibenlétéről, köztük olyanok, amelyeket Gyurgyák és Kisantal előszava is említ. Már az általuk felsorolt tanulmányok címeiből is érzékelhető, hogy itthon egyszerre több elméleti irányzat is hatott.

A Stone-kritika általában az esemény, az egyén visszatérését követelte az elbeszélésbe. Közel egy időben jelent meg e felvetés mellett egy másik bírálat is, mindaz, amit a nyugati filozófia nagy 20. századi fordulata nyomán, a *linguistic turn* kifejezés takar a történész számára.²⁵ Ez felvetések sorozata a történeti szövegről: a jelentésről, reprezentációról, arról, hogy a tény csak nyelvi létezést jelent-e. A harmadik bírálatot az az egyszerű kérdés tartalmazza, amit az elbeszéléshez való visszatérés fejez ki: mit tesztek, amikor történetet írok?²⁶

Ezek a problémák már csak esetlegesen vannak jelen a válogatásban, amelynek általános következménye, hogy a történetelméletek körében bekövetkezett új fordulatok drámaisága és mélysége nem érzékelhető. A leglátványosabbak közé tartozik a már említett Clifford Geertz és a *thick description* problémakör kihagyása, jóllehet ez itthon is jól ismert. Személy szerint kifejezetten fájjalom, hogy teljesen figyelmen kívül maradt a Magyarországon kevésbé ismert Michel de Certeau és az általa megfogalmazott kihívás: mit kell az alatt érteni, hogy a történelem, mint elbeszélés, mint gyakorlat, jelképpalkotó szerepet tölt be a társadalom életében, amely megteremtve saját múltját, teret nyit a jelen számára.

²⁵ A fogalom értelmezéseihhez a „Történetelmélet” 2. válogatásában közölt Hayden White-szövegekből lehet elindulni. Gyurgyák – Kisantal 2006b.

²⁶ A társadalomtörténet újabb, kulturalista jellegű elméleti fordulatairól bővebben lásd Granasztói 2001: 198–201.

„Megjelölve a múltat – írta – helyet készítünk a halottnak, és újra elosztjuk a lehetséges dolgok helyét.”²⁷

Egy további felvetésem Siegfried Krackauer hiányára vonatkozik.²⁸ Kérdés persze, mennyiben kérhető számon a hiánya annak a műnek, amely jelentős késéssel, csak öt-hat éve került a történelmi gondolkodás igazi aktualitásai közé. Kracauer könyvének nagy hatása van világszerte, konferenciák, kiadványok sora foglalkozik vele. Ez a besorolhatatlan mű az egymást keresztező francia, német és angolszász történetelméletek kritikája. Gondolatmenetében az foglalkoztatja, hogyan kerülhet ki a történetírás a történetfilozófia és a természettudományok kettős, szerinte halálos szorításából. Kracauer megpróbál eltávolodni a történetírás tudományos meghatározásától, miközben hatásosan érvel meggyőződése mellett, hogy a múlt megismerhető. A történészek, elsősorban a történelmi antropológia, az *Alltagsgeschichte* és a mikrotörténet művelői a nyolcvanas években fedezték fel maguknak Kracauer munkásságát.

Sajnos a Gyurgyák–Kisantal-féle szöveggyűjteményben egy másik elméleti probléma sem kapott teret. Mégpedig az a kérdés, hogy mi a kapcsolat emlékezet és történetiség között. A történelmet hosszú időn keresztül azonosították az emlékezettel. Az elméletek történetiségéről eddig kifejtettek úgy is fel lehet fogni, hogy az emlékezet és a történelem, a történelem és a történetírás közti kapcsolatokat újraértelmezve lezajlott a szétválasztásuk is. De Certeau imént idézett mondata, egész életműve ezt az újraértelmezést előzte meg. Ezért is sajnálható, hogy Paul Ricoeurnek a témáról írt nagy könyvéből sem került ide szemelvény, csupán egy német nyelvű előtanulmányának fordítása.²⁹ Pedig a probléma beemelése különleges aktualitást is adhatott volna a válogatásnak.

Sem a filozófus, sem a történész nem tudja ugyanis megkerülni azt a tapasztalatot, amelyet a haláltábor, illetve a deportált hazatérése jelent: a kimondhatatlannak és a halálnak az elfojtását, hogy a jelen élhető legyen. Ezt a hatalmas, tömeges tapasztalatot, a traumatikus események felejtését a jelent zaklató rémképek kísérik. Emlékezet és történelem kapcsolatának újraértelmezése az 1980-as évektől, ennek a tapasztalatnak a hatására, egyre szélesedő területen, mégis a Ricoeur által összegzően jellemzettek jegyében történt: az emlékezet az árnyék meghatározhatatlan helyére húzódik, tévelyeg, veszélyes módon törhet a felszínre, és olyan erőszakos cselekedetek kiváltója lehet, amelyek váratlanok és elfogadhatatlanok. Ez a felismerés vezeti Ricoeurt oda, hogy felvesse egy, a történelemmel kapcsolatos *erkölcs* kívánalmát. A történelem, meggyőződése szerint, ma is fontos szerepet tölt be. A ma élő nemzedékek kötelessége az, hogy a múltra, mint a felelősség forrására tekintsenek. „Az igaz emlékezet politikájának eszménye – írja hivatkozott könyve előszavában – ebből a szempontból

²⁷ de Certeau 1975: 118.

²⁸ Kracauer 1969.

²⁹ Ricoeur 2000. Az említett Ricoeur-szöveg a „Mi a történelem?” fejezetbe került, s jellemző módon itt sem közlik eredeti lelőhelyét. Vö. Ricoeur 1997.

nyíltan vallott polgár témáim egyike.”³⁰ A történelemmel, az igaz emlékezettel kapcsolatos, Ricoeur által értelmezett erkölcsi kíváncsiság új aktualitást ad annak, amit Nietzsche (akitől egyébként a kiadvány szerkesztői érthetetlen módon egyetlen írást sem közölnek) hangoztatott, hogy a történetírás az igazságra törekszik. E fentebb már idézett elméleti állításnak a történetisége napjainkban emlékezet és történetírás új összefüggéseivel írható le a legjobban.

Itt kell szólni, befejezésül, egy másik, új fejleményről is, arról hogy minden kutatást, mint választást meg lehet ítélni abból a szempontból, mennyire képes általános következtetések levonására, vagy egy történeti kérdés újrafogalmazására. Az általánosítás minden történeti vállalkozásban jelen van ugyan, de vita tárgya, hogyan érvényesül. Jóllehet erre a jelenségre itt nincs módomból részletesebben is kitérni, annyit ki lehet mondani, hogy az általánosító elméletekkel szembeni idegenkedés jellegzetes a történészek körében, amelynek egyik tünete a témák monografikus megközelítése. Mindig felvethető, hogy a monográfia körül elvégzett munka halmozása mennyiben vezet az eredmények szétaprózódásához, minthogy a különleges, egyedi következtetések nem igazán általánosíthatóak.

Az általánosítás problémájának napirendre tűzése ma a következőt jelenti. A történetírás episztemológiai vitáiban bizonyos megrögzött alternatívák egyedi és szabályszerű, helyi és globális jelenségek, vagy esemény és folyamat között átfogalmazhatóak, ha az általánosítás eljárásairól kezdünk gondolkodni. Ez a probléma más társadalomtudományokban, így a szociológiában is felmerül.³¹

Az utóbbi két-három évtizedben, mint láttuk, igen sok elméleti fordulat történt: nyelvi, kulturális, kritikai, pragmatikus, mikrológiai, a szociológiában „történeti” stb. Tekintsünk el attól, hogy ezek az elméleti hitvallások növelik-e az idegenkedést és az elutasítást az érintett társadalomtudományok szakmai közegeiben. Ellenben Ricoeur erkölcsi felvetése, csakúgy, mint az általánosítással kapcsolatos igény, jellegében és alapvetően különbözik az említettektől.

A történettudományban, mióta létezik, mindig jelen van a vita a módszerről. A nézetkülönbségek hevesességét illetően lehetnek nyugodtabb korszakok és léteznek olyanok is, mint a jelenlegi, amelyben ellenkezőleg, lázas vita zajlik arról, hogyan alkotjuk meg a saját tudásunkat. Nem kétféle kutatási stílus vitája ez, nem egyszerűsíthetőek az ellentétek a mikro és a makro, a kvantitatív és a kvalitatív, az elemzés és az értelmezés ellentétére. Számos olyan történeti munka készül például, amelyekben ezek az ellentétek együtt élnek.

A probléma ma úgy vetődik fel, hogy a történeti kutatások a tovább már nem redukálható, alapszintű összefüggésekre irányulnak. Másként kifejezve a mikroszintű tapasztalat tűnik ma az egyetlen felfogható társadalmi realitásnak, ugyanis az általános felfogás szerint a társadalmi jelenség mindig csak helyi kontextusok rendjeiben figyelhető meg. Amiből az következik, hogy többé nem a struktúrák érdeklik a történészt. Az összehasonlítás szabályait csak a helyi interakciókból kiindulva

³⁰ Ricoeur 2000. I.

³¹ Vö. Passeron – Revel 2005; Tilly 2007.

képes megalkotni.³² Ez a történelmi gondolkodásmód elutasítja a szabad asszociációkon vagy ideológiai elveken alapuló általánosításokat, így ma, ennek nyomán, nem lehet megérteni, hogy mi is a tudományos alapja Toynbee, Szekfű Gyula vagy például Molnár Erik átfogó megállapításainak, tételeinek.

Az elméletek történetiségéről ebben a vonatkozásban azt lehet állítani, hogy az utóbbi harminc-negyven évben, az elméleti érdeklődés megújulásának idején, nem került a felszínre új történetfilozófia. Így vetődik fel viszont a kérdés: akkor hogyan lehet általánosítani? A kontextusok redukálhatatlan egyedisége, és az az igény, hogy ellenőrzött módon lehessen őket egybevetni, most jelszóként hangzik. Kérdés azonban, hogyan kezelhetőek a rendkívül változatos szakmai gyakorlatok, amelyek különböző méretű tárgyakat (pontatlan, de közkeletű kifejezéssel: témákat) kutatnak? Az episztemológia nem képes olyan kritériumokat előállítani, amelyek a tipizáló és más hasonló, általánosító koncepciók megalkotásához és igazolásához szükségesek, mert nem képes túltenni magát azon, hogy túl változatosak, és túl sokféle módon lehet őket alkalmazni.

Elméleti vonatkozásban az általánosítás igénye ma új, de a korábbiakhoz képest, ismétlem, teljesen más kérdést vet fel. A válasz nem ígérkezik azonban drámainak, nem jelent kanyart vagy fordulatot a szakma identitásának újraépítésében. Például különféle, adott, különleges tárgyra vonatkozó kutatások összekötését kínálja közösen használható, statisztikai kategóriák felállításával, vagy a feltárás módszereinek valamilyen egységesítésére vonatkozó törekvéssel.³³ Ebben az értelemben eredeti és komoly figyelmet érdemlő kísérletek fűződnek Charles Tilly nevéhez. Tilly újabb könyveiben, hosszú időtartamban hasonlítja össze azokat a különbségeket, amelyek a modern államok kialakulásának folyamatában mutatkoznak. Az egyikben gazdasági erőforrásaik megkonstruálásának módjait elemzi, a másikban a kollektív követelések kifejezési formáit.³⁴ Igen érdekes ebből a szempontból Giovanni Levinek, a mikrotörténet módszereivel készült vállalkozása is, aki ugyancsak a modern európai államok keletkezésének különböző modelljeit próbálja megalkotni Hegel egyik tételéből kiindulva.³⁵

A történelmi általánosítás igényének egyik képviselője szerint valószínű, hogy a szellemi tevékenység legradikálisabb dekonstrukciói már mögöttünk vannak.³⁶ Fabiani ezenkívül hozzáteszi, hogy az episztemológiai anarchizmusnak nem csupán előnyei vannak, továbbá, hogy a tudományág céljaival kapcsolatos krónikus bizonytalanságnak hátrányai is lehetnek.³⁷

Olyan történetelméletekről is lehet tehát már álmodozni, amelyek nagy magyarázó és értelmező modellek megalkotását teszik lehetővé. S ezzel vissza is érkezünk az eddigieket bevezető első megállapításhoz. Amikor a történész

³² A problémáról bővebben lásd Collins 1998.

³³ Egy ilyen kísérlet feltételeinek megfogalmazását illusztrálja Granasztói 2006.

³⁴ Tilly 2004a és Tilly 2004b.

³⁵ Levi 1998.

³⁶ Fabiani 2007: 28.

³⁷ Fabiani 2007: 28.

a tényeket egymáshoz fűződő kapcsolataik által szeretné vizsgálni, akkor a célja részét alkothatják az általánosítás ellenőrizhető műveletei is. Burkoltan vagy nyíltan az általánosítás mindig része a történetírásnak.

Granasztói György

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bárdosi Vilmos – Szabó Dávid 2007: *Francia – magyar kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bloch, Marc 1949: *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*. Librairie Armand Colin, Paris.
- Bloch, Marc 1974: *A történelem védelmében*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bloch, Marc 1996: *A történész mestersége. Történetelméleti írások*. Osiris Kiadó, Budapest.
- de Certeau, Michel 1975: *L'écriture de l'histoire*. Gallimard, Paris.
- Collins, Randall 1998: *The Sociology of Philosophies. A Global Theory of Intellectual Change*. Harvard University Press, Cambridge – Massachusetts – London.
- Dumoulin, Olivier 2000: *Marc Bloch*. Presses de Sciences Po, Paris.
- Erős Vilmos 2000: *A Szekfü–Mályusz vita*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Fabiani, Jean-Louis 2007: La généralisation dans les sciences historiques. Obstacle épistémologique ou ambition légitime? *Annales HSS* (62.) 1. 9–28.
- Febvre, Lucien 1953: *Combats pour l'histoire*. Librairie Armand Colin, Paris.
- Geertz, Clifford 1973: *The Interpretation of Cultures*. Basic Books, New York.
- Geertz, Clifford 1994: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Granasztói György 1984: Egy történész időszerűsége. Domanovszky Sándor. *Történelmi Szemle* (27) 1–2. 303–312.
- Granasztói György 2001: Ha nincs társadalomtörténet, miért van? *Korall* (5.) 5–6. 192–203.
- Granasztói György 2003: A történész történetisége. In: Granasztói György: *Mi történik itt?* Magyar Szemle Alapítvány, Budapest, 75–98.
- Granasztói György 2006: A dunai térség és Magyarország urbanizációja (1500–1800). In: Rácz Szilárd (szerk.): *Regionális átalakulás a Kárpát-medencében*. Magyar Regionális Tudományi Társaság, Pécs, 181–191.
- Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.) 2006a: *Történetelmélet I*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.) 2006b: *Történetelmélet II*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Jaeger, Friedrich 1998: Geschichtstheorie. In: Goertz, Hans-Jürgen (Hrsg.): *Geschichte. Ein Grundkurs*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 724–758.

- Koselleck, Reinhart et al. (Hrsg.) 1977–1990: *Theorie der Geschichte. Beiträge zur Historik*. 1–6. München.
- Kracauer, Siegfried 1969: *History. The Last Things before the Last*. Oxford University Press, New York.
- László Ferenc 2007: Magistra vitae? – Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): Történetelmélet I–II. *Magyar Narancs* 2007. február 2. <http://www.mancs.hu/index.php?gcPage=/public/hirek/hir.php&id=14284> (Letöltve: 2009. január 20.)
- Levi, Giovanni 1998: The Origins of the Modern State and the Microhistorical Perspective. In: Schlumbohm, Jürgen (Hrsg.): *Microgeschichte – Macrogeschichte. Komplementär oder inkommensurabel?* Wallstein, Göttingen, 53–83.
- Lévi-Strauss, Claude 2001: *Strukturális antropológia 1–2*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Medick, Hans 1988: Misszionáriusok a csónakban? In: Vári András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 62–110.
- Passeron, Jean-Claude – Revel, Jacques (dir.) 2005: *Penser par cas*. Editions de l'EHESS, Paris.
- Percz László: A filozófiaellenesség ellen. Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): Történetelmélet I–II. *Népszabadság* 2006. november 24.
- Raulff, Ulrich 1995: *Ein Historiker im 20. Jahrhundert: Marc Bloch*. S. Fischer, Frankfurt am Main.
- Ricoeur, Paul 1997: Gedächtnis – Vergessen – Geschichte. In: Müller, Klaus E. – Rösen, Jörn (Hrsg.): *Historische Sinnbildung. Problemstellungen, Zeitkonzepte, Wahrnehmungshorizonte, Darstellungsstrategien*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 433–454.
- Ricoeur, Paul 2000: *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Seuil, Paris.
- Tilly, Charles 2004a: *Contention and Democracy in Europe, 1650–2000*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Tilly, Charles 2004b: *Social Movements, 1768–2004*. Paradigm Publishers, Boulder.
- Tilly, Charles 2007: Three Visions of History and Theory. *History and Theory* (46.) 2. 299–307.

A magyar várostörténet horizontján

Bácskai Vera: Városok és polgárok Magyarországon.

Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2007. 1–2. kötet, 675 oldal.

Evidencia, hogy Bácskai Vera a magyar várostörténet olyan mérvadó személyisége, aki évtizedek óta adaptálja sikeresen a nyugat-európai, társadalomtörténeti érzékenységgel megújult várostörténet-írás folyamatosan bővülő eredményeit a magyar sajátosságokhoz. Eddigi életműve mind a történeti korszakok, mind a tematika szempontjából igen széles spektrumot ölel fel. A változatos témájú kutatásokhoz kapcsolódó publikációk közös jegye a szerzőre jellemző lankadatlan tudományos érdeklődés, a lenyűgöző forrásismeret és a módszertani igényesség. Budapest Főváros Levéltára arra vállalkozott, hogy a különböző folyóiratokban, tanulmány-, illetve konferenciakötetekben megjelent kutatási eredmények egy jelentős részét egységes, kétkötetnyi kiadványba foglalja egy olyan sorozat első darabjaként, amely Budapest jelentős történeti kutatóinak életművét hivatott bemutatni.

E sorozat indítása mindenképp üdvözlendő, hiszen az ilyen jellegű, egy-szerzős tanulmánykötetekkel nemcsak könnyebben elérhetővé válnak a sokszor kis példányszámban megjelent művek, hanem sokkal jobban megragadható egy jelentős történészi életmű fejlődési útja. Emellett kiváló oktatási agyagként is szolgálhatnak.

A kétkötetnyi tanulmány hét egységre tagolódik. Az első kötetben az olvasó a módszertani kérdésektől a mezőváros, illetve a városhálózatok problematikáján keresztül jut el a főváros társadalmi összetételéig, valamint a társadalmi mobilitásig. A második kötet a dunántúli városok társadalmával, a városi kereskedelemmel, illetve pénzügyekkel, végül pedig a polgári pályákkal foglalkozik. A 29 tanulmány negyvenéves intervallumot ölel fel: a legkorábbi 1964-ben, a legújabb pedig 2003-ban jelent meg. A „legrégebbi” a mezővárosok kérdését boncolgató blokk Bácskai Verának az 1960-as évekre jellemző fő kutatási területével foglalkozik. Ez az az évtized, amikor a nyugati várostörténet-írások is szakítottak a hagyományos, jogi városfogalomból kiinduló kutatásokkal, és bevonták társadalomtörténeti jellegű elemzéseikbe a más szempontból városiasnak tekinthető településeket is. Az ideológiailag terheltebb magyar történetírásban kézenfekvő kitérés pontot kínált a mezőváros problémája, amelyen keresztül nemcsak megjelenhettek a magyar történelem sajátosságai, hanem ezek hozzákapszolóhatókká is váltak a nyugat- és közép-európai újabb kutatási eredményekhez.

A kötet bevezető – módszertaniként megnevezett – tanulmányai között a hetvenes évek városhálózati kutatásait követően a nyolcvanas évekkel már kiérleltebb várostipológiai megközelítéssel találkozunk. A legfrissebb, utolsó egység pedig híven mutatja, hogy Bácskai Vera a kilencvenes évek végétől kezdve mind

jobban az egyéni életutak, sorsok felé fordult kutatásaiban. Mindemellett a két legnagyobb – a fővárosi, illetve a dunántúli – blokk esettanulmányai azt bizonyítják, hogy a szerző a hatvanas évektől kezdve napjainkig kiváló forrásismertének köszönhetően biztos kézzel illesztette kutatásait tematikus konferenciákba, tanulmánykötetekbe.

A módszertani blokk négy tanulmánya Bácskai Vera munkássága három legfontosabb területének – újkori város-, illetve piackörzetek, magyar várostipológia, magyar városi társadalom – metodikai kérdéseit foglalja össze. Az első – Nagy Lajossal közösen írt – tanulmány az 1828-as piacközpont-elemzés kapcsán a faktorelemzés alkalmazását mutatja be, míg a második ugyanennek a problémának a klaszterelemzéssel való értelmezését. Ebben a két tanulmányban kerülnek megállapításra a ma már nyilvánvaló tételek 1828-ról szólva: (1) a nagy vonzáskörzetű települések köre nem esik egybe a hagyományos nagyvárosok körével; (2) a legfontosabb városi központoknál a kézművesipar sokrétű jellege, illetve volumene mellett az egyéb városi központi funkciók megléte és a jelentősebb népességszám a legfontosabb tényező; (3) a piacközponti funkció erősségét a központ és vidéke együttesen befolyásolja, azaz a funkcionális városeelemzés nem elégedhet meg pusztán a városok elemzésével; (4) a piacközponti funkció legdinamikusabb eleme a kereskedelem; (5) a jelentős piacközponti funkcióval rendelkező városok száma 57-re tehető a Magyar Királyság területén. A klaszteranalízissel végzett vizsgálat ezeket a megállapításokat finomítja, amennyiben felhívja a figyelmet arra, hogy a piacközponti funkció mellett szükséges volt legalább egy nem gazdasági jellegű központi funkcióra ahhoz, hogy egy település bekerüljön a legfontosabb öttucatnyi városi központ közé. Az 57 legjelentősebb központ közül csak 22 szabad királyi város, 6 püspöki székhely, míg 29 mezőváros: a jog és a funkció tehát erre a korszakra végleg elválik egymástól, és majd csak a század végére kerül újra összhangba. A 19. században már nem a távolsági, illetve külkereskedelemben való részvétel jelöli ki a jelentős piacközpontokat, hanem a – minél nagyobb és fejlettebb – vidékkel való intenzív kapcsolat.

A nyíregyházi tanulmányban ezen ismertetett tételek köszönnek vissza a mezővárosiasság 19. századi problémáján keresztül. A szerző – saját bevallása szerint – kérdések formájában foglalja össze ezeket a problémákat, ám – szokásához híven – fontos útmutatókkal is szolgál a további kutatások számára: a városiasság kérdésénél nem elég a város vizsgálata, be kell vonni a város vidékét is, hisz Nyíregyháza látványos fellendülése is (1828-ban a 23. legfontosabb piacközpont) onnan eredeztethető. A nagy földterülettel rendelkezők aránya igen magas a városban – valószínűleg itt keresendő e felfutás oka is –, ám ugyanez a réteg a század végére már a fejlődés fékezőerejévé válik az ipari fejlődésben való részvétel elutasítása miatt. A hazai haladás másik jellegzetes paradoxona szintén tetten érhető e város történetében: míg a rendiség bomlása során az egyén jogaiban szabadabbá válik, a közösségi jogok korlátozódnak, és így Nyíregyháza a korszakban – gazdasági fejlettsége ellenére – sem szabad királyi, sem törvényhatósági jogot nem kap.

Az 1848 előtti forrásokról szóló tanulmány tíz forráscsoportot nevez meg a bennük rejlő kutatási témákkal és problémákkal együtt. Bácskai Vera a tanulmány végén sajnálattal jegyzi meg, hogy hiányzik a csapatmunka és az összehangolt összehasonlító kutatás az újkori magyar várostörténet területén. Annak ellenére, hogy a tanulmány megjelenése óta eltelt húsz év alatt jelentős művekkel gazdagodott a magyar várostörténet, a felsorolt kutatási témák egyike sem lett kimerítve, és a csoportmunka hiánya ma is éppoly aktuális, mint ahogy az volt az 1980-as évek végén.

A mezőváros problémájáról szóló tanulmányok megállapításai mára jórészt beépültek a történelmi diskurzusba és az oktatásba is, ám ezek hozadékával még nem egyértelműen vetett számot a magyar történetírás, illetve történelmi szociológia. Bácskai Vera ugyanis arra hívja fel a figyelmet főleg a 15–19. évszázadra kiterjedő elemzése alapján, hogy erre a korszakra vonatkozóan félrevezető a szabad királyi városok és a mezővárosok külön entitásként való elemzése. Az agrárjelleg nem egy szabad királyi városban domináns, míg számos mezőváros egyértelmű városi jelleget és funkcióegyüttest mondhat magáénak. A várostörténelmi kutatásnak tehát már a kora újkor évszázadaira vonatkozóan sem érdemes ezt a jogi megkülönböztetést alkalmaznia, nem is beszélve a 18–19. századról. E tétel fényében az újkori magyar társadalomnak nemcsak a Szekfű-féle, de az Erdei-féle interpretációja is átgondolásra szorul, amellyel részben még adós a hazai társadalomtörténet-írás.

Bár tíz év választja el egymástól a városhálózati blokk két tanulmányát, azok szerves egységet alkotnak egymással, és jól illusztrálják, hogy a módszertani részben felvetett állítások hogyan tesztelhetők regionális „mélyfúrások” által. A két tanulmány Dél-, és Észak-Dunántúl piackörzeteit, illetve piacközpontjait mutatja be a 19. század első felére vonatkozóan. A két terület piackörzetei között jelentős különbségek figyelhetők meg: míg délen kevés, nagy kiterjedésű piackörzetet találunk, addig északon jóval több, és csekélyebb népességszámú központ gyakorolt vonzást. Nagyon fejlett piacközpontok ott alakultak ki, ahol a vonzáskörzeten sokoldalú mezőgazdasági árutertermelés folyt, és ehhez jelentős, legalább az országos átlagnak megfelelő kézművesipar és kereskedelem társult. Ennek alapján a Dél-Dunántúlon Pécs, Nagykanizsa, Keszthely, Zalaegerszeg és Dunaföldvár, míg az Észak-Dunántúlon Sopron, Győr, Székesfehérvár, Pápa, Komárom, Szombathely, Körmen, Kőszeg, Kismarton, Tata, Moson-Óvár, Nezsider és Kiscell érdemel részletesebb elemzést piacközponti vagy egyéb funkcionális jelentősége alapján. Veszprém pedig – központi elhelyezkedése révén – mindkét elemzésben szerepel. Észak-Dunántúl változatos terménykészletével, kedvező közlekedési viszonyaival, fejlettebb iparú és kereskedelmű vidékével tűnik ki a Dél-Dunántúlhoz képest. Ez a régió bővelkedik kisebb szabad királyi városokban is, melyekre vonatkozóan Bácskai Vera megállapítja, hogy e vonzáskörzetüket elvesztő régi központok sikerrel tartották meg kézművesipari-kereskedelmi jelentőségüket.

A kötet legerjedelmesebb blokkja Pest társadalmának több szegmensét vizsgálja a 19. század első felére vonatkozóan: a politikai szerepvállalás társadalmi-gazdasági feltételei, a házassági stratégiák és viszonyok, a Béccsel, illetve

Prágával való összevethetőség kérdése, a reformkori társadalmi változások trendjei, a zsidóság betelepülése és integrálódása, a bevándorlás problémája, a háztulajdonosok mobilitása, valamint a polgárság iskoláztatási stratégiája kerül bemutatásra. Az 1848-as országgyűlési követválasztói névjegyzékek részletes – korábbi összeírásokat is felhasználó – elemzésével Bácskai Vera arra a kérdésre keresi a választ, hogy a választójog kibővítése vajon változást hozott-e a várospolitikában szerepet játszó, illetve az arra közvetett befolyást gyakorlók körére. Pest esetében – például Budával ellentétben – feltételezhető, hogy a városi önkormányzati szervek választott testületé alakításának és a választójog kiszélesítésének köszönhetően az 1848-ban választott képviselő-testületek tagjai hívebben képviselték a város társadalmi-foglalkozási összetételét, mint a korábbi önkormányzati szervek, valamint hogy kontinuos foglalkozási és még inkább személyi összetétele alapján az új képviselő-testület nem adhatott új irányt a városvezetésnek. E testület ugyanakkor lojális maradt a forradalmi kormány iránt, amit az is bizonyít, hogy 1850–51-ben a képviselő-testületben az 1848-as tagoknak csak kevesebb mint 13%-t találjuk.

A főváros blokk következő tanulmánya nemcsak új információkkal szolgál a főváros újkori társadalom- és gazdaságtörténetére vonatkozóan, hanem megismerhetjük általa egy forráscsoport használhatóságát és feldolgozási lehetőségeit is. Hiányos jellegük ellenére az egyházi házassági anyakönyvek – a megsemmisült adóösszeírások híján – egyedülálló forrást jelentenek a főváros 1735–1830 közötti társadalomtörténeti kutatásaihoz. Információval szolgálnak a foglalkozási megoszlásra, a betelepülők származáshelyére, illetve a népesség különböző rétegeinek vagyoni helyzetében, életmódjában, megélhetési lehetőségeiben, társadalmi rangjában végbement változásokra nézve. Különösen igaz ez a megállapítás a 19. századi, már pontosabban vezetett anyakönyvekre.

A három közép-európai nagyváros összevetése ahhoz, a talán meglepő eredményhez vezet, hogy mindhárom főváros társadalmi életében hasonló dinamikát követ a társadalmi (demográfiai) változás: az 1820–30-as évek fordulóján indul és az 1870-es évektől vesz új irányt. Az így kijelölt öt évtized egységes – a tőkés viszonyok kialakulását hozó – korszaknak tekinthető, amelyet nem törnek meg a politikatörténeti szempontból oly fontos 1848-as forradalmak. Ennek az időszaknak a nyitányát elemzi az 1838-as pesti árvíz kapcsán a blokk negyedik tanulmánya. Bácskai Vera ebben a vizsgálatban szinte minden oldalról szemügyre veszi a polgárosodó pesti és budai lakosságot, külön hangsúlyt fektetve a két város társadalmában megfigyelhető különbségekre. A demográfiai, migrációs, vallási, foglalkozási viszonyoktól indulva a hagyatéki iratok izgalmas elemzésein át jutunk el a gazdasági, a szellemi és a politikai elit stratégiáinak felvázolásához úgy, hogy érthetővé válnak a pesti és budai lakosság 1848-as szerepvállalás-módozatai is. Fontos lenne, hogy ezt a tanulmányt minden történész-hallgató megismerje a reformkori magyar társadalomra vonatkozó tanulmányai során. Ennek az elemzésnek a kiegészítéseként is felfogható a pesti zsidóságról szóló cikk, amely a zsidóösszeírások és a városi tanács iratanyagának elemzésén

keresztül mutatja be a zsidók 1780-as évektől – bizonyos feltételek mellett – lehetővé váló Pestre való betelepülésének folyamatát. Míg a házalók és zsidókereskedők egy elavult kereskedelmi technikát képviseltek és számos – sokszor jogos – atrocitásnak voltak kitéve, addig a nagykereskedői réteg viszonylag korán, és egyre nagyobb sikerrel tudta csoportérdekeit városi szinten is érvényesíteni. A történeti közhelyek átgondolására sarkall az a megállapítás, hogy „a húsz évnél hosszabb ideig folyamatosan tevékenykedő zsidó cégtulajdonosoknak csak 42%-a tartozott a vállalkozó típusú kereskedők csoportjába”, míg a görögkeletieknek 100%-a, a protestánsoknak pedig 80%-a.

A következő két tanulmány is a migrációval foglalkozik. A pesti lakatos- és német szabó-, illetve budai szabóinasok betelepülésének elemzése kidomborítja a polgárok, a házasság révén megtelepülők, valamint a családalapításra nem képes szakképzetlen csoportok közötti különbségeket, és további kutatásra ösztönöz. A kötet egyik legkorábbi, ám hangvételében és módszertani megközelítésében a többi tanulmányhoz szervesen illeszkedő elemzése a pesti belvárosi háztulajdonosok 1733–1820 közötti mobilitását mutatja be. A többgenerációs háztulajdonosi réteget általában a felfelé való mobilitás jellemezte a vizsgált évszázadban. A társadalmi emelkedés vágya motiválta a 19. századi pesti polgárok iskoláztatási stratégiáját is. A gimnáziumi tanulmányok ugyanis nemcsak a későbbi peregrinációt készíthették elő, hanem elsajátíthatóvá tették az „úri” viselkedés szabályait, és személyes kapcsolatokat teremtettek a reformkori polgárság vállalkozó szellemű tagjai és a liberális nemesség fiai között.

A főváros reformkori változásai után a dunántúli városok 18–19. századi társadalmával ismerttet meg a tanulmánykötet következő blokkja. Az első három tanulmány az 1828-as elemzések előtt, a hetvenes évek elejéről származik, és jól mutatják, milyen egyéni kutatások vezették el Bácskai Verát a szintetizáló műveihez. A dinamikus fővároshoz képest a 18–19. század fordulóján mind Győrre, mind Székesfehérvárra stagnálás volt jellemző. Az országos összeírások és a helyi adóösszeírások összevetésével elemzett városok esetében a társadalmi inercia a jellemző. Az 1710-es évektől benépesülő Kaposvár érthetően jóval dinamikusabb képet mutat. Ennek a városnak a vizsgálata során világít rá szerzőnk arra, hogy a kézművesipar szerepének túlhangsúlyozása helyett a települések jelentősége a kereskedelmi-piaci körzeti funkciójukban keresendő a 19. század elején.

A rendszeresen megszervezett Mogensdorf-szimpoziumra készült tanulmány a dunántúli városi polgárság mentalitástörténeti jellegzetességeit kívánja megragadni az 1790–1830-as évtizedek tekintetében. Itt főleg problémafelvetésekkel, kérdésekkel találkozunk a lakosságnak azon 5-6%-nyi, mind gazdasági, mind műveltségi szempontból igen megosztott rétegére vonatkozóan, akiknek a francia forradalomhoz való viszonya – a források viszonylagos gazdasága ellenére – napjainkig sem került feltárára. Ugyanezen korszak dunántúli polgárságának vagyoni viszonyaira kérdez rá a győri és a soproni hagyatéki levéltárak elemzése során a következő tanulmány. E kutatás lehetőséget ad a két, hasonló méretű és jelentőségű város fejlődésének összevetésére. A 19. század első felében a két város

jelentősen eltérő utat jár be: Sopron hanyatlik, kereskedői és kézművesei eladósodnak, lakossága mindinkább a mezőgazdasági termelésben találják meg boldogulása forrását; Győr ezzel szemben dinamikusan fejlődő kereskedelmi központ képét mutatja, amelynek polgárai jóval többet költenek ingóságaikra, reprezentációra, mint soproni kortársaik.

Mint korábban a főváros kapcsán láttuk, a 19. század első felében a városi társadalom egyik kulcskérdése volt a betelepülés, és az ahhoz való viszonyulás. Bácskai Vera a blokk utolsó cikkében öt város – Kőszeg, Nagykanizsa, Sopron, Székesfehérvár, Szombathely – esetében vizsgálja a bevándorolt polgárokat származási helyük és foglalkozási összetételük szerint. Két modell látszik körvonalazódni: az egyik az új polgárok befogadása iránt nyitott városé (Kőszeg, Nagykanizsa, Szombathely, valamint Pest), amely inkább a dinamikusan fejlődő városokat jellemzi; a másik a kevésbé dinamikusan fejlődő, bezárkózó városoké, ahol nehezítik a polgárok beköltözését (Sopron, Székesfehérvár, valamint Buda).

A kötet külön egységébe sorolódik három gazdaságtörténeti tanulmány, amelyek a pénz- és áruhitellel, a gabonakereskedelemmel, valamint a pesti nagykereskedőkkel foglalkoznak. A 18. század második felének pesti hitelviszonyaira vonatkozóan a szerző a következő tanulságokat vonja le a hagyatéki leltárak és a betáblázási jegyzőkönyvek elemzése alapján: az 1770-es és az 1780-as években szembetűnő a bécsi kereskedők előretörése más külföldi versenytársaikkal szemben. Az adott korszakban bővültek a pesti polgárok magyarországi kereskedelmi kapcsolatai mind az üzleti partnerek köre, mind a vásárolt áruk volumene tekintetében.

A szakirodalom szerint igen dinamikus alföldi városok gazdasága – különös tekintettel a nagykereskedelemre – Szeged város Tisza-hídi Bizottságának 1843–1847. évi hídnyitási jegyzőkönyveinek vizsgálatán keresztül kerül bemutatásra. A gabonaforgalom jórészt a győri és a pesti, valamint – főleg a helyi kereskedelem szempontjából – a szegediek kezében összpontosult. De vajon kik voltak ezek a nagykereskedők? Erre keresi a választ a blokk utolsó tanulmánya, amely a 19. század első felében élt pesti nagykereskedők vizsgálatát mutatja be a kereskedőtestületek jegyzőkönyvei és iratai, a pesti tanács idevonatkozó iratai, valamint a végrendeletek, hagyatéki iratok alapján. A konjunkturális viszonyok bemutatása után e kereskedőréteg összetételével, vállalkozásaik életképességével, a vállalkozók típusaival, társadalmi aspirációival és öntudatuk jellemzőivel ismerkedünk meg. Ez a csekély létszámú réteg – Bácskai szerint – azért került közel a nemességhez, mert hiányzott mögüle egy szélesebb középvállalkozói csoport, és így kívánták elérni – az ekkor még bizton remélt – gazdasági szerepüknek megfelelő társadalmi pozíciót.

A tanulmánykötetet két városi családtörténet zárja: a Sztrázsa család történetén keresztül a pesti viszonyokba való beilleszkedés nehézségeivel, Havel Lipót naplójának elemzésén keresztül pedig egy sikeres *self-made man*nel ismerkedhetünk meg. A mobilitás problémájának a korábbi tanulmányokban megismert elemzése itt mentalitástörténeti kérdésekkel egészül ki. Vajon mennyiben hatották át a közép-

és kispolgárságot a pesti polgárság hagyományos értékei? Mivel magyarázható egyes családok lezülése, mások felemelkedése? A válaszok a mobilitás intézményes csatornáinak elemzésén túl az egyéni életpályák kutatásában rejlenek.

A tanulmánykötetet irodalomjegyzék, és – a könyvkiadásunkból sajnálatos módon kiveszni látszó – név- és helymutató zárja, ami külön segíti a kötetekben való eligazodást. Bácskai Vera jelen kötetben bemutatott munkásságán keresztül jól átláthatóvá válik az újkori magyar várostörténet horizontja, a tanulmányok újraolvasása a kutatások folytatására ösztönöz. A recenziens pedig örömmel várja a Fővárosi Levéltár ezen új sorozatának második kötetét, amely Kubinyi András életművét ígéri bemutatni.

Sonkoly Gábor

Távoli közelmúlt

Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában. Szerk.: Horváth Sándor.

Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008. 375 oldal

Merész célt tűztek maguk elé a *Mindennapok Rákosi és Kádár korában* című tanulmánykötet szerzői, amikor az úgynevezett szocialista korszak újszerű bemutatására vállalkoztak. Ennek oka pedig az időszak eseményeinek időbeli közelségén túl az, hogy a szocialista rendszer¹ éveinek megítélése még napjainkban is erősen politikai jellegű kérdésnek számít. Bár szerencsére történetírásunk már túllépett a párttörténeti munkáknak a valósággal köszönőviszonyban sem álló világán, azonban a korszak 1990 utáni, leginkább *totalitárius* szemléletű történeti megközelítése sem nevezhető elfogultságoktól mentesnek.² Ha valaki eltér ettől a bevett, politikai irányultságú kánontól, akkor igen könnyen különböző – szakmai és közéleti – érzékenységek által szegélyezett mellékvágányra kerülhet. Már ezért az új útra lépő *bátorságért* is üdvözölhető tehát a Horváth Sándor által szerkesztett kiadvány, amelynek szerzői szakítva a politikatörténeti megközelítésekkel, valóban újszerű módon, az átlagemberek élete felől megközelítve kísérelték meg a közelmúlt történetének bemutatását. Mint arra Gyáni Gábor is rámutatott a kötethez írt előszavában, a tanulmányok szerzőinek többségére az antropológiai szemléletmód hatott (9.), amely kis közösségekben az *idegenséget* vizsgálata tárgyául emelve próbálja megérteni a múltat.³ Szerzőink is megpróbálták a hagyományosan 1948–1989 közötti időhatárral jelzett periódust számukra *idegennek* tekinteni és azt kisebb esettanulmányokon keresztül megérteni, illetve az olvasókkal megértetni. Hol van már ez az olvasókkal együttgondolkodó történeti látásmód a magyarázó és objektivitásra törekvő magabiztos historikusétól?

¹ Kornai János nyomán a *szocialista* kifejezést használom az 1948–1989 közötti időszak uralmi rendszerének megnevezésére. Vö. Kornai János 1993: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, 35–36.

² A talán legnagyobb hatású totalitarizmus-elmélet Hannah Arendt nevéhez fűződik. Arendt, Hannah 1992 [1951]: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest. A totalitarizmus legfontosabb jellemzőiről lásd például Bihari Mihály 2005: *Magyar politika, 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Budapest, 91–93., míg a totalitarizmus-elméletekről Fleck Zoltán 2001: *Jogszolgáltatató mechanizmusok az államszocializmusban. Totalitarizmus-elméletek és a magyarországi szocializmus*. Budapest. A tanulmánykötetben is felmerül a korszak politikai megközelítésű vizsgálatainak, így a totalitárius szemléletű írások egyoldalúságának problémája, lásd Bódy Zsombor – igaz 1945–1948 közötti időszakot vizsgáló – írását (116–117., 128–130.).

³ Az antropológiai történelemszemerletről bővebben lásd Sebők Marcell (szerk.) 2000: *Történeti antropológia*. Budapest.

Gyáni Gábor előszavában a sokszínű történeti megközelítést, a változatos forrás- és módszerhasználatot tekinti a kötet legfőbb erényének (10.). A többszerzős tanulmánykötet-forma valóban jó esélyt kínál a sokszínűségre, azonban egyúttal magában hordozza annak veszélyét is, hogy túlzottan eklektikus, szétcsúszó szerkezetű lehet a kiadvány. A továbbiakban a tanulmányok általános ismertetése és néhány írás részletesebb bemutatása után arra keresem a választ, mennyiben állja meg a munka – újdonságán túl – egységes szerkezetű és szerkesztésű kiadványként is a helyét.

A Gyáni Gábor által kiemelt sokszínűség rögtön szembeötlik, ha megnézzük a tartalomjegyzéket. A szerzők között találunk történészt, szociológust, néprajzkutatót és művészettörténészt is, ami valóban változatos írással kecsegtet. A tudományterületek képviselőinek szerepe a kötetben azonban korántsem egyforma, hiszen a szerzők többsége kifejezetten történésznek vallja magát kötetvégi életrajzi ismertetésében. Mindezzel együtt a szerzők által vizsgált témák valóban széles körűek, elemzik az egyén és a hatalom viszonyát, példákat hoznak a szocializmus korában élők életmódjára. Így többek között foglalkoznak a Rákosi-életrajzok kapcsán a vezérkultusszal (Apor Balázs), az államosított divattal (Simonovics Ildikó), a szocialista nagyvállalati utaztatással (Bata Tímea), az állambiztonság által szigorúan ellenőrzött vendéglátással (Havadi Gergő), illetve a különböző ifjúsági csoportosulások, galerik (Horváth Sándor) korszakbeli helyzetével. A változatos témák nem mindennapi forrásokkal párosulva pedig egészen eltérő megközelítésű vizsgálatokhoz vezetnek, így olvashatunk többek között fogalomtörténeti (Bolgár Dániel, Dupcsik Csaba) és *oral history*-elemzést (Tóth Eszter Zsófia) is. A mindennapok története többek között képeslapelemzés (Bata Tímea), 1956-os fotókhoz kapcsolódó kutatás (Balázs Eszter), illetve szocialista brigádok életének bemutatásán keresztül (Bartha Eszter) is az olvasók elé tárulhat. Interdiszciplinaritásról azonban inkább csak kötet szinten beszélhetünk, ugyanis az egyes tanulmányok szerzői zömmel megmaradtak saját területük szakirodalmának és módszereinek használatánál.

A kiadványt Apor Péter tanulmánya nyitja, amely a posztszocialista országokban folyó, a szocialista rendszerek kutatását célul kitűző társadalomtörténeti vizsgálatokat tárgyalja. A szerző széles választékot kínál az olvasóknak ezekről az 1945 utáni időszakot feltáró, újszerű *kultúratörténeti* jellegű kutatásokról.⁴ Apor bemutatja többek között a diktatúrák kommunikációjával, nyelvhasználatával, illetve az ellenzéki hálózatokkal foglalkozó vizsgálatokat, azonban a leghangsúlyosabb

⁴ Egyetértek Horváth Sándor azon okfejtésével, amelyben az új, kulturális irányultságú történetírás kapcsán – a művelődéstörténet szinonimájaként használt kultúrtörténettel szemben – a *kultúratörténet* (cultural history) kifejezés használata mellett érvel. Horváth Sándor 2006: A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég* (11.) 40. 3–30. Az új kultúr(a)történetről lásd például: Majtényi György 2005: Az „új kultúrtörténet”-ről. *Aetas* (20.) 3. 162–169.

az a rész, amely – leginkább az *Alltagsgeschichte*⁵ és valamelyest a *mikrotörténelem*⁶ irányzatához kapcsolódva – az egyén diktatúráján belüli cselekvési lehetőségeit kívánja feltárni, ezzel is kiemelve azt a történelmi megközelítést, amely az embe-
rekre nem csupán mint a korszak passzív elszenvedőire tekint, hanem úgy, mint
annak aktív résztvevőire és alakítóira. A tanulmánykötetben valószínűleg Apor
Péter írása a leginformatívabb a történészek és társadalomkutatók számára, ugyanis
nagy számú külföldi kutatással és kiadvánnyal ismerkedhetünk meg a szerző jóvol-
tából. Megjegyzendő, hogy a tanulmány elkészítéséhez elvégzett munka és a szerző
nemzetközi szaktudományos olvasottsága igencsak imponáló.

Bolgár Dániel a kötet legfiatalabb szerzőjeként a tanulmánygyűjtemény egyik
legjobb és leginkább gondolatébresztő írását alkotta meg. Bolgár a kulákkérdést
a boszorkányperek analógiája kapcsán vizsgálja, ami eredeti és ötletes megközelít-
és. A szerző a kulákság fogalmát három mezőre osztva elemzi (*proto-, makro- és*
mikrokulák), azaz tulajdonképpen léptéket váltva mutatja be az '50-es évek rend-
szerellenségének képét először diskurzuselemzés, majd egy konkrét példa, egy Pest
megyei falu, Ceglédbercel kulákklistájának vizsgálatával. A tanulmány egyrészt arra
hívja fel a figyelmet, hogy nem volt olyan ember, aki eleve kuláknak született és
kulákjellemzőkkel bírt, csak kuláksággal vádolt emberek voltak. Másrészt azonban
létezett a kulák fogalma, amely mindenkinek mást jelentett. Bolgár a propagan-
dában megjelenő képet (ezt írja le a *makrokulák* fogalommal) a falusi kulákklista
realitásával (*mikrokulák*) szembeállítva bemutatja, hogy a két kulákkfogalom mar-
kánsan eltért egymástól. Vizsgálatai alapján a történész arra jut, hogy a kulák-
vád csak ürügy volt arra, hogy a helyiek leszámoljanak falubeli ellenségeikkel,
vagyis hasonló helyzetről van szó, mint a kora újkori boszorkányüldözések eseté-
ben. Ceglédbercel példája a *dolgozók és dolgoztalanok* közti konfliktusról árulkodik
szerinte, ami nem egyezik a kommunista párt által terjesztett *dolgozó és dolgoz-
tató* szembenállással (87.). A tanulmány érdemei mellett azonban azt is meg kell
jegyezni, hogy Bolgár Dániel 44 oldalon keresztül fejt ki nézeteit, ami roppant
sok, főként a többi írás terjedelmével összevetve. Szintén problémás az a forrás-
használati mód, amelyben a ceglédberceli esetelemzés alapja csupán egyetlen – az

⁵ Az *Alltagsgeschichte*, ez a német történettudomány berkeiből érkező, a hétköznapi történetével foglalkozó megközelítés szívesen vizsgálja a diktatúrákban élő *kisemberek* sorsát, lehetőségeit, mintegy magyarázatot keresve a diktatúrák természetére az emberek cselekvési szabadságának határait elemezve. A kötet szerkesztőjének nevéhez fűződik az *Alltagsgeschichte* eddigi talán legsikeresebb hazai adaptációja: Horváth Sándor 2004: *A kapu és a határ: mindennapi Sztá-
linváros*. Budapest. Az *Alltagsgeschichte* irányzatáról lásd többek között Majtényi György 2001: „Uraltak” vagy „önfejűek”? Diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban. *Korall* (2.) 5–6. 242–252.

⁶ A *mikrotörténelem* – leegyszerűsítve – kis közösségek intenzív, „sűrű” leírásával és annak az álta-
lánosabb viszonyokhoz való kapcsolásával, az ún. léptékváltással próbálja meg áthidalni az eset-
tanulmányok és a nagy struktúrákkal dolgozó makrovizsgálatok történelmi világa közötti hiátust.
A mikrotörténelemről lásd többek között Czoch Gábor 1999: A társadalmi rétegződés mikro-
és makrotörténelmi vizsgálata. *Századvég* (4.) 15. 17–38.; Szijártó M. István: A mikrotörténelem.
In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.) 2003: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest,
494–513.

írott forrásokkal való szembesítésre szolgáló – interjú volt. Ez egyrészt mennyiségre is kevés, másrészt jelentősen torzíthatja is az elemzésben bemutatott történeti képet. A kutatás középpontjában azonban nem Ceglédbercel '50-es évekbeli társadalma áll, ezért a történész eljárása nem csorbította a tanulmányban felvázolt – valóban újszerű és inspiratív – modell értékét.

Farkas Gyöngyi tanulmánya szintén a kulákkérdést interpretálja, ám más szemszögből. Igen érdekesen mutatja be az '50-es évek oly jellemző, ellenségkereső és egyben ellenségkreáló képét. Farkas nagyon pontosan ábrázolja azt a folyamatot, ahogy egy egyszerűnek tűnő verekedésből egyszer csak kulákper kerekedik, még hozzá úgy, hogy a verekedő felek helyett egy addig ártatlannak tűnő embert tesznek meg a per fővádlottjává. A szerző remekül nyúlt forrásaihoz és az ítéletből visszavezetett történeti szituáció is valóságosnak tűnik. Mindezzel együtt a tanulmány elméleti és módszertani kereteit tekintve korántsem mondható tökéletesnek. A felhasznált szakirodalom rendkívüli szűkössége mellett a forráselemzés is hagy némi kívánnivalót maga után. Bár nagyon fontos a történész azon megállapítása, hogy a bírósági perek szövegei manipuláltak, azonban mégis vannak olyan bírósági kijelentések, amelyeket valósnak fogad el (például a traktorosokét, akik érdek nélküli szemlélők Farkas szerint – 97.), ez az ellentmondás nem igazán érthető. Sok az idézőjeles szövegrész, ami elbizonytalanítja az olvasót, nem tudjuk, ki is beszél, miért is van minden relativizálva, miért szerepel idézőjelben a *kulák*, ha például a vele egy bekezdésben szereplő *ellenséges szándék* nem (94.).

Farkas Gyöngyi tanulmányát követi Bódy Zsombor írása, aki az 1945–1948 közötti időszakot vizsgálva arra keresi a választ, hol húzódtak a politika határai a társadalomban. Kérdésfeltevése azokkal a politikai állásfoglaláshoz is kapcsolódó érvelésekkel kíván vitába szállni, amelyek ezt az időszakot vagy a demokrácia csírájaként, vagy a kommunizmus bevezető fázisaként látatják. Bódy a kérdés objektívebb, társadalomtörténeti megközelítését javasolja, amelyhez öt nagyvállalat személyzeti politikáját vizsgálja az említett években. Bár nem derül ki az írásból, miért éppen ez az öt cég került elemzésre, de az közös bennük, hogy ekkor a Szociáldemokrata Párt (SZDP) felügyelete alá tartoztak. A történész kimutatja, miként érvényesült az SZDP befolyása a vállalatok személyzeti politikájára, illetve megvilágítja azt a küzdelmet is, amit a többi párt is az elemzésbe vont nagyvállalatokért folytatott. Bódy konklúziója az, hogy *többpárti totalitarizmus* jellemzi az 1945 utáni éveket egészen 1948-ig, ugyanis a pártok benyomultak olyan területekre is, ahol klasszikus demokráciában semmi keresnivalójuk sem lett volna. Ez a folyamat azonban nem 1945-ben indult, hanem illeszkedett abba a zsidótörvényektől datálható eseménysorozatba, amely során a politika egyre jobban beleszólt az addig szférájába nem tartozó (gazdasági, társadalmi, kulturális) ügyekbe. Bódy Zsombor írása rendkívül inspiráló, és egy későbbi monografikus feldolgozás ígéretét hordozza, ami azonban azt is jelenti, hogy kutatásai még közel sem fejeződtek be. A leginkább aggályosnak az tűnik, hogy öt SZDP-felügyelet alatt álló nagyvállalat példája alapján tesz a gazdasági életre vonatkozó általánosításokat, ugyanis adatszerűen nincs tisztázva például, hogy

mi a helyzet a kisgazda és parasztpárti felügyeletű nagyvállalatokkal, illetve mi történt ezekben az években a nagyvállalati szint alatti gazdasági cégekkel. Emellett az már csak apró megjegyzés, hogy a B-listázások nem a 19.5000/1946., hanem az 5.000/1946. M. E. rendelethez köthetőek (121.).

A kötet – számomra – legérdekesebb írása Majtényi György nevéhez fűződik, aki tanulmányában a szocialista uralmi elitet vizsgálja abból a megközelítésből, hogyan vették át elődjeik helyét és jutottak be a „képzeletbeli vörös szalonba” (289.). Írásában gyökeresen új szemszögből mutatja be az új elitet, ugyanis nem a polgári értékek ellenségeiként, hanem bizonyos szempontból éppen a régi hagyományok őrzőiként ábrázolja őket. Ehhez az antropológiai szemléletű következtetéshez a szerző példák hosszú ismertetése után jut el. Megmutatja például, hogyan működhetek azok az amúgy a szocialista időszakban polgárinak minősített szórakozási formák, mint a luxusvendéglátás, a vadászat, illetve kik juthattak hozzá a különlegesnek számító fogyasztási javakhoz (luxuslakás, autó). A neves amerikai történész, Sheila Fitzpatrick nyomán végül arra a következtetésre jut Majtényi, hogy a szocialista elitet nem is az ideológia és a társadalmi azonosságtudat, hanem az életforma és a szokások közössége tartotta össze (314–315.). Ebben az életformában azonban bármilyen furcsa is, de a szocialista elit értékmentőnek is tekinthető a Horthy-korszakbeli szokások átvétele miatt. Valószínűleg ez a tanulmány tűnhet a legprovokatívabbnak a korszak hagyományos ábrázolásait ismerő olvasó szemében.

Itt most felfüggesztem a tanulmányok részletes ismertetését, bízva abban, hogy más recenziók a további írásokat is görcső alá veszik majd. Ehelyett a korszak kutatásához kapcsolódó néhány általánosabb, a kötet kapcsán felmerült problémát érintenék. Bár a kötetben az első, de korántsem az egyedüli Farkas Gyöngyi tanulmánya, amelyben előkerül a történetek szereplőinek azonosításával kapcsolatos eljárás problémája. Míg az országgyűlési képviselőknél közszereplő voltuk miatt ez nem okoz gondot (Tóth Eszter Zsófia munkájában), addig a különböző perek alá vont személyek azonosítása már aggályos adatvédelmi szempontból (lásd Farkas Gyöngyié mellett például Balázs Eszter és Horváth Sándor írását). Ezt a legegyszerűbb és talán a leghelyesebb álnevek használatával megkerülni (mint Bolgár Dániel teszi), ezzel ugyanis sem a történet értéke, sem a szereplők személyiségi joga nem csorbul.

A szerzők egy része sajátos értelmezésben használja – többek között – a *mikroröztörténelem* és az *oral history* kifejezéseket. Csupán az *oral history*-t érintve, több tanulmány szerzője is használt interjúkat elemzése forrásául, de az interjúk forráselemzését lényegében csak Tóth Eszter Zsófia végezte el munkájában. Bolgár Dániel csupán egy interjút használt, Balázs Eszter, Bartha Eszter és Simonovics Ildikó pedig több esetben is kritika nélkül fogadta el tanulmányában az interjúalanyok közléseit. Bartha azon kijelentése például, miszerint a jénai Zeiss és a győri Rába dolgozóival folytatott beszélgetések azt mutatják, hogy a szocialista brigádok nem bírtak politikai jelleggel, sőt akár rendszerellenes hangokat is hallathattak, eléggé merésznek tűnik két gyár dolgozóinak mai elbeszélésére alapozva (248–249.).

A tanulmányok forráshasználata kapcsán végül szóvá kell tennem, hogy a szocializmus korának bemutatása során alig nyúltak a szerzők az állampárt helyi szerveinek iratanyagához (kivétel Bartha Eszter írása). Pedig az egyes területi pártbizottságok és alapszervezetek anyaga nem intézhető el egyszerűen azzal, hogy az uralmon lévők forrásai lévén úgyis manipuláltak, hiszen az új kultúrátörténet egyik sarokköve éppen az, hogy *minden forrás torzít*, csak fel kell ismerni, hogy miben és milyen mértékben.

Végül lássuk a kötet szerkezetével kapcsolatos kérdéseket. Nem egyszerűs tanulmánykötetek esetében általában a szerkesztő(k) válogatási elveit, a szerkesztés következetességét, a megjelent könyv egységességét szokás bírálat tárgyává tenni. Jelen esetben a válogatási elvek mikéntjét illetően sötétségben tapogatózunk, ugyanis hiányzik a kötetből az a szerkesztői bevezető, ami választ adhatna erre a kérdésre. A kiadvány ugyan egy rövid előszóval indul – ezt azonban ismeretlen okból nem a szerkesztő, hanem Gyáni Gábor jegyzi –, de ez sem ad semmi konkrét utalást arra vonatkozóan, hogy például kiknek szánták a kötetet (népszerűsítés vagy/és tudományos jelleg volt-e a cél) vagy miért éppen ezek a szerzők és témák kerültek a válogatásba. Nem mindegy ugyanis egy gyűjteményes kötet megítélésekor, milyen célnak kíván megfelelni. Nem tudjuk, hogy felkérésre készültek-e a munkák, vagy a szerkesztő nagyobb számú tanulmányból válogathatott. Nem tudjuk azt sem, mikor zárták le a kéziratot, ami így a hivatkozások aktualitásának számonkérését teszi értelmetlenné. Ezeket meg lehetett volna előzni egy néhány oldalas szerkesztői bevezetővel, amelyben például be lehetett volna mutatni azt az OTKA-kutatást is, amiről azóta más fórumon már említést tett a szerkesztő, s amely feltehetően a kötet alapjául szolgált.⁷

A szerkesztés következetességének próbájaként tegyük vizsgálódás tárgyává a kötet tanulmányainak terjedelmi adatait. A már említett előszót 14 munka követi, azaz elméletileg hozzávetőlegesen 25 oldalnyi terjedelem jut(na) egy-egy szerzőre. Ha megnézzük a végeredményt, akkor ettől markánsan eltérő adatokat találhatunk. Az egyes írások hossza 15 (Havadi Gergő) és 44 oldal (Bolgár Dániel) között szóródik, azaz ebből a szempontból nem igazán nevezhetjük a kötetet egységesnek. A tanulmányok sorrendje általában meghatározó jelentőségű a gyűjteményes kötetek összeállításakor. Jelen esetben úgy tűnik, hogy a vizsgált témák időrendjét alapul véve kerültek a munkák a végleges helyükre. Ez alól az első tanulmány, Apor Péter bevezető jellegű írása az érthető kivétel. Ugyan a kötet nincs fejezetekre bontva, de a tárgyalt témák időbeliségét tekintve négy részre oszthatjuk a tanulmányokat. Az egész korszakra vonatkozó Apor-írás után négy, az 1945–1956 közötti időszakot vizsgáló mű következik, majd az egyetlen 1956-os tematikájú Balázs Eszter-írás után jön nyolc, 1956 utáni történet. A nagyobb kronológiai csoportok elkülönítése után azonban nincsen további tagolás, az egyes korszakokat érintő írások sorrendje esetlegesnek tűnik. Nem

⁷ A Horváth Sándorral – a tanulmánykötet megjelenése kapcsán – készített HVG-interjú szövegét lásd http://hvg.hu/kultura.korszellem/20080915_rakosi_kadar_korszak_horvath_sandor.aspx (A letöltés ideje: 2008. december 28.)

teljesen érthető például, hogy miért nem Bódy Zsombor 1945–1948 közötti eseményekkel foglalkozó írása nyitotta a Rákosi-korszakhoz köthető tanulmányok sorát, és miért nem Majtényi György 1950–1960-as évekkel foglalkozó munkája került az 1956 utáni időszakot tárgyaló rész élére. Mivel a nagyobb csoportokon belül sem a direkt időrend, sem a szerzők nevének sorrendje nem játszott szerepet, ezért két feltételezéssel élhetünk a tanulmányok rendjét illetően. Ezek szerint egy a szerkesztő által felállított, de nem ismertetett „fontossági sorrend” döntött a tanulmányok helyéről, vagy az írások sorrendisége nem számított meghatározó szerkesztési szempontnak. Valószínűsíthetően ez utóbbi áll közelebb a valósághoz.

Érdeemes megvizsgálni azt a kérdést is, vajon tudományos vagy népszerűsítő céllal készült-e a kiadvány. A kötet tudományos jellegét bizonyítja, hogy a szerzők nem esszéket, hanem hivatkozásokkal alaposan megúzdelt, a történésektől megkövetelt szaktudományos igényeknek megfelelő írásokat készítettek. Az egyes szerzők hivatkozási listája eltérő nagyságú, ez azonban nyilvánvaló összefüggésben van a tanulmányok hosszával, illetve a téma feldolgozottsági fokával. Ettől függetlenül mindenképpen érdemes kiemelni Apor Péter, Bolgár Dániel, Horváth Sándor és Majtényi György imponáló hivatkozásjegyzékét, amely széles körű szakirodalmi és forrásismeretről tanúskodik. A tanulmánykötet népszerűsítő jellegére utal azonban – ám az írások tudományosságát természetesen nem cáfolja – az a tény, hogy a szerkesztő beválogatott a kötetbe két olyan tanulmányt (Tóth Eszter Zsófia, Balázs Eszter)⁸ is, amelyek ha nem is másodközlések, de erős átfedésben vannak szerzőjük egy-egy már megjelent cikkével. Szerencsére szerzőink korrekt módon nem is hallgatják el korábbi írásukat. A szerkesztői döntés helyességét igazolja, hogy az érdekes téma (munkásnők az országgyűlésben, illetve egy 1956-os fotó elemzése), a jó stílus és a közérthető nyelvezet miatt a két írás valószínűleg a nagyközönség számára legélvezhetőbbek közé tartozik. Szintén inkább a szélesebb olvasótábort megszólítók közé sorolhatjuk azokat a szerzőket is, akik nem mentek bele írásukban különböző elméleti fejtegetésekbe, hanem csupán a témájukhoz kapcsolódó források bemutatására és elemzésére vállalkoztak.

A szerkesztői szándékok további fontos mutatója magának a kötet címének és borítójának megválasztása. A *mindennapok* hangsúlyozása egyértelmű kiállítás az *Alltagsgeschichte* irányzata mellett, a borító is ötletesen a hétköznapi képeit jeleníti meg egy ötágú csillag képébe szerkesztve. A piros és fehér (szürke) színválasztás utal a korszak szimbolikájára, amelyre jellemző – és ezt a zöld szín hiánya a borítón is jelzi – a nemzeti jellegű szimbólumok teljes mellőzése. A címben szereplő, a tárgyalt korszakra való hivatkozás azonban inkább a szélesebb olvasóközönségnek szánt figyelemfelhívásnak minősíthető, mivel történeti periódusként nem értelmezhető az a megjelölés, hogy „Rákosi és Kádár korában”. Ezek szerint például Bódy Zsombor 1945–1948 közötti időszakkal foglalkozó

⁸ Bódy Zsombor tanulmánya részint illeszkedik e sorba, mivel írásának egy rövidebb, átdolgozott változata időközben megjelent a *Kommentár* című folyóiratban. Bódy hivatkozik is a cikkben eme korábbi, a tanulmánykötetben megjelent írására. A cikket lásd *Kommentár* (3.) 2008: 3. 61–69.

írása is Rákosi korszakában játszódik, ami nem tűnik túlzottan szerencsés korszakolásnak a tanulmánykötet célkitűzéseit ismerve. A kiadványtól címe alapján mindenesetre a szocializmus időszakának hétköznapijainak újszerű bemutatását vártuk előzetesen. Ennek az elvárásnak Dupcsik Csaba írása kivételével megfelel a kötet. Dupcsik polgárosodás-diskurzuselemzése fontos tudományos problémát mutat be, de valószínűleg nem ebben a kötetben lett volna a helye, ugyanis ez a téma lényegében semmit sem mond el a Kádár-korszak mindennapjairól.

A szerkesztés következetességét és így a kiadvány egységességét illetően felmerülnek tehát kétségek és a fentebb elemzetteken kívül is vannak még további apró hibák, például a kötet rövidítésjegyzéke korántsem teljes, illetve előfordul, hogy a lábjegyzetek duplán szerepelnek (304., 326.). Mindezek azonban nem érintik azt a tényt, hogy minden kisebb hibájával együtt a magyar jelenkorkutató társadalomtörténet alapvető munkája született meg a tanulmánykötettel. A kiadvány egyik fontos tanulsága – az új nézőpontokra és forrásokra való figyelemfelhívás mellett – talán az lehet, amit Bódy Zsombor emel ki tanulmánya végén K. Horváth Zsolt vizsgálataira is hivatkozva: azaz a hatalom *csupán* a potenciális áldozatokat jelölte ki, de a helyi konfliktusokban dönt el, hogy ki lett a tényleges áldozat (128.).⁹ A szocialista rendszerek ezen ellenségkereső jellemzője éppúgy megfigyelhető Bolgár Dániel és Farkas Gyöngyi '50-es éveket megelevenítő leírásában, mint Horváth Sándor Kádár-korszakra vonatkozó ifjúságkutatásában. Azaz a tanulmánykötet is azt jelzi, hogy nem tarthatóak már azok a történeti elemzések, amelyek csupán a politika irányítóit vizsgálva elemzik a jelenkor történelmét, hanem a hitelesebb történeti képhez szükség van a helyi közösségek tagjai viselkedésének feltárására is.

Koltai Gábor

⁹ K. Horváth Zsolt 1998: Historizált emlékezet mint „személyes történelem”. Az ötvenes évek kirekesztő mechanizmusai az emlékezet és a történelem szemszögéből. *Századvég* (3.) 8. 33–66.

SZERZŐINK

Csikány Tamás (1958) hadtörténész (Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem)
csikany.tamas@zmne.hu

Granasztói György (1938) történész, professor emeritus (ELTE BTK – Atelier)
grana@euroweb.hu

Granasztói Péter (1968) történész-etnográfus (Néprajzi Múzeum)
grana@neprajz.hu

Koltai Gábor (1977) történész–levéltáros (Budapest Főváros Levéltára)
koltai.gabor@gmail.com

Kovács Ákos András (1980) Ph.D-hallgató (ELTE BTK Atelier Európai Historiográfia
és Társadalomtudományok Doktori Program)
akosandras@yahoo.fr

Markó György (1954) hadtörténész (Hadtörténeti Intézet és Múzeum)
markogy@hm-him.hu

Nyisztor Tinka (1957) etnográfus
nyisztortinka@yahoo.com

Pollmann Ferenc (1955) hadtörténész (Hadtörténeti Intézet és Múzeum)
pollmannferenc@gmail.com

Pozsony Ferenc (1955) egyetemi professor, néprajzkutató
(Babes–Bolyai Tudományegyetem BTK, Magyar Néprajz
és Antropológia Tanszék)
pozsonyferenc@yahoo.com

Sonkoly Gábor (1969) történész (ELTE BTK – Atelier)
sonkoly@ludens.elte.hu

Szűcs Zoltán Gábor (1979) politológus, egyetemi tanársegéd
(Miskolci Egyetem BTK)
bolszszg@uni-miskolc.hu

Tóth G. Péter (1970) muzeológus – történész (Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém)
tothgp@vmmuzeum.hu

Tötszegi Tekla (1964) etnográfus (Erdélyi Néprajzi Múzeum, Kolozsvár)
tekla_totszegi@yahoo.com

CONTENTS

SOCIAL ETHNOGRAPHY: FROM TEXT TO THICK DESCRIPTION

Tóth, G. Péter	Objects, Worms, Demons. The natural and magical miracle as material evidence in the demonological literature of early modern Hungary	5
Tötszegi, Tekla	Wardrobe and status in Méra in the Kalotaszeg region	43
Nyisztor, Tinka	The Everyday Nutrition of a Farming Family in Moldavia	72

SOURCES AND INTERPRETATIONS

Granasztói, Péter	Homestead Diaries 1 st Regional and Ethnic Research Camp, Kiskunhalas, July 1939.	99
-------------------	---	----

PANORAMA

Pozsony, Ferenc	Magyarfenes: A Village on the Motorway of Northern Transylvania	141
Kovács, Ákos András – Szűcs, Zoltán Gábor	How to read the Hungarian political literature of the eighteenth century?	147

FORUM

Markó, György	Grumpy Response to a ‘Grim’ Historian	175
---------------	---------------------------------------	-----

Csikány, Tamás	Offensive Defense of Military History Against a 'Grim' Military Historian	181
Pollmann, Ferenc	A Second Attempt: Revisiting 'Grim' History	184

BOOKS

Theories and Stories

Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): Történetelmélet I–II.		
	– Granasztói, György	190

On the Horizon of Hungarian Urban History

Bácskai Vera: Városok és polgárok Magyarországon		
	– Sonkoly, Gábor	205

A Remote Recent Past

Horváth Sándor (szerk.): Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában		
	– Koltai, Gábor	212

Authors		220
Contents		221
Abstracts		223

ABSTRACTS

Kovács, Ákos András – Szűcs, Zoltán Gábor: How to read the Hungarian political literature of the eighteenth century?

The authors of the paper argue that it might be worth rethinking some aspects of the 18th century Hungarian political literature from several points of view, mostly based on new approaches and results of the international historiography.

After a short introduction and some methodological reflections on the relevance of some results of the Hungarian and international historiography, the article focuses on the most characteristic features of the complex social and political conditions of Hungary in the 18th century, since this complexity contributed heavily to the nature of the political discourses of the epoch. Among the most important factors are for instance the confessional separation, education, and other aspects of the local social-cultural influences and conditions. Furthermore, this chapter aims to focus on the possibilities of using and combining some findings of the so-called contextualist and conceptual history methods.

In the empirical part of the article, the authors demonstrate the main discursive strategies of early-modern nationalism in the period which marks an early phase of Hungarian nation-building. The second example focuses on the key concepts of the political order, showing the pertinence of the question from the angle of the history of ideas. These examples are presented through a mostly unpublished collection of political writings of the eighteenth century.

The article accentuates the peculiarities of the discursive space of the region, the complexity and ambiguity of certain concepts, or, in other words, some important dilemmas of the genesis of the modern socio-political vocabulary in early-modern Hungary.

Nyisztor, Tinka: The Everyday Nutrition of a Farming Family in Moldavia

Within the field of the ethnographic study, this essay is an attempt to describe the nutrition of Moldavian Hungarians from an ethnographic angle. The food culture of Moldavian villages is little known, which necessitated an initial survey and description of nutritional data. The place and role, trouble and joy of eating is presented in real-life situations, providing passages from the discussions with the ethnographer and with one another. These are recorded by the anthropological method called 'thick description'.

The time period examined in this essay displays a sharp dividing line in the zone of the 1960s and 1970s in this region. As in other areas of work and lifestyle, the succession of changes in food culture accelerated significantly in this period. To this date no comparative study has been conducted in ethnographical descriptions, although there are sporadic references to European-Hungarian parallels in literature. However, the study of food culture in the Moldavian region has implications in wider European contexts for two main reasons.

On one hand, the region has been maintaining a continuity of earlier European strategies which are elsewhere known only from written sources, thus the practice and place of these within the entire structure of nutrition are still accessible to study. Such characteristics are the medieval European two-meal system, the preference for sour flavours, the proportion of cooked and baked grain dishes, and so on. On the other hand, the most important period of transformation in Modern Europe is happening right in front of the researcher's eyes. It becomes possible to follow the order of integration of external, often close urban patterns and observe the aspects that were ready for a change in the villages, the social layer which initiated these changes, and the tensions created by them.

Tóth, G. Péter: *Objects, Worms, Demons. The natural and magical miracle as material evidence in the demonological literature of early modern Hungary*

Both demonology and medical learning wanted to define what material evidence they were to use in order to alleviate the politically rooted disease-symptoms of the early modern period. Finding the proper therapeutic treatment required the apt description of the pathology, revealing the causes and consequences, and making the right diagnosis. In relation to these requirements several key questions were formulated. Is it possible to infer the existence of demons from the fact that everyday objects (pots and dishes) started to shake? And vice versa, can the inexplicable "behaviour" of these objects indicate the existence of demons, devils or Satan himself, and their temptations? Is it possible to explain the strange illnesses that bear peculiar characteristics similar to that caused by the operation of witches or, on the contrary, do the odd and "miraculous" symptoms prove witches' activity? Are demons capable to establish physical, sexual relationships with human beings, especially with women, to beget children as a tangible result of such relationships? If such children, that is, monstrous or deformed beings are born, are they indicative of Satan's involvement in their conception? Can ghosts returning from Purgatory, or the living dead attest to their temptations or their presence in this world with material evidence? Or should we better interpret these phenomena the other way round, supposing that the material objects concerning the temptations of this world may indicate the existence

of Purgatory or the activity of the living dead? Are there any prophetic signs about the end of the world or are they known only from Biblical traditions and prophecies? Or is the opposite true? If eschatological signs appear, are they to be interpreted as evidence for the impending end of the world? Most of the questions formulated this way are based on such a formal syllogism that responds to the normative requests of disciplines that include law, theology and medicine; and whose formal elements became valid within the systems of fulfilment that these disciplines have themselves. In this paper I attempt to introduce the scholarly literature based on these formal logical criteria that address material evidence, omens, prophecies, oracles and miracles. I conclude my essay with the overview of how this debate in European secondary literature has been received in Hungarian scholarship.

Tötszegi, Tekla: Wardrobe and status in Méra in the Kalotaszeg region

This essay examines the relationship between clothing and values, and between clothing and status, through the study of the traditional female wardrobe in a Transylvanian settlement, generally defined in folklore scholarship as belonging to the Nádas valley of the Kalotaszeg region. It also focuses on the role of garments in the coding of family memory, maintaining relationships, and the public display of kinship network.

The examination of fifteen traditional female wardrobes in the first part of the study draws attention to the variety of factors that determine the qualitative and quantitative variation of garments in the life-long wardrobes, which the women of Méra received in a set before their wedding. Such factors include the current and previous financial situation and status of the family, the presence of a strong and generous female kinship, or the lack thereof, the merits of the mother and daughter (standards, skills, creativity, diligence), and the personal attitudes towards clothing within the family. On one hand, the qualitative interpretation of garments requires knowledge of the families' economic situation, structure (extended or nuclear family household, number of siblings, especially sisters), and lifestyle strategies. On the other hand, the temporal attributes (how long each garment is considered new and fashionable, and when a type of material or feature wears out of festive status), the prestige and availability of materials are also important factors.

The second part of the essay concluded by a case study, traces the possible career of the garments in a wardrobe through accounts that shed light on the kinship network of blood- and affinal relations, as well as the customs of the community with regard to certain garments. Besides newly made garments, pieces handed down or borrowed from mother, grandmother, great-grandmother, or

other relatives are, to a varied extent, definitive in the composition of the wardrobe of a marrying daughter. Individuals are mere 'curators' of their garments: links in the chain of the generations of female family members using those before and after them. During married life, this wardrobe is complemented by garments presented to the new wife by her mother-in-law, and later on also by clothes gradually handed down by mothers as they stop wearing them after a certain age. Both multigenerational and new garments are sources of self-esteem for the family. The pretext of kitting out a marrying daughter strengthens and animates kinship as a system of relations assumed and maintained by the family members. The creation and use of garments reflect a rich and multilayered web of relations, which permeate the community's whole life, feast days and week-days alike.

A KORALL szerzőinek!

A Korall folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat, forrásközléseket, konferencia- és egyéb beszámolókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a megjelenést követő második évben pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a szerző nem járul hozzá, úgy azt kérjük, hogy írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen öt, recenzió esetén három példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét CD-n vagy e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább), lehetőség szerint mellékelve egy kinyomtatott példányt, mely megegyezik a fájl tartalmával. (Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni.) Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egyidőben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el a szerkesztőség. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

A kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni, illetve idegen művek esetén a címet lefordítani, []-ben megadva azt. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni a hivatkozott irodalomlista mintáját követve.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző – Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger – Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságok, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző (pl. VML IV.4101.b. 13789/1935.), s a rövidítést hátul a forrás listájában oldja fel.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

- Kriegsarchiv, Wien (KA)
 Alte Feldakten (AFA)
 Vas Megyei Levéltár (VML)
 IV.401.b Vas Vármegye FőAlispánjának iratai, általános iratok, 1871–1950.
Nemzeti Sport, 1925–1935.
 Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.
 (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

- Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.
 Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.
 [A kiadó feltüntetése esetén kérjük, hogy a cikk összes hivatkozásában szerepeljen kiadó:
 Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

- Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelese*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

- Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Eckart, V. (Hrsg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Folyóiratból:]

- Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

- 'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

- Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.
 [Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Kéziratok:]

- Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirattár 551. sz.)
 [A lelőhely (pl. OSzK Kézirattár) megjelölése fontos.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (Ph.D. disszertáció/szakdolgozat) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratossá nyilvánított publikáció:]

Kiss Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed*. (<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> – Letöltés: 2009. március 9.)

EGYÉB

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i.m., ld., uo. rövidítések!
- Ügyeljünk az elválasztójel (-) és a kötőjel (–) helyes használatára! (Számok, évszámok, oldalszámok közé – jelet rakjunk!)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Az idézeteket csak e jelek közé: „ ” írjuk! Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön!
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Példa: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés tőlem – X. Y.).
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége

1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor, czochg@yahoo.com, főszerkesztő

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Pozsgai Péter, pozsgai.peter@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Bródy Sándor u. 46.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyvárúház
1072 Rákóczi út 14.

Gondolat Könyvesház
1053 Budapest,
Károlyi Mihály utca 16.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Könyvtárellátó Kht.
Kódex Könyvárúház
1054 Budapest, Honvéd utca 5.

Pici Magiszter Könyvesbolt
1053 Magyar u. 40.

Pont Könyvesbolt
1051 Nádor u. 8.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina krt. 26.

Ráday Könyvesház
1092 Budapest, Ráday u. 27

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Pécs, Ifjúság utca 6.

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom. 20. évfolyam, 2009. 1. szám

NYELVPOLITIKA

HORVÁTH ISTVÁN

A romániai nyelvpolitikák értékelése

VOGL MÁRK

A Nyelvi Karta szlovákiai alkalmazásának problémái

EMLÉKEZETÉPÍTÉS

BAUMAN TIMEA

A könyvbe van az írásod

KÖRNYEZET-DISKURZUS

VÁRADI MONIKA MÁRIA – DORIS WASTL-VALTER

A szomszédság színe és fonákja: határok, konfliktusok, diskurzusok

EGYHÁZ-NEMZETESÍTÉS

PÁL JÁNOS

Zsidókérdés a Magyarországi Unitárius Egyház nemzet-
és egyházépítő stratégiájának tükrében (1940–1944)

SZEMLE

ANDERS BLOMQVIST

A magyar elit stratégiái és diskurzusai a két világháború közötti Romániában
(Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között.*

A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940)

BAKK MIKLÓS

A határontúliség fenomenológiája

(Öllös László: *Az egyetértés konfliktusa. A Magyar Köztársaság alkotmánya
és a határon túli magyarok*)

ÖLLÖS LÁSZLÓ

Politikai közösség, mint nemzeti közösség?

(Bakk Miklós: *Politikai közösség és identitás*)

Ára 1000 Ft

